

VALTER TAULI

KEELEKORRALDUSE
ALUSED

ve

KIRJASTUS VABA EESTI

KEELEKORRALDUSE ALUSED

SAMALT AUTORILT

Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid
Tartu 1938

Phonological tendencies in Estonian
Kopenhaagen 1956

The structural tendencies of languages I
Helsingi 1958

August Mälgu Tee kaevule I sõnaloend
Upsala 1964

Structural tendencies in Uralic languages
Bloomington - Haag 1966

Introduction to a theory of language planning
Upsala 1968

VALTER TAULI

KEELEKORRALDUSE
ALUSED

ve

KIRJASTUS VABA EESTI

AK
TÜ eriala-
raamatukogu
91-110

TARTU ÜLIKOOI
RAAMATUKOGU

Eessõna

Kõik mõistavad õigesti keele määratud osatähtsust kultuuris, kuid kahjuks mitte keele efektiivsust. Keelt on nimetatud kõige tähtsamaks ja väärtuslikumaks kõigist inimlikest institutsioonidest. Keel on vahend mida iga inimene tarvitab iga päev. Ta on instrument mida kasutatakse kõigis suuremais kultuurilistes, sotsiaalseis ja poliitilistes toimingutes, ka rahvuslikus ja rahvusvahelises ulatuses. Ta on vahendiks usus, filosoofias, teaduses ja kunstides. Ta on massisuhtlemise vahend ajakirjanduses, raadios, televisioonis ja raamatuis. Ta on õppimise ja õpetamise vahend, ja koolides kulutatakse hulk aega õppides oma emakeelt. Ilmselt sellise tähtsa vahendi efektiivsus on olulise tähtsusega iga rahvale. On väidetud et küsimus kui efektiivselt keel täidab oma sotsiaalfunktsiooni on ühiskonnale suurima tähtsusega majanduslik probleem. On imelik et samal ajal kui sotsiaalplaanimine on teind hiiglaedusamme ja teaduslikku menetlust tarvitatakse kõigil aladel, valitseb lingvistilistes ringides peagu eelteaduslik suhtumine keelesse.

Peaks olema selge et keelekorraldus on nii tähtis et ta peab olema rajatud vastava teooria ja meetodikale. Ka need keeleteadlased kes on rõhutanud keelekorralduse tähtsust on ise puudutanud seda probleemi peamiselt pealiskaudseis artikleis ega ole lisand midagi olulist selle raske probleemi lahenduseks. Silmapaistvaks erandiks on siin Johannes Aavik tööga „Õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtted“, eriti aqa teosega „Keeleuuenduse äärmised võimalused“, mis mõlemad ilmusid aastal 1924. Aaviku pöördelise tähtsusega keelefilosoofia avas keelekorraldusele seni aimamatud perspektiivid ja lõi aluse keelekorralduse teooria ja meetodika edasiarendamiseks ja peenendamiseks. 20. sajandil on mitmed lingvistid eri mail avaldand mõtet et keelekorraldus vajab täiesti uusi meetodeid. Keelekorralduse keeruliste problee-

mide otstarbekas lahendus on võimalik ainult siis kui selle jaoks rajatakse eri teadusharu. Ma avaldasin vastava programmi esmakordselt oma raamatus „Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid” a. 1938. Minu raamat „Introduction to a theory of language planning” (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Philologiae Scandinavicae Upsaliensia, 1968) on esimene katse anda süsteemsel kujul keelekorraldusteooria alused nii nagu seda võimaldab teaduse praegune seisukord. Käesolev raamat on eesti üldsusele kohandatud väljaanne sellest ingliskeelsest teosest, mida on täiendatud eesti keele probleeme puudutava ainestikuga. Lisatud on peatükk „Fonoloogia”, mis ingliskeelses väljaandes puudub. Ära on jäänd peamiselt suurem osa ingliskeelses raamatus esinevast bibliograafiast. Teiselt poolt on refereeritud vahepeal ilmud uuemat kirjandust mis ingliskeelses väljaandes puudub. Kõik kes on huvitatud raamatus refereeritud välismaise materjali kõigist allikaist peavad pöörduma ingliskeelse väljaande juurde.

Raamatu keel erineb mõneti ÕS-i ja kooligrammatika normidest, näit. kordineerima, ette kirjutatud norm, paljusi, saand, nad võtaks, positiivse arengule, teooria ja metoodikale pro kordineerima, ettekirjutatud norm, paljusid, saanud, nad võtaksid, positiivsele arengule, teooriale ja metoodikale. Trükitehnilistel põhjustel nimedes ja tsitaatsõnades puudub mõni diakriitiline märk.

V. T.

I. Sissejuhatus

1. KEELE HINDAMINE

Keel on märkide süsteem mille peamine otstarve on suhtlemine (kommunikatsioon). Tuleb meeles pidada et keel on *vahend*, mitte kunagi cesmärk. See on üldine vaade lingvistide, keelefilosofide, psühholoogide, sotsioloogide jt. seas. Keele keerukuse tõttu mitmed autorid on võrrelnud keelt masinaga, teiste hulgas J. Aavik. Faktist et keel on vahend järgneb et keelt võib hinnata, muuta, reguleerida, parandada, ja et me võime luua uusi keeli omal soovil. Seda tehes me peame arvestama keele teist olulist tunnust, nimelt et keel on *sotsiaalne* institutsioon, s.t. me peame arvestama teisi inimesi kellega me tahame suhelda.

Keelekorraldus eeldab keele hindamist. Vaieldav väärtuse probleem on eri teaduse, väärtusteooria aineks. Siin ei ole koht seda probleemi arutada filosoofiliselt seisukohalt. Piirdun mõne märkusega. Viimasel ajal on võtnud üha enam maad vaade et sotsiaalteadlased peavad tegelema ka hindamisega. Mitmed moodsed filosoofid on arvamisel et väärtusotsustuste ja faktiotsustuste vahel ei ole mingit erinevust. Sageli on väidetud et hindamisel ei saa rakendada teaduslikke meetodeid, sest see sõltub subjektiivsest suhtumisest. Tegelikult vaadete erinevus võib asalt põhjeneda faktiliste teadmiste erinevusel. Siiski teatud vahed jäävad. Põhilist suhtumist me ei saa tõestada vääraks või õigeaks, aga kui me postuleerime teatud suhtumise õigeaks, siis me võime hinnata fakte objektiivsete meetoditega. Näiteks kui me peame keelt suhtlemisvahendiks siis me võime teaduslike meetoditega hinnata keele tõhusust mitmes asjas. Kuid me ei saa veenda keele ökonomia ja reegliparasuse kasulikkuses isikut kes mõistab keelt eeskätt esteetilise naudingu allikana ja eelistab selles pitoreskset ja ebaloogilist.

Negatiivne suhtumine keele hindamisse on olnud kaunis sagedane 20. sajandi lingvistide seas. Mõne moodse keeleteadlase arvates keele kohta põhimõtteliselt ei saa rakendada väärtuse kriteeriumi. Teiste arvates meil puuduvad mõõdupuud keelte hindamiseks. Teiselt poolt on olemas hulk moodseid lingviste kes on avaldand selgesõnalisi väärtusotsuseid keelte või keele-

liste joonte kohta. Rida 20. sajandi keeleteadlasi on rõhutanud et lingvistid peavad tegelema väärtusprobleemidega. Palju tsiteeritud on kuulsa taani keeleteadlase Otto Jesperseni väide aastast 1922: „Vaate avarust ei ole märgata moodses keeleteaduses, ja minu meelest see puudus tuleb peamiselt sellest et keeleteadlased on jätnud hooletusse kõik probleemid mis on seotud keele hindamisega.” Hollandi keeleteadlane C. C. Berg on märkinud et kõigi keelte täiuse aste on piiratud ja et ei ole olemas kaht keelt mis oleks samal täiusastmel, vaid et keeled ilmutavad suuri kvantitatiiv- ja kvalitatiiv erinevusi, mistõttu üks keel on tunduvalt parem suhtlemisvahend kui teine. Ameerika lingvist W. F. Twaddel on tõstnud küsimuse keele kui koodi efektiivsuse mõõtmisest. Rootsi keeleteadlane B. Malmberg väidab et on võimalik objektiivselt hinnata üht keelelist, näiteks häälikulist süsteemi kõrgemaks teisest. H. Moser'i arvates hindamine on keeleteaduse tähtis ülesanne.¹

Mitmed autorid on rõhutanud et on võimatu hinnata keeli kui tervikuid ning tõestada et üks keel on parem kui teine, kuid on võimalik teha kindlaks kas üks keel erineb teisest teatud punktis, näit. lühiduse, selguse või keerukuse poolest. Tegelikult ongi praegu raske hinnata keeli tervikuna. See probleem ei ole pakiline. Meil puuduvad veel meetodid mõne tähtsa struktuuri-joone hindamiseks efektiivsuse seisukohalt, samuti meetodid eri laadi andmete võrdlemiseks ja arvutamiseks ühise mõõdu-skaala järgi (nagu seda on näiteks kümnevõistluse punktisüsteem). Aga printsiibis see on võimalik ja võib-olla kunagi tulevikus see teostatakse mingi statistilise meetodi abil, umbes selles laadis nagu Ameerika teadlane S. C. Dodd on soovitanud keelte efektiivsuse hindamiseks rahvusvahelise suhtlemise seisukohalt.

Mitmed 20. sajandi lingvistid — nende hulgas on silmapaistvaid ja muidu väga kriitilisi — on avaldand tõestamata üldisi väärtushinnanguid ja iseloomustusi, sageli väga emotsionaalseid, keelte kui tervikute kohta ilma detailfaktideta. Näiteks prantsuse keelt peetakse põhjendamatult eriti selgeks.

Mida me vajame see ei ole mitte keelte hindamine tervikuna, vaid üksikute keeleliste joonte hindamine teatud vaatepunktidest, näiteks ökonomia, selguse, elastsuse jne. seisukohalt. Oluline on rõhutada et selline hindamine on võimalik ja objektiivselt tõestatav, paljudel juhtumitel kvantitatiivselt mõõdetav. Selles mõttes me võime ütelda et mingi keeleline joon või keel on teatud seisukohalt parem kui teine. Ma toon ainult mõned näited. Keeled erinevad väljenduse pikkuselt, näit. Matteuse evangeelium sisaldab kreeka keeles umbes 39.000 silpi, inglise keeles 29.000 ja hiina keeles 17.000 silpi. Väljendi pikkusest oleneb ka ta in-

¹ SSS 186.

formatsiooni hulk (informatsiooniteooria mõttes) ja redundantantsi aste, mis on samuti mõõdetav. Me võime võrrelda keeli nende häälikulise süsteemi efektiivsuse seisukohalt. Selgemini on nähtavad erinevused grammatiliste joonte ökonoomia alal. Näiteks eesti keele väljendis *sa tuled* tähendus 'sing. 2. isik' on väljendatud kaks korda, vastavas inglise keele väljendis *you come* ainult üks kord. Siin me võime väita et selles punktis inglise keel on ökonoomsem.

Keeled erinevad ka selle poolest milliseid tähendusi ja kategooriaid keele struktuur teatud juhtumil *sunnib* väljendama. Näiteks eesti keeles me võime ütelda *mees on haige*, kus on väljendatud et 'üksainus mees on praegu haige', kuna inglise keeles vastav lause peab sisaldama ka definiitsuse kategooria väljenduse: *the man is sick*. Ameerika kvakiutli keeles sama lauset võiks edasi anda väljendiga mis tähendaks 'teatud mees tema lähedal nägematu haige tema lähedal nägematu', kuna rahvapärane väljend oleks veel palju täpsem. Euroopa keeltes arv (singular või plural) ja tempus on sunduslikud kategooriad, kuna näiteks hiina ja mitmes teises keeles nad seda ei ole. Hiina keel on selles punktis ökonoomsem. Peale selle et sunduslikud grammateemid on teksti ja süsteemi seisukohalt ebaökonoomsed, nad sageli põhjustavad väljenduslikke ebamugavusi ja raskusi, takistades mõnd lihtsat mõtet väljendada elegantselt. On ka grammateeme mil pole üldse mingit kommunikatiivset tähendust, näit. geenus. Võrdle ka kohmakusi mida põhjustab sunduslik geenus pronoomeni 3. isikus, näit. inglise *he or she may take his or her book*, võrdle seevastu eesti *ta võib võtta oma raamatu*. Eesti väljend on ses suhtes kindlasti parem.

Oluline erinevus keelte vahel ilmneb väljendimuutumatus ja väljendivahelduse, reeglipärasuse ja ebareeglipärasuse vahel. Absoluutset väljendimuutumatus ei esine üheski tuntud etnilises keeles, kuid tüve vahelduse ja tunnusevahelduse ulatuse poolest keeled erinevad tugevasti. Vahelduse ulatust on võimalik määritleda kvantitatiivselt. Mälu koormuse seisukohalt on loomulikult suur vahe kas mõnel grammateemil, näit. genitiivil on üksainus tunnus, nagu rootsi keeles *-s*, või umbes 80 tunnust, nagu eesti keeles. Ilmselt rootsi ja inglise keel on sellelt seisukohalt ökonoomsemad, lihtsamad, kergemad ja seega paremad kui eesti ja saksa keel. Ka lause struktuur on teatud seisukohalt ühes keeles parem kui teises. Näiteks väljenduse elastsuse seisukohalt suhteliselt vaba sõnajärg on eelistatav kindla sõnajärjele. Tuleb muidugi meeles pidada seda et kõiki siin näitena esitatud keelelisi jooni on ülemal hinnatud ainult ühe või teise kriteeriumi seisukohalt, mitte aga kõigilt seisukohtadelt mis keeleliste nähete hindamisel tulevad arvesse. Loomulikult teatud keeleline joon mis ühe kriteeriumi seisukohalt on hea võib teiselt seisukohalt olla

halb. Keeled erinevad ka selle poolest millised võimalused on luua uusi sõnu mitmesuguste meetoditega.

Ülal toodud faktide valgusel on ilmne kui absurdne on selline väide, mida ikka ja jälle kohtab moodses lingvistilises kirjanduses, et lõppkokkuvõttes on üks keel sama hea kui teine. See on tõestamata ja ebateaduslik oletus mille kasulikkust on raske mõista. See eeldab et kõik keeled maailmas on analüüsitud ja hinnatud kõigilt seisukohtadelt, et kõik need eri laadi andmed on arvestatud ühe ühise mõõduskaala järgi, ja et selle tulemusena on leitud et iga keele mõõduühikute summa on täpselt sama. Seda ei ole kunagi tehtud. Kui seda tehtaks, siis on ebatõenäone et kõik keeled annaks umbkaudseltki sama tulemuse, kuigi teoreetiline võimalus selleks on olemas.

Üks teine populaarne ebatõde moodsete lingvistide seas on seisukoht et ükski keel ei ole kergem ega raskem kui teine. Selle vaate nõrgema teisendi arvates iga keel on võrdselt kerge emakeelena, s.t. lastel keelt õppides. Ka sel kujul see on põhjendamata hüpotees ega ole kunagi empiiriliselt tõestatud. Kuna keeled on erineva keerukusega süsteemid siis on ebatõenäone et eri süsteemid on võrdselt kerged ära õppida. Üldtuntud lapsekeele vead on analoogilised vead, s.t. ebareeglipärase vormi asemel laps moodustab vormi reeglipärase tüübi järgi. On ilmne et kui keeles ebareeglipärased vormid puuduvad, siis lapsel on võimatu teha selliseid vigu, ja õigete vormide omandamine võtab vähem aega.² Absurdsem on oletada et kõik keeled on võrdselt kerged õppida ka täiskasvanuil. Samuti väär on arvamus et raskuse aste sõltub ainult sellest mis ulatuses võõrkeele struktuur erineb emakeelest. Näiteks Ameerika keeleteadlane R. Hall väidab et hiina keelt kõnelejal on esperanto vormidega sama palju raskusi kui prantsuse, inglise või saksa omadega. See vaade ei arvesta, peale muude seikade, üht väga olulist punkti keelte raskuse erinevuses: väljendivahelduse ulatust. Selle vaate järgi energia ja aeg mis kulub teatud grammateemi omandamiseks on sama suur ühe ja näiteks 100 tunnuse teisendi puhul, s.t. et see teeks sama välja kas me konstrueerime mingi keele nii et imperfektil on ainult üks tunnus või sada tunnust. Selline vaade on teoreetiliselt nonsens ja tegelikkuses vastolus kooli ja nende inimeste kogemustega kes on õppind mitut võõrkeelt. Suur vahe on ka näit. selles kas iga substantiivi puhul tuleb memoreerida millisesse geenusesse

² Inglise keele alal on nenditud et reeglipärase mustri mõju on nii suur et laps tarvitab seda isegi neis ebareeglipärase vormiga sõnades mida ta enne on tarvitand õigesti. Laps kes enne tarvitab õigeid vorme *came, went, sat* hakkab peale seda kui ta on õppind reeglipärase mineviku moodustuse *d* abil tarvitama vorme *comed, goed, sitted*.

ta kuulub või mitte. Selles suhtes inglise keel on kergem kui prantsuse, ja prantsuse kergem kui saksa keel.

On kummaline et selliseid fakte ja tervet mõistust ignoreerivad hüpoteese mida ülemal on refereeritud on esitatud „moodse” teaduse tõdedena kuni viimase ajani. Sellevastu tuleb rõhutada et keelte struktuuri elemente on võimalik hinnata objektiivselt ja ka kvantitatiivselt mitme kriteeriumi seisukohalt, millest ilmsemad on näit. keelendite pikkus, arv, keerukus, kõnelemata subtiilsemaist süntaktilistest ja leksikaalseist joontest, mis samuti on hinnatavd näit. selguse, ilmekuse ja elastsuse seisukohalt. Lingvistiliste faktide hindamise võimalikkuse eitamise asemel me vajame hindamise aluste ja meetodite täpsustamist.

2. KEELTE PUUDULIKKUS

Etnilised keeled ei ole loodud plaani järgi. Nad on tekkinud ja arenend tuhandete põlvede üksikisikute lõpmatute hetkeliste kobavate katsete tulemusena mille sihiks on olnud suhelda kaasinimestega. Need üksikisikud ei ole olnud teadlikud kogu keele süsteemist, vaid ainult hetke vajadustest. Keelte plaanitud ja ebasüsteemset loomust on rõhutanud Šveitsi filosoof Anton Marty ja mitmed keeleteadlased. Keelte arengus mängib olulist osa juhus: keele muutused sõltuvad mitmesugustest mittekeelelistest tingimustest, psühholoogilistest, geograafilistest, sotsiaalsetest ja ajaloolistest teguritest, millel üksteisega ei ole mingit loogilist seost. Tähtsat osa mängivad keeltevahelised ja murretevahelised kontaktid ja segunemised. Oleks absurdne oletada et keeled moodustavad loogilisi, harmoonilisi ja täiuslikke süsteeme, või et iga komponent igas keeles ja murdes oleks kõige efektiivsem. See eeldaks mingit müstilist kõikteadjat ja kõikvõimsat konstruktorit keelte jaoks. On ilmne et kõik keeled on saatuslikult puudulikud ja ebasüsteemsed, lünkade ja tarbetute elementidega, nagu seda on rõhutanud mitmed keeleteadlased, teiste hulgas ka Aavik.

On tuntud fakt et keel on mõttest taga: ühelt poolt ta sisaldab väljendeid mil enam ei ole mingit tähendust kõneleja teadvuses, teiselt poolt on olemas tähendusi mis veel ei ole saand vastavaid väljendeid. Esimesena märgitu maksab eriti grammatika, teine eriti sõnavara kohta. Tuntud Ameerika keeleteadlane E. Sapir väitis et ühegi rahva keel et vasta moodse aja analüütilise ja loova vaimule. G. Bonfante väidab et keel on nagu kõigi aegade muististe muuseum, kus paljud, isegi enamus asju näivad meile keeleliselt seisukohalt vaadatuina tänapäeval anakronistlikud ja absurdsed, just nagu relvad ja tööriistad mida me näeme muuseu-

mis. Eriti kultuuriliste revolutsioonide ajastuil keel jääb maha mõtte vajadustest ja tuntakse uute tähenduste adekvaatsete väljendite puudust. Sõnavara puudulikkust on tunnud kõik keeleühiskonnad kes on järsku seisnud vajaduse ees väljendada massiliselt uusi sisusid. Nii näiteks inglise keel 16. sajandil ja soome ning eesti keel 19. ja 20. sajandil. Teatud ulatuses on sõnavara puudulikkus s.t. vajadus uute sõnade järele kõigi arenevate kultuuride püsiv nähtus. Ka grammatika puudulikkus võib end tunda anda kui keel peab kohandama end uut tüüpi mõttele.

Üks tuntud väärarvamus moodsete lingvistide seas on väide et igas keeles on võimalik väljendada kõike. On tarbetu ütelda et seda oletust ei ole kunagi empiiriliselt tõestatud. Vastupidi ükski keel ei suuda väljendada kõike adekvaatselt: kogu füüsilist ja psüühilist tõelisust, inimõtte ja -tunde kõiki varjundeid, rääkimata abstraktteooriaist. Tuntud prantsuse keeleteadlane J. Vendryes väitis et ükski keel ei ole kunagi jätnud hätta inimest kel tõesti on olnud midagi ütelda. Ja üks teine keeleteadlane, A. Belic väidab: „Ükskõik kui algeine mingi keel võib meile näida võrreldes teiste nn. kultuur- ja arenend keeltega, ta on täiuslik kui me teda vaatleme teda kõneleva rahva kultuuriliste vajaduste valguses.³ See oletus on õige ainult siis kui tehakse kindlaks et ühegi keeleühiskonna ükski intelligentliige ei ole kunagi olnud kimbatuses oma keele pärast.

Keele puudusi tunnevad eriti filosoofid ja teadlased, kuid vahel ka kirjanikud. Me võime ülal toodud väiteid võrrelda Friedebert Tuglase, ühe eesti parima stilisti omaga: „Kes meist poleks kannatand Eesti keele vaesuse ja harimattuse all! Kes poleks temaga heidelnud nagu Jakob Issandaga! Tarvis tõlkida mõnest harit keelest ükskõik kas teaduslik artikkel või psükoloogiline novell, et näha, kui vaene, harimatu ja labane on õieti Eesti keel. Meie protesteerime viletsate aineliste ja vaimliste olude vastu, mis meid ümbritsevad. Kas pole meil siis õigust appi kisendada selle otse füüsilise valu käes, mis meis äratub tänapäev ametlikult valitsev Eesti keel? Ka kõige paremal tahtel ei tule me selle keelega enam läbi. Meie vaim tunneb enesel ta piires kitsas, külm ja pime olevat nagu suitsuõnnis. Ta ei vasta meie mõtte kuju, sisu ja rütmi.”⁴

Eesti keel on moodse kultuuri vahendajana väga noor, kuid inglise ja prantsuse teadlased on kaevand oma keele puuduste üle samuti 20. sajandil. A. Savaugeot kirjutas aastal 1964 prantsuse keele kohta et me kohtame igal sammul leksikaalseid puudusi mis takistavad ja isegi paralüseerivad meie väljendusvõimet.

³ Archivum Linguisticum 4, 1952, 25.

⁴ KP 154.

Põhjaliku analüüsi prantsuse keele puudustest on teind Šveitsi keeleteadlane Ch. Bally, kes oma teoses „Linguistique générale et linguistique française” esitab rea näiteid ebareeglipärasustest, eriti kahemõttesustest prantsuse keeles. Teatud mõttes võib ütelda et mingite leksikaalvahendite ja perifraasimisega on võimalik kõike kuidagi ütelda. Küsimus on kuidas, kas elegantselt ja ökonoomselt või kohmakalt, ja kui täpselt.

Puuduste ja ebaratsionaalsuste tõttu tunduvad moodsed etnilised keeled mitme teadlasele primitiivsete, arhailiste ja barbaarsetena. Näiteks Wilhelm Ostwald väitis et moodsed keeled esindavad veel praegu primitiivset olukorda mida võib võrrelda jalgrajaga ürgmetsas. Ameerika lingvist J. Whatmough ütles et keel on veel kaugele maha jäänd, sobides rohkem keskajale kui meie oma ajastule.

3. KEELETEADLASTE SUHTUMINE KEELEKORRALDUSSE

*Wo die Müstik ihre Nebel ausbreitet,
kann die Wissenschaft nicht arbeiten.*

Wilhelm Ostwald

Mitmeis keeleteadlaste ringides valitseb veel 19. sajandilt pärit negatiivne suhtumine keelekorralduse probleemidesse. See vaatekoht on kooskõlas üldise negatiivse suhtumisega kõigisse väärtusprobleemidesse. Tüüpiline on väide: teadusliku lingvisti ülesanne ei ole ütelda inimestele kuidas nad peavad tarvitama oma keelt. See ei ole deskriptiivlingvistide ülesanne, kuid see on lingvistilise väljaõppega keelekorralduse spetsialisti ülesanne soovitada, kus võimalik, milliseid vorme tuleb eelistada ja mispärast. Et keelekorralduse probleemidega peavad tegelema lingvistid on sama ilmne kui see et kasvatuse küsimustega tegelevad pedagoogika eriteadlased ja põllumajanduse probleemidega agronoomid. Sellel arvamusel on ka paljud moodsed lingvistid.

Esimene uuema aja keeleteadlane kes avaldas ratsionaalset seisukohta oli ungarlane Fülöp Kaiblinger. Oma raamatus „Alkotó nyelvtudomány” a. 1912 ta väitis et keeleteaduse ülesanne on keelt edasi arendada, ja et ta peab muutuma puhtajaloolisest ja psühholoogilisest teadusest loovaks ja konstruktiivseks keeleteaduseks. Keeleteaduse konkreetülesanne peaks olema levitada olemasolevaid paremaid vorme ja konstrueerida uusi paremaid. Keelendite hindamisel ta jagas Jesperseni energetilist seisukohta ja progressi teooriat.

Jespersen avaldas oma seisukoha juba a. 1914. Jespersen näis isegi olevat arvamisel et teoreetiline keeleteadus on vahend ja keelekorraldus eesmärk. Ta väitis: „Samuti nagu need energeetikud ma võtaks omaks Auguste Comte'i parooli: teada et ette näha, ja ette näha et mõjutada. Tegelikust uuritakse teaduslikult selleks et lõpuks parima oskusega tõelikkust ümber teha.”⁵ Keeleteadlaste osa keele arengusse sekkumisel ei peaks Jesperseni arvates mitte olema konservatiivne, vaid progressiivne, soodustades tuleviku vormi, kergemat ja lihtsamat. Teisel rahvusvahelisel keeleteadlaste kongressil 1931 Jespersen väitis et keeleteadlased peaks aktiivselt osa võtma keelekorraldusest ja kui võimalik parandama keelt, vastasel korral võib tekkida hädadoht et keel halveneb nende teadliku mõjutuse tagajärjel kes omavad vähem teadmisi et olla juhid neis asjus. Hilisemaist keeleteadlastest võiks nimetada näiteks tuntud rootsi finno-ugristi Björn Collinder'i, kelle arvates keeleteaduse ülesanne on selgitada keelekorralduse eesmärke ja meetodeid. Teise rootsi lingvisti Bertil Malmberg'i arvates keelekorraldus ja selle teoreetiline põhjendus on moodse keeleteaduse üks tähtsamaid osasid. Kõige viimasel ajal on keeleteadlaste osa keelekorralduses rõhutatud tuntud prantsuse lingvist A. Martinet. Mitmel vähemal maal, nagu Ungaris, Soomes, Eestis ja Tšehhoslovakkias on peetud endastmõistetavaks et keeleteadlased võtavad osa keelekorraldusprobleemide lahendamisest. Ungaris on viimasel ajal väidetud et keelekorraldus on kujunend ungari keeleteaduses keskseks probleemiks. Ka vene moodsete keeleteadlaste arvates kirjakeele normimine on keeleteaduse pakiline probleem.

Mitmed moodsed keeleteadlased on rõhutatud keelekorralduse vajadust, kuid keegi ei ole ilmutand sellist vaateavaruust kui eesti suur keeleuundaja Johannes Aavik. Oma töös „Keeleuunduse äärmised võimalused” a. 1924 ta esitas revolutsioonilise keeleuundusteooria. Aavik lähtub vaatest et keel on vahend. Järelikult nagu inimesed parandavad oma asutusi ja tööriistu, nii peab sündima ka keelega. Kui inimene tohib karjatõuge parandada ja suursugustada, miks ei peaks ta siis seda tohtima teha oma vaimutootega, keelega? See ei ole ükski ta õigus, vaid ka kohus. Viimast mõtet oli eesti keele alal avaldand Maksimilian Põdder a. 1904. Hiljem on keelekorraldust karjatõugude ja taimede parandamisega võrrelnud ka mõned välismaa keeleteadlased. Aavik ütleb et kuna loomulikud keeled on loond kollektiivsus, siis nad on kõik saatuslikult puudulikud, eriti eesti keel mis on arenend ebasoodsais oludes. Järelikult keele parandamine on otse hädatarvilik. Aavik erineb teistest keelekorraldajatest sellega et ta rõhutab et keele parandamine peab olema ulatuslik, „kunstlik”

5 L 103.

ja plaanipärane. Kõigepealt ta soovitas kunstlikku keeleloomingu tarvitada uute sõnade loomiseks häälikute kombineerimise teel.⁶ Kõigiti sobiv sõna mõiste jaoks mida Aavik nimetab „kunstlikuks keeleloominguks” on veel loomata. Ma tarvitan alamal *vabalooming* (VL) ehk *vaba keelelooming*.⁷ Aaviku arvates VL ei pea piirduma sõnavaraga vaid peab haarama ka grammatilisi vorme. Aavik ütleb: „Ärgem laskem endid heidutada ja tagasi kohutada yhestki sissejuurdund ja pindund eelarvamusest, ärgem pidagem pyhaks ja puutumatuks yhtki traditsiooni! Tehkem *tabularasa* kõigist seniseist vaateist keele kohta! Mõtelgem ja viigem oma põhimõte lõpuni, ta viimiste konsekventsideni, ta äärmiste resultaateni!”⁸ Aavik konstrueerib vabalt nii derivatsiooni- ja muutetunnuseid kui süntaktilisi konstruktsioone (neist lähemalt alamal). Nagu me näeme, vaba keelelooming on seega teoreetiliselt viidud *ad infinitum*. Sellele vastab ka KÄV moto: „Keeleuuen-duse kurv tuleb lõpmattuseni tõmmata.” A. keeleteooria purustas kõik müstilised eelarvamused keele suhtes ja avas enneaimamatud perspektivid etniliste keelte parandamiseks.

Viimasel ajal on noored eesti keeleteadlased kodumaal nõudnud keelekorraldustöö süvendamist. R. Kull, V. Pall ja V. Hallap on väitnud et senine eesti keele korraldamine ja normimine on toimund ilma vastava spetsiaaluurimiseta, et seda tööd pole seni jõutud viia kindlate teoreetiliste ja metodoloogiliste alustele. Nad nõuavad tööviiside ja uurimiste täpsustamist ja tänapäeva nõuetele lähendamist.⁹ H. Saari arvates „Keelekorraldus on ühiskonna seisukohalt kõige suurem *praktilise* väärtusega lingvistiline ala, millel on *kõige vähem õigust ebakindlust või passiivsust üles näidata*”.¹⁰

Pärast Aavikut on mitmed välismaa keeleteadlased rõhutanud keele parandamise vajadust. Kõige radikaalsemat seisukohta on avaldand inglise teadlane R. Paget, kes soovitab keele teadusliku parandamist. Berg arvab et inimene peaks muutma keele süsteemi tahtlikult. Seejuures inimene toimiks oluliselt samuti nagu eelmised uundajad, ainult selle vahega et viimased toimisid ilma plaanita ja said toime ainult väikesi muutusi, kuna moodsed keelekonstruktorid võivad toimida teadlikult ja esile

⁶ Vt. alamal lk. 137.

⁷ Eestis on selle tähenduse jaoks tulnud tarvitusele *tehisklik*, *tehissõna*, *tehiskeelend*. *Tehisklik*, *tehis-* tähendab 'mittelooduslik, inimese poolt kujundatud', vrd. *tehissiid*, *tehisvorm* (maastikuvorm), kuid keelendid on kõik inimese loodud.

⁸ KÄV 113.

⁹ SV 25.5.1962.

¹⁰ KK 6, 1963, 80.

kutsuda tähtsaid muudatusi. Whatmough väidab et keel *peab* kohandatama praeguse ajale, milleks teda tuleb parandada ja ümber kavandada.

Sauvageot küsib miks me ei peaks täiustama keelt kui me täiustame arvutus- ja teisi masinaid. Ta ütleb et kui keeleteadlased keelduvad tegelemast pävavajadustest tekkivate konkreetprobleemidega, siis nad reedavad oma missiooni. On ülim aeg probleem käsile võtta ja järele vaadata kuidas keelt on võimalik teha efektiivsemaks. Sauvageot näeb keelekorraldusprobleemi uues perspektiivis. Ta mõtleb elektroonarvutitele. Ta ennustab aega, mis võib tulla varem kui me kujutleme, kui masina üleolek keelest võib muutuda ulatuslikuks ja masin võib asendada keelt mõtte toena. Keel mis kõige paremini kohandub harmooniliseks koostööks masinaga saab end peale suruma kõigi inimestele. Kui masina ja keele vahel on liiga suur lõhe valitakse mingi teine keel, mis teenib masinat efektiivsemalt. See on ülesanne millega tuleviku keeleteadlane peab tegelema. Sellega omandab keeleteadus kultuuriajaloos tähtsuse mida keegi ei ole suutnud ennustada. Kahtlemata elektroonarvutid kommunikatsioonis on probleem mida keelekorraldajad peavad arvestama. Ka Tallinna Keele ja Kirjanduse Instituudi insener R. Palm, kes muuseas keelekorraldajatele heidab ette teoreetilise aluse absoluutset puudumist, on arvamisel et masinad esitavad kirjakeelele rea uusi nõudeid.”¹¹ Keele parandamist peab vajalikuks ka E. Oksaar.¹²

Kahjuks mõne moodse keeleteadlasele keeleparandus on veel kohutav sõna. See on muidugi loogiline järeldus sellest seisukohast et üks sõna on sama hea kui teine.

Keelt peab parandama, kohandama praegule ajale.

4. MIKS ME VAJAME KOMPETENTSET KEELEKORRALDUST?

Normaalse, kerge ja efektiivse suhtlemise eelduseks ühiskonnas on ühine keel. Rahvuse puhul tähendab see seda et maa mitmesugustest osadest pärinevad isikud ei saa kasutada kodumurret, vaid peavad tarvitama murretevahelist terve rahvale omast keelt, nn. *ühiskeelt*. Selle kirjalikku teisendit me nimetame *kirjakeeleks*. Ühiskeel ei ole võrdne ühegi kohaliku murdega, kuigi ta tavaliselt põhjeneb ühel neist. Isik (olgu laps või täiskasvanu) kes varem on kõnelnud ainult murret peab õppima ühiskeele kui min-

¹¹ SV 4.1.1963.

¹² SSS 70.

gi uue keele (mis erineb ta omast kodumurdest vähem või rohkem). Ühiskeelt tuleb õpetada ka koolides. Ühiskeel tähendab teadlikku valikut ja plaanimist. Kompetentse keelekorralduse üheks pakiliseks ülesandeks praeguses olukorras on kõrvaldada need vead mis keelele on tehtud minevikus ebakompetentsete grammatikute ja iganend grammatikate poolt. Kõigepealt on vaja eelarvamuste hävitamist. Paljudel juhtumitel see tähendab tarbetute erinevuste kaotamist kõne- ja kirjakeele vahel. Mitmel maal on paljud efektiivsemad kõnekeelevormid olnud põlu all, kuna arhailisi, välja surnud ja ebaefektiivseid või tarbetuid vorme on säilitatud kirjakeeles grammatikute mõju tõttu. Tihti on juhitud keelearengut vales suunas või on hoopis seisma pandud vastupidi spontaanse ja positiivse arengule. Nende minevikuvigade kõrvaldamine on teaduslikult põhjendatud keelekorralduse ülesanne.

Tänu grammatikutele on lõhe murrete ja ühiskeele vahel sageli väga suur, nii et ühiskeel on säilitand arenguastme mis on mitu sajandit vanem kui elavad murded. Näiteks saksa kirjakeel fikseerus üldjoontes rohkem kui 400 aastat tagasi ja on väga erinev murretest, mis on omandand analüütilisema struktuuri. Arhailine on ka tšehhi kirjakeel, mis osalt põhjeneb 15—16. sajandi keelel. Moodse sloveeni keele loojad võtsid eeskujuks 17. sajandi kirjanike kõige arhailisema keele. Inglise keeles oli 18. sajandil tendents konjugatsiooni lihtsustamiseks, nimelt imperfekti ja partitsiibi identsuse poole, näit. *he run, he has run, he wrote, he has wrote* (vrd. praegu *he ran, he has run, he wrote, he has written*). Selliseid vorme tarvitasid ms. Milton, Dryden, Pope, Swift jt. Kuid see tendents tõkestati grammatikute poolt. Hollandi keeles lõhe arhailise kirjakeele ja kõnekeele vahel üldiselt kaotati 19. sajandil, kuid geenuse erinevused, mis kõnekeeles olid kadund mitme sajandi eest, säilitati kunstlikult kirjakeeles kuni 20. sajandi keskpaigani mil need kõrvaldati haridusministri dekreediga. Lugu ei ole parem prantsuse keeles, võrdle näiteks kurikuulsat vananend kongruentsireeglit.¹³ Ungari keeles nn. *ik*-konjugatsioon on säilind ainult äärmistes lääne- ja idamurretes, ms. Székely murdes. Aastal 1794 A. Bőjthi, kes on pärit Székelyst, pilkas ungari kirjanikke seepärast et need ei tarvitand *ik*-konjugatsiooni. Grammatik N. Révai võttis Bőjthi idee omaks ja hakkas selle eest võitlema. Temaga ühinesid keeleuendajad ja *ik*-konjugatsioon viidi kirjakeelde, kus ta on säilind tänapäevani. Täiesti ebaloomulik on olukord moodses kreeka keeles ja teistes maades kus esineb nn. diglossia.¹⁴ Need on ai-

¹³ Vrd. alamal lk. 174—.

¹⁴ Vt. alamal lk. 192—.

nult vähesed näited iganend grammatikute mõjust mõnes Euroopa keeles mis vajavad korrigeerimist moodse ja kompetentse keelekorralduse poolt. Olukord on veel halvem Aasias.

Keele kui sotsiaalse nähte olemust iseloomustab ühtlus. Igas ühiskonnas esineb kommete ja käitumise ühtlus, mida ühiskonnaliikmed peavad käitumisnormideks. Ka keel on sotsiaalne tava ja kood. Keele kui koodi, kui märkide süsteemi üheks oluliseks tunnuseks on et printsibiilt iga tähenduse jaoks on ainult üks väljend. Normaalmurdes üldiselt, välja arvatud piirialad kus kaks või rohkem murret kohtuvad, ei esine keelendite teisen-deid. Seega keeleline norm põhjeneb keele olemusel. See on eelduseks millel efektiivne ja ökonoomne keeleline suhtlemine põhjeneb. Seda tunnevad vaistlikult ühiskeele kõnelejad. Sellel normaalsel vaistul põhjeneb õigekeelsuse nõue. Ükski ühiskeel ei ole absoluutselt ühtlane, kuigi kõnelejad püüavad jälgida nor-mi. Normist kõrvalekaldumised põhjenevad murdekeelel, mille pärandist ükski ühiskeelt kõneleja ei ole täiesti vaba. Kui ühis-keele kõneleja saab teadlikuks rohkemast kui ühest väljendist millegi tähenduse jaoks, siis ta küsib milline neist on õige. Ole-tatakse et üks neist peab olema väär. See on miks me peame tegelema õigekeelsuse ja keelekorralduse probleemidega.

Keelekorraldaja ülesandeks on kindlaks teha parimad normid. See ei tähenda et normid pavad olema absoluutsed või et me püüame norme peale suruda ühiskonna kõigi liikmeile. Kuidas ja mis ulatuses on otstarbekas rakendada keele normimist s.t. enam või vähem sunduslikke norme ühiskeeles, on hoopis eri probleem.¹⁵ Keelekorralduse ülesandeks ei ole mitte ette kirjutada norme või otsustada millised väljendid on õiged, vaid püüda näidata ja tõendada milliseid väljendeid tuleb eelistada. Efektiivsus ja õigekeelsus on kaks eri asja, kuid mõlemad kuuluvad keelekorraldusse. On kummaline et isegi mõned moodsed lingvistid segavad ära need kaks mõistet.

Kuid inimene ei rahuldu mitte keelega mis on õige. Ta tahab tarvitada head keelt ja tahab parandada oma keelt. Tavaline inimene mõtleb et ta leiab selle parema keele selle sotsiaalgrupi juures keda ta peab endast kõrgemaks. Selle püüde taga on sama motiiv mis esineb keele teadliku ja teadusliku parandamise plaanides: püüd parandada vahendit. Nii nagu muudel aladel ini-mene tahab tarvitada parimat tööriista ja nagu inimene pidevalt parandab oma teisi vahendeid ja ühiskondlikke institutsioone, nii ta soovib tarvitada ka parimat keelt ja parandada oma keelt. See on kõige loomulikum ja ratsionaalsem suhtumine keelesse. Ja sellel põhjeneb keelekorralduse kõige kõrgem ja raskem üles-
anne: *keele plaanipärane parandamine.*

¹⁵ Vt. alamal lk. 185—.

Kõik tunnustavad keele tähtsust ühiskondlikus elus ja teaduses. Kohase sõnavara tähtsus teaduse arengus on üldtunnustatud. Mõned teadlased on arvamisel et keele, eriti lause struktuur mõjutab mõtlemise kergust ja viisi. Et tavalise inimese maailmapildi liigestamine sõltub emakeele sõnavarast on ilmne. On ka tõenäone et sõnavara juhib taju teatud harjumuslike kanalitesse. On olemas ka üks radikaalsem doktriin mille järgi inimese kogu maailmavaade, filosoofiline ja teaduslik mõtlemine on tihedalt seotud emakeele leksikaalse ja isegi grammatilise struktuuriga. Selle doktriini kõige silmapaistvam moodne esindaja oli Ameerika lingvist B. L. Whorf. See hüpotees ei ole kunagi leidnud tõestust ja tasse suhtutakse kasvava skeptitsismiga.

Kuigi me jätame kõrvale äärmise, Whorfi hüpoteesi, siiski keelilise struktuuri, eriti sõnavara osatähtsus mõtlemises on väärt et seda arvestada keelekorralduses. Kui sõnavaras või grammatilises struktuuris ilmneb puudusi mis on takistuseks mõtlemisele, siis keelekorralduse ülesanne on püüda kõrvaldada need puudused.

Keelekorralduse vajaduse ulatus ei ole sama suur kõigis keeltes. Keelekorralduse vastaseid leidub pamiselt nende lingvistide seas kelle emakeeleks on inglise keel, keel mil on pikk kirjanduslik traditsioon, võrdlemisi lihtne morfoloogia ja väikesed murdelised erinevused. Olukord on täiesti erinev keeltes mille kirjanduslik traditsioon on noor ja mis on saand keerulisema kultuuri instrumendiks alles 19. või 20. sajandil, millel on keeruline morfoloogia, suured murdelised erinevused ja palju võistlevaid teiseid ühiskeeles, ja mis peavad endale hankima massiliselt uusi sõnu väheste aastate jooksul.

Veel raskemad probleemid on lahendada neil mail kus seni ei ole olnud rahvuslikku või regionaalset ühiskeelt ega kirjakeelt. Keelekorralduse üks tähtis ülesanne on välja töötada lingvistiliselt otstarbekad printsiibid uute ühiskeelte loomiseks. Uute rahvuslike ja regionaalkeelte loomine on muutund aktuutseks probleemiks üle maailma, Euroopas, Ameerikas, Aafrikas ja Aasias. See puudutab hiiglahulka keeli ja rahvaid. Selle probleemi tähtsust mõistis ka Unesco kes aastal 1951 kutsus kokku vastavate eriteadlaste nõupidamise. Et uus loodav ühiskeel saaks nii efektiivne kui võimalik on vajalik et ta moodustus rajatakse keeleliste kaalutlustele ega lasta otsustada poliitilistel teguritel või juhusel. Peaprobleemid on: (1) valida murre või murded mis võetakse ühiskeele aluseks; (2) fikseerida ühiskeele normid; (3) plaanida vajalikud parandused, s. t. kohandada keel uute kultuuriliste ja sotsiaalnoüetele ning teha keel efektiivsemaks; (4) luua kohane ortograafia. On ilmne et selliseid keelekorraldusprobleeme saab otstarbekohaselt lahendada ainult kompetentne lingvist. Võib kujutleda kui palju kahju võib sündida keelele ja vastava

rahvale kui neid probleeme püüavad lahendada diletandid või eelarvamustega teadlased. Võib karta et juba on tehtud palju kahju miljonite inimestele nende keelte ebakomptentse korralduse tagajärjel.

5. KAS KEELEKORRALDUS ON TEOSTATAV?

Mitmed keeleteadlased on minevikus avaldand arvamust et keelt ei ole võimalik teadlikult juhtida. Viimasel ajal selline vaade on muutund harvemaks. Kuulus Šveitsi lingvist F. de Saussure väitis omal ajal et ükski inimene ei ole võimeline keelt muutma ja et isegi ühiskond ei saa kontrollida ühtainsatki sõna, ta on seotud oleva keelega nii nagu see on. Ta väitis et kogemused näitavad et kõik spetsialistide katsed keelt muuta on ebaõnnestund. Selline vaade jätab kahe silma vahele mõned keele kui sotsiaalnähte olulised punktid, kõigepealt üksikisiku initsiatiivi tähtsuse ühiskondlikes asjades ja juhtivate isikute mõju. On olemas mitmesuguseid tegureid mis mõjutavad üldse ühiskondlike tavade ja ka keele muutumist: jäljendusvaist, autoriteet, prestiiž, propaganda ja lõpuks ka — mitte vähem tähtis tegur — jõud. Kui Saussure väitis et me oleme seotud keelega nii nagu see on, siis ta ei tunnud fakte.

Tuleb pidada meeles et juba kõik kirja- ja ühiskeeled on vähe- mal või suuremal määral teadlikud meelevaldsed sünnitused. Tuntud keeleteadlane H. Schuchardt väitis juba aastal 1904 et kõik kunstlikud keeled on enam või vähem loomulikud ja loomulikud keeled enam või vähem kunstlikud. See tähendab et erinevus nn. „loomuliku” ja „kunstliku” keele vahel on ainult kraadi küsimus, s. t. kõigis etnilistes keeltes esineb vabalt loodud elemente. Et teadlikud keele uususe muutused on võimalikud seda tõendavad ka grammatikute mõjud mis ilmnevad kirjakeeles ja selle kaudu ühiskõnekeeles. On samuti üldtuntud fakt et uusi sõnu ei ole loodud mitte üksi uute mõistete jaoks vaid mitmel pool on keelekorraldajail õnnestund asendada ka igapäevaseid sõnu uutega. Silmapaistev on ka teadliku keelekorralduse osa uutes rahvuskeeltes Aafrikas ja Aasias. Vähem tuntud on keele uususe teadlikud muutused mis esinevad ilma kirjakeeleta rahvail tabu ja teiste selliste sotsiaalnormide mõjul. Sama nähe ilmneb salakeeltes ja muis erikeeltes.

Kõige kindlamaks tõendiks ulatusliku keelekorralduse ja keeleuususe teadliku muutmise võimalikkusest on keelereformide kogemused sellistes keeltes nagu ungari, norra ja eriti eesti. Ungari keeles loodi sõnu uute julgete meetoditega. Norras ei ole mitte üksi

nn. *landsmål* meelevaldselt loodud ühe isiku Ivar Aasen'i poolt arhailiste murrete põhjal, vaid ka vanem nn. *riksmål* ja noorem *samnorsk* on samuti enam või vähem meelevaldsed konstruktioonid. Kõige silmapaistvamaid fakte leiame aga Aaviku keeleuenduses. Täiesti meelevaldselt konstrueeritud uued juursõnad on asendand vanu liitsõnu mitte üksi kirja-, vaid ka kõnekeeles ja on edasi antud uue põlvele. Rahvusvaheliselt tuntud terminoloogia eriteadlane E. Wüster on väitnud et kui keegi tahaks mõjutada tervet rahvast asendama üht sõna teise paremaga, siis enamal juhtumeil tal ei õnnestuks see isegi mitmeaastase propaganda abil. Üks teine autor väidab et keeleühiskonna iga liige aktsepteerib igapäevaseid sõnu niisama täielikult nagu ta aktsepteerib maad ja taevast. Tegelikult on aga eesti ühiskeeles sellised igapäevased sõnad nagu *surnukeha* ja *sõjariist* asendund Aaviku poolt vabalt loodud sõnadega *laip* ja *relv*. Samuti on väidetud et grammatika alal on üksikisik täiesti võimetu sekkuma. Kuid Aavik tõi eesti kirja- ja ühiskõnekeelde täiesti uued grammeemid, mis olgugi loodud soome või arhailiste eeskujude põhjal, eestlaste suure enamiku keele seisukohalt olid täiesti meelevaldsed. Kõige silmapaistvam neist uuendustest on i-superlatiiv, millele vastav vorm puudub murdeis. Et vabalt loodud keelendeid võib tegelikult ja efektiivselt kasutada suhtlemisvahendina nii kirjas kui kõnes tõendavad ka KRK-de (konstrueeritud rahvusvaheliste keelte) kogemused.

Ülal mainitud faktide tähtsust on tunnustand ka mitmed moodsed lingvistid kes väidavad et isiklik sekkumine, teadlik plaanimine ja parandamine on keeles võimalik. Näiteks Collinder väidab et norra, soome ja eesti kogemused näitavad et võimalused ümber kujundada mitte üksi kirja-, vaid ka kõnekeelt on peagu piiramatud kui vastav eesmärk on muutund rahva või juhtiva klassi südameasjaks. Silmapaistvalt avarat, ratsionaalset ja optimistlikku vaadet on avaldand Ameerika lingvist Margaret Schlauch. Ta ütleb et keelt nagu inimkultuuri teisi osi on võimalik teadlikult muuta. Tulevikus tuleb katsetada julgemaid uuen-dusi. Keeleteaduse ajaloos kirjutatakse uus peatükk kui keelte kirjeldamist täiendatakse nende loova juhtimisega. Teatud lihtsustusi on võimalik plaanida ja meil ei tarvitse oodata sajandeid kestvat pikaldast evolutsiooni. Ka Whatmough arvab et keelt on võimalik juhtida ja kontrollida, ning inimene ei tarvitse end painutada keeleliste tingimuste ees, vaid võib ise keelt painutada oma vajaduste järgi. Me võime keele paranemist kiirustada ja meil ei tarvitse oodata aeglast arengut nagu see on toimund minevikus.

Õnnetuseks teatud keeleteadlaste ringides valitseb nagu mingi eelteaduslik müstiline seisukoht. Selle taga on iganend vaade mille järgi keel on organism, kuigi seda vaadet kritiseeriti juba

19. sajandil ja Schuchardt astus selle vastu välja a. 1904. Kuigi mitmed lingvistid on hiljem tähelepanu juhtind selle iganend vaate olemasolule ka uuemas keeleteaduslikus kirjanduses esineb seda vaadet ikka kuni viimase ajani.

On ülim aeg mõista et inimene on vaba muutmaks oma keelt. Teoreetiliselt ei ole olemas mingeid piire keelekorraldusel, kui me ei arvesta neid piire mis sõltuvad bioloogilistest teguritest. Samuti ei ole praktilisi kogemusi mis tõendavad et teatud liiki teadlikud muutused on võimatud. Plaaniatud muutuste teostumise võimalused erinevad eri keeleühiskondades ja ajajärkudel. Nad sõltuvad psühholoogilistest, sotsiaalseist, kultuurilistest ja muist tegureist mida keelekorraldustaktika peab arvestama.

6. KEELEKORRALDUSTEOORIA

Idee luua eriline teadusharu keelekorralduse jaoks ei ole uus. Aastal 1901 avaldas silmapaistev taani jurist ja teadlane Ernst Johannes Möller Per Sprogvidt'i varjunime all raamatu "Dansk sprogavl". Selles ta soovitas luua keelekorralduse teaduse (*sprogavlsvidst*) mille ülesandeks oleks ratsionaalne keelekorraldus, keeleliste tendentside hindamine ja juhtimine, eriti aga plaani-pärane sõnavara korraldus ja uute sõnade loomine.

Šveitsi filosoof Anton Marty oma raamatus "Untersuchungen zur allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie" a. 1908 eristas keelefilosoofias kaks osa: teoreetilise ja praktilise osa. Praktilist osa ta nimetas *glossonomia* ehk *glossotehnika*. Vastavalt eri otstarbeile Marty eristas kolm alaosa praktilises keelefilosoofias: esteetilise, loogilise ja eetilise osa. Loogilise osa ülim eesmärk ei ole mitte ükski välja töötada olemasolevate keelte kui teaduse vahendite parandamise printsiibid, vaid ka universaalse ideaalkeele loomine teaduse jaoks. Peale ülal mainitud kolme eesmärgi, mida Marty nimetab ideaalseks, praktiline keelefilosoofia peab tegelema eesmärkidega mida Marty nimetab üldpraktilisteks (*gemeinpraktische*). Need on omadused mis teevad keele võimalikult kergeks suhtlemisvahendiks.

Ernst Otto oma raamatus „Zur Grundlegung der Sprachwissenschaft" a. 1919 eristas ühelt poolt grammatika kui kogemusteaduse ja teiselt poolt stilistika kui normatiivteaduse. Viimaste hulka Otto arvas eetika, esteetika, pedagoogika, tehnoloogia jne. Otto nimetab stilistikat ka rakendusteaduseks, kuna grammatika on teoreetiline teadus. Ta väidab et stilistika nimetab mingit väljendit mitte „õigeks" või „vääraks" vaid vähem või rohkem otsarbekohaseks.

Theodor Steche oma raamatus „Neue Wege zum reinen Deutsch” a. 1925 soovitas filoloogia kui puhta teaduse kõrvale luua raken-
dusliku keeleteaduse (*die angewandte Sprachkunde*). Selle ees-
märgid oleks: (a) praktilised: (1) anda kompetentset nõu teiste
teadustele, eriti loodusteadustele terminoloogilistes ja muudes
keelelistes küsimustes; (2) saksa keele sõnavara laiendamine ja
võõrsõnade vähendamine; (b) puhtteaduslikud: (1) lingvistiliste
küsimuste uurimine loodusteadustes; (2) uurimine KRK-de alal.

A. Peškovskij Moskvast oma vastuses teise rahvusvahelise ling-
vistide kongressi ankeedile tahte osast keelearengus (a. 1931)
väitis et teoreetilise keeleteadusele on vaja luua eriharju *praktiline*
lingvistika, mis peab hindama objektiivselt ja kooskõlas teadus-
like meetoditega keelelisi fakte keele otstarvete seisukohalt.

Ma ei olnud lugend ülal mainitud Peškovskij ettepanekut kui
ma a. 1938 oma raamatus „Õigekeelsuse ja keeleteaduse põhi-
mõtted ja meetodid” visandasin keeleteaduse uue distsipliini *tege-*
liku keeleteaduse programmi mis oleks vastandiks teoreetilise
keeleteaduse ehk lingvistikale selle sõna traditsioonilises tähen-
duses. Selle uue teadusharu nimetuseks ma kaalusin veel termi-
neid *normatiivne lingvistika* ja *rakenduslingvistika*, kuid pidasin
neid vähem sobivaks.

Terminit *tegelik keeleteadus* oli kirjanduses varemalt tarvitand
A. Saareste.¹⁶ Saareste oli tarvitand ka väljendit „praktiline keele-
teadlane”.¹⁷ Aavikul oli esinend väljend „praktiline grammatika-
teadus”.¹⁸ J. Mägiste oli tarvitand *rakenduslik keeleteadus*.¹⁹ Ungari
keele alal oli sama terminit tarvitand J. Balassa. Balassa väidab
et rakenduslingvistika on keeleteadusega samas suhtes kui agri-
noomia või aiandusteadus botaanikaga. Aednikuga või aianduse
eriteadlasega on keeleteadustajad võrrelnud mitmed autorid,
muude seas ka Aavik. Terminit „rakenduslingvistika” on keelete-
adusprobleemide kohta tarvitand ka ungari lingvist G. Bárczi.
Need äsja mainitud väljendite esinemised lingvistilises kirjan-
duses märgivad lihtsalt keeleteadusprobleemidega tegelemist
ega ole olnud mõeldud mingi uue teadusharu nimetuseks.

Aastal 1942 avaldas itaalia keeleteadlane Bruno Migliorini aja-
kirjas *Scienza e Tecnica* artikli pealkirjaga „Primi lineamenti di
una nuova disciplina: La linguistica applicata o glottotecnica”.
Selle rakenduslingvistika eesmärk piirdub uute teaduslike termi-
nite loomisega ja seniste nomenklatuuride revideerimise problee-
midega.

16 EKr 1933 449. Hiljem on seda tarvitand R. Nurkse (Looming 1946 1273).

17 EKr 1937 36.

18 RK 26.

19 EK 13, 1934, 149.

Taani keeleteadlane H. Spang-Hansen avaldas a. 1944 ajakirjas *Danske Studier* artikli „Rakenduskeeleteaduse vajadus”. Ta väidab et loodusteaduses on rakendusteadused s.t. tehnoloogilised ja agronoomilised teadused hästi arenend. Keeled, mis teenivad ühiskonna elementaarseid vajadusi, vajavad samuti rakendus-teadust. Selle alla kuulub teaduslik keelekorraldus ja meetodid keele sotsiaalfunktsioonide ja vastavate eelduste uurimiseks keele struktuuris ja ühiskonnas. Uurimiste tulemused peavad olema avaldatud niipalju kui võimalik kvantitatiivvormis. Rakendus-lingvistikal on Spang-Hanseni arvates hiiglaülesanded mis va-javad eriteadlasi kes võivad pühenduda ainult selle ülesandele, kes on saand vastava hariduse ja keda võib nimeta „keeleinsene-rideks”. Rakenduslingvistikat ei või jätta amatööride hooleks ega või see olla ainult traditsiooniliste keeleteadlaste ajaviite-asjaks.

Rakenduslingvistika all mõistetakse nüüd üldiselt mitte keele-korraldusteadust, vaid see on kollektiivseks nimetuseks tegelemi-sele mitmesuguste praktiliste probleemidega mis on seotud kee-lega. Eriti kuuluvad siia keeleõpetuse probleemid, kuid ka keele-korralduse, ortograafia, sõnaraamatute valmistamise, rahvusva-helise keele, masintõlkimise, terminoloogia jne. probleemid. Mitmel maal on nüüd asutatud rakenduslingvistika uurimisasu-tusi ja sellele on pühendatud rida ajakirju. Nende asutuste ja ajakirjade programmides keelekorralduse küsimused peagu puuduvad. Rakenduslingvistika üheks tähtsaks osaks on nüüd statistiline lingvistika ja elektroonarvutite rakendus. Seega raken-duslingvistika on praeguses keelepruugis laiem termin kui keele-korraldusteooria.

Oma artiklis „Keelekorraldusteooriast” ajakirjas *Virittäjä* a. 1948 ma rõhutasin vajadust luua ülikoolide juurde õppetoolid tegeliku keeleteaduse jaoks. Sama mõtet ma avaldasin oma ette-kandes Upsala keeleteaduslikus seltsis.²⁰ IX rahvusvahelisel ling-vistide kongressil 1962 Cambridge’is, Mass., oma ettekandes „The theory of language planning” ma kordasin uuesti vajadust eri teadusharu — keelekorraldusteooria — väljaarendamiseks.²¹

Ka ungari keeleteadlane L. Lörincze on avaldand arvamust et keelekorraldus peaks kuuluma eri teadusharu alla.²² O. S. Ah-manova, Ju. A. Bel’čikovi ja V. V. Veselitskij järgi peaks „orto-loogia” moodustama eri lingvistilise teadusharu.²³

A. 1966 esitas G. Kostomarov NSVL Teaduste Akadeemia Vene Keele Instituudis keelekultuuri (s.t. keelekorralduse) kollektiivse

²⁰ Vt. UUA 1948:13 115.

²¹ Vt. PICL IX 605.

²² NyFK 11.

²³ VJa 1960:2 35.

monograafia kava milles kõneldakse *keelekultuuri teooriast* ja „keelekultuuri kohast teiste lingvistiliste distsipliinide seas”. See kava sisaldab keelekorralduse, õigekeelsuse, normimise, keelepoliitika, sotsiaalingvistika jt. probleeme.²⁴

Berg on tarvitand väljendit *kirurgiline lingvistika*, mille ülesandeks on uurimise teostamine tõstmaks keelte efektiivsust.

India keeleteadlane P. S. Ray tarvitab terminit *preskriptiivne lingvistika*: tema raamat „Language standardization” (1963), mis on esimene keelekorralduse teoreetiliste küsimustele pühendatud raamat moodses keeleteaduses, kannab alapealkirja „Studies in prescriptive linguistics”. Ameerika keeleteadlane E. Haugen on tarvitand ühes oma ettekandes keelekorraldusest a. 1964 väljendit *normatiivne* ja *preskriptiivne lingvistika*.

Ükski neist mitmesugustest nimedest mida on tarvitatud uue keelekorraldusteaduse jaoks ei ole päris rahuldav. Eesti keeles võiks tarvitada väljendit *tegelik keeleteadus*, kuid selle ingliskeelne vaste *practical linguistics* ei ole sobiv inglise keele jaoks. On siiski mõeldav tarvitada ka *normatiivne keeleteadus*. Alamal ma tarvitan terminit *keelekorraldusteooria* (KT). KT võiks defineerida järgmiselt:

KT on teadus mis metoodiliselt uurib keelekorralduse eesmärgi, printsiipe, meetodeid ja taktikat.

Keelekorraldust võiks defineerida järgmiselt: keelekorraldus on plaanipärane tegevus mille eesmärgiks on olevate keelte korraldamine ja parandamine või uute ühiskeelte, rahvuskeelte või rahvusvaheliste keelte loomine. Keelekorralduse alla kuuluvad keele suulise ja kirjaliku vormi kõik alad: hääliku- ja vormiõpetus, süntaks, sõnavara ja ortograafia. 'Keelekorralduse' ingliskeelse vastena on nüüd keeleteaduslikus kirjanduses kindla koha omandand *language planning*, mis on esinend ms. ka mitme kongressi päevakorras (viimati X rahvusvahelisel lingvistide kongressil 1967. a. sügisel Bukarestis). Terminit 'language planning' tarvitatakse küll laiemas tähenduses kui meil sõna 'keelekorraldus', haarates ka keelepoliitikat. Väljendit 'language planning' on nüüd tõlgituna tarvitatud ka norra keeles kujul *språkplanlegging*.²⁵

Kas KT on rakendusteadus? Ta on seda ainult selles mõttes et tal on praktiline eesmärk, s.t. ta tulemused on rakendatavad praktiliste eesmärkide saavutamiseks. Selles mõttes KT on rakendusteadus, nagu seda on pedagoogika, agronoomia, arstiteadus, tehnoloogia jne. Kuid ainult KT, mitte teoreetilise keeleteaduse,

²⁴ Ut. VKR VII 11—.

²⁵ Gundersen mõistab selle all keelenormi juhtimist teatud suunas (WVK 21 jm.).

tulemused on otseselt rakendatavad praktikas. Teoreetilise keeleteaduse otsene rakendamine võib viia ebaõige praktikale. Näit. diakroonilise lingvistika tulemustest on järeldatud minevikus et keele mõni varem arenguaste peab olema normiks tänapäeva keelele. Sünkroonilise ja diakroonilise lingvistika tulemustest on vahel järeldatud et tegelik keeleuusust peab olema normiks ühiskeelele. Ja kuna on olemas mitmesugust keeleuusust, siis on arvatud et üks keelenditeisend on sama hea kui teine, mis tegelikult tähendab keelekorralduse eitamist. Kuid see mis on ei ole see mis peab olema. Oleks täiesti väär KT all mõista ainult teoreetilise keeleteaduse rakendamist, kuigi KT peab kasutama teoreetilise keeleteaduse tulemusi.

KT on *normatiivne teadus* vastandina deskriptiiv- ehk faktilise teadusele. Ta tegeleb väärtustega. Normatiivteooria järeldused esinevad järgmisel kujul: „A mis on B omab omaduse C”. KT kui normatiivteaduse eelduseks on definitsiooni poolest et ei olda rahul asjade tegeliku olukorraga. KT ülesandeks on hinnata fakte ja anda norme nende parandamiseks vastavalt ideaalile. Eespool me nägime et etniliste keelte faktiline olukord on ebatäiuslik. KT ülesandeks on lahendada probleem kuidas parandada olemasolevat olukorda. Esimene ülesanne on üles seada ideaalnormid. Järgnevais peatükkides püütakse seda teha printsiipide kujul.

Normatiivteaduse üks omadus on ta teooria mitteainulisus. Kuna normatiivteooria postulaadid osalt sõltuvad subjektiivseist seisukohavõttest siis on võimalik mitu võistlevat normatiivteooriat. Järelikult on võimalik ka rohkem kui üks KT. Üks selline, nimelt autori oma, esitatakse käesolevas raamatus.

Tuleb rõhutada et KT on teooria, mitte praktika. KT tulemuste praktiline rakendus s.t. keelekorralduse praktika ei kuulu KT-sse kui teadusesse.

KT probleemid on teleoloogilised, metodoloogilised ja taktikalised vastavalt keelekorralduse eesmärkide (printsiipide), vahendite (meetodite) ja taktikale.

Eriti on vaja rõhutada põhimõttelist erinevust teleoloogia, mis põhjeneb keele kui efektiivse vahendi ideaalil, ja keelekorralduse taktika vahel, mis peab arvestama olemasolevat keelt ja keeleühiskonna sotsiaalseid ja muid tingimusi. Praktikas, ja sageli ka teoorias, on raske neid kahte vaatepunkti eraldada. See maksab ka probleemide käsitlemise kohta alamal. KT üks eriharul on interlingvistika, mis tegeleb rahvusvahelise keele (RK) probleemidega vastandina keelekorraldusele kitsamas mõttes, mis tegeleb etniliste keeltega. On ilmne et KT mõlemal harul on palju ühist teleoloogias, metodikas ja taktikas, ent on ka erinevusi. Käesolev raamat käsitleb peamiselt keelekorraldust rahvuslikus ulatuses, s.t. ühiskeeltega seotud probleeme.

II. Printsiibid ja meetodid

1. KEELE IDEAAL

Keele hindamine ja korraldus eeldab teatud keele ideaali fikseerimist. Selle võib sõnastada vormis mis kehtib kõigi inimtoimingu kohta, näit. nii majanduses kui kunstis:

Idealkeel on see mis minimaalvahenditega saavutab maksimaaltulemusi.

Lähtudes keele kui suhtlemisvahendi nõudeist mitmed teadlased on püüdnud defineerida ideaalkeelt. Ma tsiteerin alamal mõnda neist.

O. Jespersen: „ideaalne inimkeel peab olema niisugune mis kõige lihtsamate ja kergemate võimalike vahenditega on võimeline väljendama inimõtteid kõige täiuslikumalt ja viisil mis on kõige kergem vastuvõtjale.”¹

Ch. Bally: „keel täidab suhtlemisnõudeid siis kui ta võimaldab edasi anda mõtet maksimaaltäpsusega ja minimaaljõukulutusega kõneleja ja kuulajale.”²

F. R. Blake: „Keele täiuslikkust võib defineerida kui arusaadavuse ja ilmekuse kõige kõrgemat astet, ühendatud lihtsuse suurima võimaliku astmega ja omandamise kerguse maksimaalastmega.”³

Ülal toodud definitsioonide nõrgaks punktiks on fakt et nad sisaldavad kokkusobimatuid nõudeid. (1) Lihtsaim ja kergeim, s.t. jõumiinum ei sobi kokku selguse ja ilmekuse maksimumiga definitsioonilt. (2) See mis on kõige kergem kõnelejale ei ole kõige kergem kuulajale. Definitsioon oleks vastoludeta kujul: keel

1 MNI 137.

2 LGLF 363.

3 Indogermanische Forschungen 56, 1938, 253.

peab sisaldama maksimaalse võimaliku ökonoomia mis sobib kokku absoluutse selguse ja vajaliku ilmekusega. Sel juhul tekib küsimus: mida mõeldakse „absoluutse selguse” all? Kas see tähendab et mingi vorm peab olema absoluutselt ühemõttene kontekstis? Siis tekib küsimus: kas sellest on küllalt? Minimaalse häälikulise ulatusega vorm võib olla absoluutselt selge ideaalseis ülekande tingimustes, kuid see ei võta arvesse müra. Efektiivne keel eeldab teatud redundantsi. Kui „absoluutse selguse” all mõeldakse et mingi vorm peab olema absoluutselt ühemõttene ilma kontekstita, siis on küsimus: kas see on tõesti vajalik, kas selline keel on tõesti kõige efektiivsem? Definiitsioon oleks vastuvõetavam kui me „absoluutse selguse” asendaks „vajaliku selgusega”. Siis on tõeline probleem: kui palju selgust ja ilmekust on vaja?

Üldsõnaliselt me võiks ideaalkeele nõudeid defineerida järgmiselt:

(1) Ideaalkeel peab täitma kõik need ülesanded mis on vajalikud ta eesmärgiks — olla suhtlemisvahendiks, s.t. ta peab edasi andma kõik vajaliku informatsiooni ja tähendusvarjundid.

(2) Ta peab olema nii ökonoomne s.t. kerge kõneleja ja kuulajale kui võimalik.

(3) Tal peab olema esteetne kuju.

(4) Ta peab olema elastne s.t. kergesti kohandatav uute ülesannetele, s.t. uute tähenduste väljendamiseks.

Keelekorraldamise põhilised ja kõige raskemad probleemid on:

(1) Kuidas ühtlustada vastandlikke selguse ja ökonoomia nõudeid, s.t. milline on selguse, redundantsi ja ökonoomia kõige otstarbekam suhe?

(2) Milline on kõige efektiivsem ja ökonoomsem struktuur?

(3) (Praktikas) Mis ulatuses on otstarbekas tahtlikult muuta teatud keelt teatud momendil, s.t. milline on traditsiooni ja ideaali kõige otstarbekam suhe?

Keel on ühiskonnas mitmesuguseid suhtlemisfunktsioone, näit. informatiivsed, intellektuaalsed, esteetilised, teaduslikud, religioossed. Eri funktsioonide konkreetnõuded ei ole samad ega saa kõiki probleeme lahendada keeleteadlane. KT tegeleb peamiselt üldkeelega nagu seda tarvitatakse kõnes ja kirjas vestluses, läbirääkimistes, raadios, ajakirjanduses jne., ilukirjanduslikus ja teaduslikus proosas. KT ei tegele poeesia ega teadusliku sümbolismi eriprobleemidega.

2. SELGUS

Printsiip S1: *Väljend peab kuulajale edasi andma kogu selle tähenduse mida kõneleja tahab edasi anda.*⁴

See järgneb keele kui suhtlemisvahendi definitsioonist. See tähendab et väljend peab olema ühemõttene. Nõue kehtib väljendi kohta kontekstis. See on teostamatu üksikult seisva sõna suhtes paitsi teaduslikus terminoloogias.

Printsiip S2: *Kuulaja peab mõistma väljendi tähenduse kergesti ja kiiresti.*

See on ideaalne kuulaja jõukulutuse ökonoomia seisukohalt. Selle rakendus on keerukas, kuna on raske fikseerida selle jõukulutuse teoreetilist miinimumi.

Printsiip S3: *Väljend peab sisaldama redundantsti.*

Me võime eeldada et kõneleja ja kuulaja jõukulutus peavad olema võrdsed. Seda võib lugeda kõneleja ja kuulaja jõukulutuse teoreetiliseks optimaalsuhteks, kuna ei ole mingit põhjust miks üht neist tuleks eelistada teise kulul, arvestades seda et igapäev tuleb esineda mõlemas osas. Kõneleja jaoks oleks kõige ökonoomsem väljend selline mille redundantants on null. Me võime postuleerida et juhtumel kui redundantants on mõõdetav, selle teoreetiline optimum on 50 %.

Redundants aitab elimineerida müra mõju. Keele struktuur peab arvestama ka akustiliselt vähem soodsaid tingimusi, nagu telefonis, ja olukordi kus kuulaja ei saa küsida selgitust mittemõistmise puhul, nagu kõne või ettekande pidamisel, teatris, raadios ja televisioonis.

Printsiip S4: *Mida suurem on võimalus tähenduslikuks väärmõistmiseks, seda suurem peab olema väljendi erinevus.*

See tähendab et tähenduslikult seotud väljendid mis võivad esineda võrdseis kontekstides peavad olema tugevasti erinevad. See puudutab näit. arv- ja asesõnu ning antonüüme.

On olemas mitmesuguseid eksperimentaalmeetodeid mille abil on võimalik objektiivselt ja kvantitatiivselt kindlaks teha mingi väljendusüksuse või teksti selguse astet. Informatsiooniteoorial

⁴ Kõneleja ja kuulaja all tuleb mõista ka kirjutajat ja lugejat.

on meetodeid informatsiooni ja redundantsi astme mõõtmiseks tekstis. Peale foneetika meetodite häälikute mitmesuguste omaduste mõõtmiseks võib häälikute kuulduvust testida telefonis. Sama meetodiga on võimalik testida mitmesuguse pikkusega sõnade kuulduvust. Mitmesuguste väljendusvahendite arusaadavust on võimalik testida sel teel et üks väljenditüüp (näit. abi-sõna) asendatakse teist tüüpi (näit. afiksiga) sama tähendusega väljendiga. Keele struktuuri selgust võib testida tagasitõlke katsega: mingi tekst keeles A tõlgitakse keelde B, ja see tõlge tõlgitakse tagasi keelde A isiku poolt kes ei tunne originaalteksti keeles A. Niimoodi testitakse keele B täpsust.

3. ÖKONOOMIA

Kõnelemine ja kuulamine nõuab psüühilist ja füüsilist jõukulu. Ökonoomia printsiip nõuab et see jõukulu peab olema nii väike kui võimalik. Ökonoomia tendentsi tähtsust nii keelemuutuses kui keelekorralduses on rõhutand mitmed lingvistid. On üldtuntud fakt et etnilised keeled on mõnes suhtes ebaökonomised. Faktist et keel on märkide süsteem tulenevad järgmised ökonoomia printsiibid.

Printsiip E1: *Keelendite arv peab olema võimalikult väike.*

See tähendab et häälikuliste, grammatiliste ja leksikaalsete üksuste arv nii keeles kui tekstis peab olema vähim võimalik mis sobib ühte selguse nõuetega.

Printsiip E2: *Väljend peab olema võimalikult lühike.*

Ka keelte spontaanarengus ilmneb tugev tendents lühemate vormide poole.

Printsiip E3: *Mida sagedam on väljend seda lühem ta peab olema.*

Ideaalkoodis märkide pikkus on pöördvõrdeline esinemissagedusega. See eeldab teksti statistilise olemuse arvestamist. Väljend mis esineb väga harva võib olla pikk, seevastu suure sagedusega väljend peab olema võimalikult lühike. Mitmesuguste keelte teksti statistilised uurimised on näidand et see ökonoomiline printsiip tegelikult kehtib etnilistes keeltes sõna keskmise pikkuse ja esinemissageduse suhte kohta.

Printsiip E4: *Keele struktuur peab olema võimalikult lihtne.*

See järgneb psüühilise jõukulu ökonoomia nõudest. Struktuuri lihtsus kergendab keele õppimist, ka siis kui laps õpib oma emakeelt. Keele struktuuri õppimine põhjeneb analoogial ja määl. Mida lihtsam s.t. mida korrapärasem on struktuur seda väiksem on mälukoormus. Peale oma emakeele murde igaüks peab ära õppima ka ühiskeele. On tuntud fakt et oma kirjakeele keerukusi ei õpita täiesti ära isegi gümnaasiumis. Energia ja aja kulumis koolides kulub emakeele õppimiseks ja õpetamiseks on väärt et seda arvestada. Mitmesuguste keeleliste struktuuride vajalikkude jõukulu on võimalik eksperimentaalselt mõõta. Mitte ainult emakeele õppimine vaid ka kõnelemine (ja kirjutamine) nõuab psüühilist jõukulu. Seda tõendab muuhulgas raskus õigesti kõnelda kui kannatatakse psüühilise või füüsilise energia languse, näiteks väsimuse all, nagu sellele viitas Jespersen juba a. 1894. Mida lihtsam on keeleline struktuur seda kergem on kõnelemine s.t. õige väljendi valik, ja seda vähem võimalusi on vea tegemiseks.

Enamik lingviste ja keelekorraldajaid peab üldiselt lihtsust (kaasa arvatud kasutute grammateemide ja ebareeglipärasuste puudumine) keele vooruseks. Mitmed teadlased, näit. Berg ja Sauvageot, on soovitanud teadlikku ja meetodilist etniliste keelte lihtsustamist. Üldine on seisukoht et RK peab olema lihtne.

Printsiip E5: *Väljend ei tohi edasi anda rohkem tähendust kui vajalik* (fakultatiivtäpsuse printsiip).

See on ideaalnõue kõneleja jõukulu ökonoomia seisukohalt. Morfoloogiline, süntaktiline ja leksikaalne struktuur peab olema niisugune et see ei sunni tarvitama selliseid elemente mis ei ole vajalikud antud kontekstis, ja peab võimaldama tarvitada fakultatiivelemente, tähendab ainult siis kui need on vajalikud selguse seisukohalt.

4. ESTEETILINE PRINTSIIP

Esteetilise printsiibi tähtsust keele arengus ja keelekorralduses on rõhutatud mitmed lingvistid ja keelekorraldajad. See mängis suurt osa ungari ja eesti keeleuenduses. On ka avaldatud arvamust et RK-l peaks olema kunstipärane kuju. Esteetilise printsiibi rakendus keelekorralduses põhjeneb järgmistel momentidel. (1) Me tahame et keel, nagu iga teine vahend, ei ole mitte üksik efektiivne vaid omab ka esteetse kuju. (2) Keele eesmärk ei ole

mitte ainult väljendada informatsiooni ja ideesi, vaid ka esteetilist elamust, mida on raske lahutada tunnetest, veel enam — keel on vahendiks ühe kunstile, nimelt kirjanduskunstile.

Me ei saa siin arutada esteetilise teooria vaieldavat probleemi, kas on olemas eriline esteetiline elamus mis on selgesti eristatav teistest kogemustest. Ma mõistan esteetilise printsiibi all mõninaid keelelisi nähtusi mida, kuigi neid võib tuletada ka selguse ja ökonoomia printsiibist, siiski võib vaadelda teisest aspektist, mida tavaliselt kutsutakse keele iluks või ilmekuseks. Me ei saa puudutada vaidlust subjektiivsuse ja objektiivsuse üle täies ulatuses. Keelekorralduses ei ole küsimus kunsti hindamisest; siin on tegemist keele võrdlemisi elementaarsete esteetiliste omadustega. KT kui teadlik teooria võib tegeleda ainult selliste esteetiliste väärtustega mis põhjenevad faktidel, ja peamiselt nendega mis on mõõdetavad, ja mitmed esteetilised väärtused on seda laadi. Esteetiline otsustus on võimalik seepärast et selliste faktide hindamisel valitseb inimeste seas palju üksmeelt. Nagu H. Mead on näidand, esteetilisi väärtusi on mitut liiki, ja objektiivsuse aste neis on erinev.

Esteetilise printsiibi käsitlemisel on otstarbekohane võtta aluseks esteetiliste väärtuste kolmikjaotus: (1) *materiaalsed* (ehk aistilised), (2) *formaalsed* (ehk suhtelised), (3) *assotsiatiivsed*. Materiaal- ja formaalväärtustel on kõrge objektiivsuse aste, nad on enamasti mõõdetavad. Assotsiatiivväärtused vastupidi on teatud määral subjektiivsed. Nimetuse 'esteetilised väärtused' asemel tarvitame alamal lühiduse pärast enamasti *ilu*.

Keele materiaalsed esteetilised väärtused on akustilised: need tekivad üksikhääliku kuulmisel. Akustilised ja artikulaatoorsed omadused millest hääliku ilu sõltub, nagu heli tugevus, tämber, kõrgus, on kõik mõõdetavad. Sellest hoolimata ei ole olemas üksmeelset arvamust häälikute esteetilise järjekorra kohta. Üldine arvamine on et helilised häälikud on ilusamad kui helitud: vokaalid on ilusamad kui helilised konsonandid, ja viimased on ilusamad kui helitud konsonandid. Ma nimetan seda esteetilist väärtust *kõlavuseks* ehk *sonoorsuseks*. Peagu universaalne arvamus on ka et kõige lahtisem tagavokaal *a* on kõige ilusam vokaal, kuid mingit ühist seisukohta ei ole selle kohta millised on järgmised kõige ilusamad vokaalid ja kas üldse on olemas mingisugust erinevust ülejäänud vokaalide vahel.

Keele formaalilu üldist printsiipi võib defineerida kui *elegantsi*: kunst saavutada maksimaaltulemusi minimaalvahenditega. Omadusi millest keele formaalilu sõltub võib enamasti hinnata kvantitatiivselt. Keele formaalilu käsitlemisel me eraldame: (1) *süsteemi* ehk *paradigmiline ilu*, (2) *teksti* ehk *süntagmaline ilu*.

Süsteemi ilu haarab harmoonia, täiuslikkuse ja sümmeetria. Mingi süsteem rahuldab meie esteetilist meelt siis kui ta on har-

mooniline ja täiuslik, kui me tajume et mustri taga on mingi loogiline kavand. Keelelises süsteemis on kaks tasandit: (1) *tähendus* ja (2) *väljendus*. Tähenduse tasandi alla kuulub sememide ehk tähendusüksuste süsteem. Tähenduse tasandi ilu nõuab et grammateemide süsteem on harmooniline. Ilu mis ilmneb sememide süsteemi harmoonias ma nimetan keele *harmooniaks*. Peale selle kuulub süsteemi ilu alla väljenduse ja tähenduse tasandi vastastikune suhe, nimelt vormi ja tähenduse sümmeetria, s.t. tähenduse ja väljenduse täielik vastavus ehk reeglipärasus. Ma nimetan seda keele *sümmeetriaks*.

Süntagmalise ilu alla kuulub: (1) *akustiline* ja (2) *stiililine* ilu. Süntagmaline ilu nõuab häälikute harmoonilist vaheldust ja monotoonsuse puudumist. Süntagmaline ilu on tihedalt seotud kõnelemise jõukulu ökonoomiaga. Akustilise ilu alla kuulub: (1) *eufoonia* ehk heakõla, (2) *rütm* ja (3) *morfeemiline vaheldus*. Eufoonia alla kuulub: (1) kakofoonsete häälikukombinatsioonide ja raskete häälikuühendite vältimine; see on seotud häälduse jõukuluga: üldine vaade on et ühendid mille hääldust peetakse raskeks on ka inetud; (2) häälikute harmooniline jagunemine; see eeldab sonoorsete häälikute head proportsiooni ja teatud tasakaalu ehk meeldivat proportsiooni häälikute jagunemisel tekstis. Kahjuks teoreetiliselt on võimatu kindlaks teha just milline proportsioon on ilus. Rütm on üks tähtsamaid, lihtsamaid, objektiivsemaid ja vaidlematuid keele esteetilisi väärtusi. Rütm on seotud ökonoomia printsiibiga: rütmiline korrastus on kerge, kuna monotoonne on väsitav. Rütmi alla käib rõhuliste ja rõhuta silpide või pikkade ja lühikeste silpide vaheldus. Hulgaliselt lühikeste või nõrgarõhuliste silpide üksteisele järgnemist, samuti pikkade või rõhuliste silpide vahetut järgnemist peetakse üldiselt ebameeldivaks. Rütmi printsiibi alla kuulub niihästi morfeemide silbistruktuur kui ka süntaktiline struktuur, näiteks sõnajärg.

Morfeemiline vaheldus tähendab mingi morfeemi monotoonse kordumise vältimist. Siin on jälle teoreetiliselt raske kindlaks teha just missugune kordus on negatiivne.

Stiililise ilu alla kuulub: (1) *vaheldus* ja (2) *lühidus*. Stiililise vahelduse all ma mõistan võimalust tarvitada mitmesuguseid stiililiselt erinevaid väljendeid sama tähenduse edasiandmiseks, näit. sünteetilisi ja analüütilisi, nagu käändelõppe ja postpositioone, lihtsaid ja liitverbivorme, juursõnu ja liitsõnu jne., samuti mitmesuguseid süntaktilisi tarindeid ja võimalust sama tähendust väljendada kas leksikaal- või grammatiliste vahenditega.

Lühidus tuleb esteetilisest üldprintsiibist — elegantsist. Lühidust peetakse üldiselt esteetiliseks vooruseks. Siia alla kuulub nii morfeemide kui ka süntaktiliste tarindite lühidus.

Assotsiatiivsed esteetilised väärtused keeles on suurelt osalt subjektiivsed, kuid on olemas ka assotsiatiivväärtusi millel on enam või vähem objektiivne staatus, seepärast et nad põhjenevad empiirilisel tõestatud faktidel või assotsiatsioonidel mis on ühised keeleühiskonna liikmete enamikule. Assotsiatiivsete esteetiliste väärtuste hulka kuulub: (1) *ilmekus* ehk *ekspressiivsus* ja (2) *afektiivsus*. Ekspressiivsuse all ma mõistan teatud vastavust või harmooniat väljendi ja tähenduse vahel. Seda peetakse enamasti väljendi vooruseks lingvistide, stilistide, kirjanike ja teiste poolt. Sellised väljendid on ka kergemini õpitavad, seega sellelt seisukohalt ökonoomsemad. Harmoonia väljendi ja tähenduse vahel ei kuulu vältimatult keele kui märkide süsteemi nõuete alla, kuna väga levind on vaade et keeleline märk on meelevaldne ehk arbitraarne, s.t. väljendi ja tähenduse vaheline suhe on motiveerimata: ükskõik milline häälikuline kombinatsioon võib väljendada ükskõik millist tähendust. Sellest hoolimata ekspressiivsus säästab kõneleja ja eriti kuulaja ja õppija jõukulu. Tihti tuntakse et mõned sõnad vastavad paremini kui teised tähendusele mida nad väljendavad, kuigi üksikjuhtumite hindamine võib olla erinev. Ilmekuses on teatav objektiivsuse aste mis põhjeneb empiirilistel faktidel. Ekspressiivsus ei piirdu lekseemidega vaid printsiibilt haarab ka grammeeme, süntaksit ja stiili, kaasa arvatud sobivate väljendite valik, kuid stiili ala on väljaspool keelekorralduse pärisprobleeme.

Afektiivsuse all ma mõistan keelendite mittemõistelisi emotsionaalseid kaastähendusi. Et sõnad ja teised keelendid peale mõistelise tähenduse annavad edasi ka tundmusi, ja mõnikord tarvitatakse neid peamiselt selle eesmärgiga, on fakt mis ainult vähesel määral puudutab keelekorralduse teleoloogiat ja metoodikat, mida peab aga arvestama keelekorralduse taktikas. Tundeväärtused on osalt objektiivsed selles mõttes et nad põhjenevad tõestatavatel faktidel või assotsiatsioonidel mis on ühised keeleühiskonna liikmete enamikule, olles pärit ühistest kogemustest. Teised emotsionaalsed kaastähendused on enam või vähem subjektiivsed, mõned äärmiselt subjektiivsed, isegi irratsionaalsed. Sõna tundetähendused sõltuvad: (1) *tarvitusest*, (2) *tähendusest* ja (3) *vormist*. Mis puutub tarvitusse, siis tundetähendused sõltuvad assotsiatsioonidest ja kogemustest mis on seotud sõna tarvitusega minevikus ja kontekstist milles nad esinevad. Tähenduse suhtes tundeväärtused sõltuvad sõna konkreetsuse astmest: mida kitsam ja konkreetsam on sõna tähendus ja väiksem sõna esinemissagedus, seda suurem on ta tundeväärtus.

Vormi alal tundeväärtused sõltuvad järgmistest teguritest: (1) sõna sarnasus teiste sõnadega, (2) kooskõla või erinevus normaalsest, (3) väljendi algupära. Punkt (2) on kaunis subjektiivne. Tavalise inimesele on ilus see mis on kooskõlas normiga mil-

lega ta on harjund, kuna kõrvalekaldumine normist ärritab ja seda peetakse inetuks. Teiselt poolt kõrvalekaldumine normist, erakorraline, erandlik ja ebakorrapärane omab afektiivset ja esteetilist väärtust, eriti kunstimeelega inimesele. Seda kasutavad eriti kirjanikud. Siin me kohtame ka väga subjektiivseid ja irratsionaalseid vaateid keele ilu ja ideaali kohta, mida me ei või võtta teadusliku KT printsiipide hulka, kuid mis on tegurid mida peab arvestama taktikas, kuna selliseid vaateid esineb paljudel lingvistidel ja kirjanikel.

Näiteks on olemas vaade et keerukus on keele esteetiline voo-
rus, ja et reeglipärase struktuuriga keel on vähem võimeline vahendama tundeväärtsi. Vendryes väitis et vana-kreeka keele ilu sõltub suurelt osalt grammatilisest üliküllusest mis pakub kunstnikule rikkaliku valiku ja millest tuleneb Homerose sarm ja sära; kui me taandaks Homerose grammatika esperanto täieliku reeglipärasusele, siis need surematud poemid kaotaks suure osa oma poeetilise väärtusest. Selle kohta võib ütelda, et poemi keel on kindlasti poemi lahutamatu osa ja võimatu on kujutleda viimast ilma esimeseta. Samuti ei saa mingi keele struktuuri poeetilist väärtust hinnata sel teel et me asendame selle poemis mingi teise struktuuriga. Võib oletada et Homerose-taolise geeniusega poeet võiks kirjutada umbes samasuguse poeetilise väärtusega poemi keeles millel on lihtne struktuur, eeldades et keeles on olemas vastav valik lekseeme. Morfoloogiline ebareeglipärasus soodustab morfeemilist mitmekesisust, kuid ta ei ole vältimatu tundeväärtsuste ja mõttevarjundite väljendamiseks.

Üks teine suur prantsuse lingvist A. Meillet väitis et need kes kirjutavad inglise või prantsuse keelt kõige reeglipärasemate vormidega ei ole kirjanikud, sest neile kel on meelt Lääne suurte kirjanike jaoks tundub esperanto šokeeriv. Sellist väidet on raske tõestada. Kui see oleks õige, siis ei oleks olemas ühtegi kirjanikku, sest on võimatu tarvitada inglise keelt ilma noomeniteta, mis kõik, peale mõne vähese erandi, on reeglipärased; ka ebareeglipärase verbide arv on väike. See ei tähenda seda et inglise sõnadel puudub individuaalsus või poeetiline väärtus, kuid see tuleneb peamiselt lekseemide (mitte grammeemide) vormist ja tähendusest. Kui Meillet vaade oleks õige, see tähendaks et kõige tarvitavamad igapäevased sõnad, nagu inglise verbid *have, do, go* ja personaalpronoomenid, mis kõik on ebareeglipärased, oleks kõige poeetilisemad sõnad. Ka Aavik on arvamisel et uute sõnade loomisel on soovitatav „eeskujuks võtta tüübid, mil on vähe esindajaid ja mis seetõttu on vähem banaalsed ja mille järele moodustet sõnad tunduvad individuaalsemains ja suursugusemains”.⁵

⁵ KÄV 45.

Kui esperanto või mõni teine KRK tundub banaalne ja ilma poeetilise või tundeväärtusega, siis see ei tulene mitte reeglipärasusest, vaid sellest et ta väljenditel puuduvad need emotsionaalsed kõrvaltoonid mida inglise või prantsuse või mõne teise etnilise keele sõnad on omandand nende keelte tarvitajate pikki aastaid kestnud kogemustes neid keeli kõneledes ja kirjandust lugedes. KRK puhul on relevantne suure kirjandusliku traditsiooni puudumine. Siin võib lisada et esperanto ja teiste nn. aglutineerivate keelte reeglipärasust struktuuri on mitmed indo-euroopa keeli kõnelevad lingvistid pidand keele ideaaliks. Ka grammateemide rikkus ei ole vältimatu tundeväärtuste väljendamiseks, sest kõiki emotsionaalseid ja semantilisi väärtusi on võimalik edasi anda lekseemide abil. Et kõrget esteetilist väärtust võib saavutada ka suhteliselt lihtsa morfoloogilise struktuuriga seda tõendab inglise keel. Ka hiina keel, mis on peagu ilma morfoloogia ja ebareeglipärasusteta, on rikas poeetilistest varjunditest.

Võib-olla on õige et „meis kõigis on tungiv vajadus ebaloogilise järgi”, nagu tähendas kord üks Le Corbusier oponent. Kuid seda ei tule mitte rakendada keele morfoloogilises süsteemis, kuna keele kui märkide süsteemi alus on kord. Ka ei oleks see süsteemile esteetiliseks vooruseks, vastupidi see oleks vastolus süsteemi sümmeetria printsiibiga. Muidugi keel peab arvestama ja väljendama ka ebaloogilist, pitoreskset, koomilist ja muud laadi tähendus- ja tundevarjundeid, kuid seda tuleb väljendada lekseemidega s.t. sõnavara ja stiiliga, mitte morfoloogiaga. See sama maksab omapärasuse kohta mida mitmed puristlikud keelekorraldajad, kaasa arvatud Aavik, on pidand tähtsaks keelekorralduse printsiibiks.

Tarvitusega ning normaalse ja ebatavalise vastoluga on seotud ka teadvus väljendi algupärasust. Erilised tundeväärtused on seotud võõrsõnade, murdesõnade, slängiväljendite, arhaismide ja neologismidega. Väljendi uudsusel on eriline tundeväärtus. Kõiki neid tegureid tuleb arvestada keelekorralduse taktikas. Üldiselt afektiivsus on rohkem stiili kui keelekorralduse küsimus.

Keelekorralduse relevantssed esteetilised printsiibid võib kokku võtta järgmiselt:

Printsiip A1: *Keeleline süsteem peab olema harmooniline.*

Printsiip A2: *Väljendi ja tähenduse vahel peab olema sümmeetria.*

Printsiip A3: *Väljend peab olema eufooniline.*

Printsiip A4: *Väljend peab olema rütmiline.*

Printsiip A5: *Väljend peab olema vahelduv.*

Printsiip A6: *Väljend peab olema lühike.*

Printsiip A7: *Väljend peab olema ilmekas.*

Printsiip A8: *Väljend peab arvestama afektiivsust.*

Printsiibid A2 ja A6 on kooskõlas printsiipidega E4 ja E2, printsiibid A3, A4 ja A7 teenivad ka ökonoomiat. Printsiip A7 vastab ka selguse nõudele.

5. PRINTSIIPIDE RAKENDUS

Mõned neist 17 printsiibist on üksteisega vastolus kas definitiooni poolest või rakendamisel mõnel konkreetjuhtumil. Nii S3 on vastolus printsiipidega E1, E2 ja E3. S2 võib olla vastolus printsiipidega E1 ja E2. Kirjanduses on rõhutatud vastolu ökonoomia ja esteetiliste printsiipide vahel. Eriti lihtsust ja afektiivsust peetakse vastandeiks. Tegelikult tõsine vastolu võib esineda ainult ühelt poolt E1 ja E4 ja teiselt poolt A5 vahel. Ka sama üldprintsiibi alapõhimõtted võivad olla üksteisega vastolus, nii lühidus (E2) ja lihtsus (E4): reeglipärane vorm on sageli pikem kui ebareeglipärane. Esteetilisel alal võib ilmneda vastolu süsteemi ilu (A2) ja teksti ilu (A5) vahel.

Me näeme et nii ökonoomia kui esteetilisel alal on olemas teatud vastolu paradigmaatika ja süntagmaatika vahel, süsteemi ja teksti vahel. Kuidas lahendada neid dilemmasid?

Suurtes joontes me võime ütelda et on olemas printsiipide astendus: (1) selgus, (2) ökonoomia, (3) ilu, s.t. selgust tuleb eelistada ökonoomiale, ja ökonoomia on enamasti olulisem kui esteetiline põhimõte. Kuid seda astendikku ei saa rakendada ilma reservatsioonideta. Näiteks esteetilist printsiipi ei saa alati ohverdada ökonoomiale.

Kui me konstrueerime täiesti uue keele, siis on võimalik vältida enamjagu antagonisme, vähemalt teoreetiliselt. Redundantsi suhtes me postuleerime et optimaalne redundants on 50 % (vrd. S3). Me võime ka eeldada et S2 on kooskõlas 50 % redundantsiga. Eeldades et redundants on 50 % me võime postuleerida:

Printsiip R1: Printsiibid E1 ja E2 peavad olema kooskõlas printsiibiga S3.

Kuid see teoreetiline printsiip aitab meid vähe keele morfeemilise ja süntaktilise struktuuri kavandamisel. Praktikas on võimatu kujutleda kuidas on võimalik konstrueerida keelt sellise täpse redundantsi astmega, kuna praegu on võimalik arvutada ainult foneemilise süsteemi ja teksti redundantsi mõõdetuna foneemides või tähtedes.

Vastolu E4 ja A5 vahel on võimalik vältida sellise struktuuriga kus puudub kongruents ja kordinatsiooni puhul grammeem esineb ainult üks kord, mitte kordinatsiooni igal liikmel. E2 ja E4 vastolu puhul me võime postuleerida:

Printsiip R2: *Üldiselt printsiip E2 peab olema kooskõlas printsiibiga E4.*

See tähendab et üldiselt tuleb lihtsust eelistada lühidusele.

Probleemid on palju keerulisemad kui on tegemist konkreetjuhtumite lahendamisega olevais keeltes ja kui meil tuleb otsustada millist võistlevat teisendit eelistada, kusjuures üks on kooskõlas ühe, teine teise, eelmisega vastolus oleva printsiibiga. Kuna faktiline olukord etnilises keeles üldiselt ei ole mitte metoodilise kavandamise tulemus, vaid sõltub ajaloolise arengu juhusest, siis ei ole võimalik leida teoreetiliselt põhjendatud laitmatut lahendust keele iga dilemma jaoks. Mõnel juhtumil ideaallahendus võib leiduda järgmises:

Printsiip R3: *Kui mingi keelekorraldusprobleemi puhul väljenditeisendid ei võimalda teoreetiliselt laitmatut lahendust, siis tuleb konstrueerida uus otstarbekas väljend.*

Kui see lahendus ei ole taktikaliselt sobiv, siis otsustab traditsioon või spontaanarengu tendents.

Paradigmalise ja süntagmalise vaatepunkti vastolu puhul võib teksti sageduse arvestamine kaasa aidata lahendusele. Lühidus on eriti oluline sagedase väljendi puhul (vrd. E3). Ka traditsioon on tugevam sagedaste morfeemide puhul. Teiselt poolt sagedane tarvitus vähendab mälu koormust mis on tingitud ebareeglipärasest vormist. Seega me võime rakendada järgmist printsiipi:

Printsiip R4: *Väga sagedase väljendi puhul võib eelistada ebareeglipärasest kuid tunduvalt (vähemalt ühe silbi võrra) lühemat morfeemiteisendit reeglipärase pikema teisendile.*

Selliseid vähemate praktiliste probleemide ajutisi lahendusi mis on tingitud keeles olevaist ebaotstarbekohasustest ei saa alati teoreetiliselt põhjendada, vaid need sõltuvad keelekorraldaja talendist ja suhtumisest ning taktikalistest kaalutlustest. Ent on olemas ka suuremaid struktuuri probleeme mida teadmiste praeguse seisundi ja kasutada olevate meetodite abil ei ole võimalik lahendada deduktsiooni abil printsiipidest ja empiirilistest sünkroonilistest faktidest. Siin peab tulema appi keeleajalugu.

Printsiip R5: *Kui mingit keelekorralduse probleemi ei ole võimalik lahendada deduktsiooni abil, siis tuleb arvestada keelte arengu üldsuunda ja vastava keele arengu tendentsi.*

Raskeks dilemmaks on vastolu ühelt poolt lihtsuse (E1, E4) ja sümmeetria (A2) ja teiselt poolt vahelduse printsiibi (A5) vahel. Seda dilemmat saab lahendada ainult sel teel et me rakendame lihtsuse printsiipe ja vahelduse põhimõtet keele eri aladel. Probleemi otstarbekas lahendus mis tuleneb keele olemusest on:

Printsiip R6: *Printsiipe E1, E4 ja A2 tuleb rohkem rakendada hääliku- ja vormiõpetuses, printsiipi A5 süntaksis ja sõnavaras.*

Morfoloogia on printsiibilt kinnine süsteem mis põhjeneb korral. Et ideaalstruktuur on lihtne, reeglipärase ja sümmeetriline, seda tõendab fakt et reeglipärased ja sümmeetrilised struktuurid on stabiilsemad ja kalduvad domineerima ja levima vähem stabiilsete ja ebareeglipärase arvel, kuna ebareeglipärased ja asümmeetrilised struktuurid on ebastabiilsed. See kehtib niihästi looduse (füüsilise ja bioloogilise maailma) kui ka keelte kohta. See ei tähenda et kõik keeled kõigil perioodidel muutuvad üha reeglipärasemaks, kuna on olemas ka teisi tendentse ja tegureid millest keele areng sõltub. Inimeses endas on olemas püüd lihtsuse ja korra poole, kuna korratus ja ebareeglipärasus ärritab.

Sellel korra- ja sümmeetriatundel põhjeneb ka laialt levind vaade et keele loomulik ja ideaalne seisund eeldab väljendi ja tähenduse vastavust, s.t. igal tähendusel peab olema ainult üks väljend ja iga väljend peab märkima ainult üht tähendust. Enamik KRK-de autoreid on püüdnud realiseerida seda printsiipi. See seletab laialt levind vaadet et reeglipärasus ja järjekindlus on keele voorus. Mitmed autorid imetlevad hiina tüübi oletatavat järjekindlust ja absoluutset puhtust. See seletab ka miks ebareeglipärasust ja morfeemivaheldust peetakse mitmete poolt ebaloogiliseks s.t. ebaratsionaalseks, järjekindlusetuks ja ebaloomulikuks. Morfeemimuutumatus on ratsionaalne ja lihtne põhimõte, teoreetiliselt põhjendatud ja kooskõlas keele kui märkide süsteemi olemusega. Oleks võimatu üles seada mingit ideaalset ulatust morfeemivahelduse jaoks, s.t. kui palju teisendeid grammateemil peaks olema ja kuidas need peaks jagunema. Kui me võtaks omaks põhimõtte et mida enam morfeemiteisendeid on grammateemil, seda parem, siis peaks olema ideaal et iga grammateemi väljendatakse igas lekseemis eri grammeemiteisendiga või isegi mitme paralleelteisendiga.

Esteetiline vahelduse printsiip on kohasem süntaksis ja sõnavaras, s.t. kui stiililine vaheldus. See vaheldus on ka olulisem esteetiliselt seisukohalt: tähtsam on tarvitada vabalt stiililiselt erinevaid väljendeid sama tähenduse jaoks (näit. analüütilist või sünteetilist väljendit, või eri lekseeme), kuna vähem kasu on sunduslikest, meelevaldseist komplementaarseist grammeemiteisendeist, paitsi morfeemi korduse vältimiseks, kusjuures kõik teisendid on sama liiki (näit. sufiksid) ja igal lekseemil võib olla ainult üks teisend. Stiililine vaheldus on ka vähem kahjulik ökonomia seisukohalt, kuigi see on vastolus järjekindla ökonomia printsiibiga, sest süntaktilise vahelduse võimalused teatud juhtumil on piiratud ja sõnavara on lahtine süsteem: leksikaal-

seid teiseid võib tarvitada ainult siis kui need on vajalikud ja neid võib vältida kus nad seda ei ole.

6. MEETODITEST

Keelendite hindamine ja võrdlus selguse, ökonoomia ja ilu printsiibi järgi peab põhjenema empiirilistel faktidel ja olema väljendatud, kui võimalik, kvantitatiivhikuis. Siin võib tarvitada ka eksperimentaalmeetodeid. Sel teel võib hinnata võistlevaid struktuurilisi jooni ja vorme. On tarbetu lisada et kõiki väljendeid tuleb hinnata kõigi printsiipide ja keele kogu (paradigmalise ja süntagmalise) struktuuri seisukohalt. KT võib kasutada ka foneetika, psühholoogia, pedagoogika, sotsioloogia ja teiste empiiriliste teaduste tulemusi. Kui puuduvad kohased empiirilised meetodid teatud struktuurijoonte hindamiseks või kui ei ole võimalik lahendada mõnd rasket dilemmat kahe vastandliku printsiibi vahel deduktiivmeetodiga, siis peavad diakroonilised faktid ja keelemuutuse tendentsid aitama lahendada lingvistilise hindamise probleeme. Siin tuleb võtta arvesse kõigi olevate keeletüüpide ja -gruppide ajalugu ning struktuure ja nende taga olevaid tegureid.

Metoodilises keelekorralduses võib eraldada järgmisi astmeid: (1) tuleb püüda hinnata olemasolevaid väljenditeiseid ühiskeeles ja püüda kindlaks teha millist neist tuleb eelistada ja soodustada; (2) tuleb kindlaks teha keeles olevad puudused; (3) tuleb välja töötada kava kuidas puudusi kõrvaldada ja parandada. Otstarbekas keelekorraldus eeldab et see põhjeneb vastava keele struktuuritüübil ja võtab arvesse selle spontaanarengu võimalusi, samuti võimalust suunata keelt efektiivsema struktuuritüübi poole.

Mitmed keeleteadlased on olnud arvamisel et võistlevate teiseid puhul keelekorraldaja peab soodustama seda mis on kooskõlas vastava keele arengu tendentsiga. Kui igal konkreetjuhul keelekorraldaja tarvitseks ainult jälgida spontaanarengut, siis keelekorraldus oleks väga lihtne. See oleks õige ainult siis kui keeled igas üksikasjas muutuks teatud ideaalstruktuuri suunas, kuid nii see ei ole. Samuti teatud keeleuuendi edu ei tõenda veel alati selle otstarbekust. Ei keele faktiline seisund ega keeleajalugu üksi ei ole otsustav keelekorralduses, kuna keeleline uususus ja muutus sõltuvad mitmeist tegureist ja tendentsidest, mida tuleb uurida ja hinnata. Teiselt poolt keelekorraldaja ei tohi ignoreerida keelelisi fakte, kaotada kontakti elava keelega ja toetuda ainult deduktsioonile. Et keelekorralduse taktika sunnib meid arves-

tama keele faktilist olukorda on ilmne, kuid keelekorraldus ei pea arvestama mitte ainult vastava keele fakte, vaid peab võtma arvesse ka teiste keelte, eeskätt struktuuriliselt sarnaste ja sugulaskeelte, kuid ka teiste keelte fakte, samuti teiste maade keelekorralduse kogemusi.

Parandades keele puudusi uuenditega üldiselt kasutatakse esmajoones omi varasid, s.t. murdeid. Kui sellest ei piisa tuleb kindlaks teha kas puuduvat keelendit ei saa üle võtta sugulas- või mõnest teisest keelest. Kui mitte mingit olemasolevat materjali ei saa kasutada, siis tuleb rakendada VL et saada vajalikku keelendit. Tekib küsimus: kui suures ulatuses võib VL rakendada keelekorralduses? Põhimõtteliselt ei ole olemas mingeid teoreetilisi piire. Me võime luua uusi grammateeme, isegi selliseid mida ei ole olemas üheski keeles; me võime konstrueerida uusi juursõnu ja grammeeme, muuta olevate keelendite tarvitust ja luua uusi süntaktilisi tarindeid.

On ilmne et pakiliste keelekorraldusprobleemide lahendus teatud keeles teatud perioodil on ülesanne mis ületab ühe isiku võimed. See nõuab kollektiivset jõupingutust. On tõenäone et tulevikus keelekorraldajad spetsialiseeruvad ainult keelekorralduse ühel alal, näit. morfoloogias, süntaksis või sõnavaras. Tekib küsimus: kas lingvistilise hariduse saand keelekorraldajad on ainukesed kes on kutsutud aktiivselt osa võtma keelekorraldusest? Sageli on väljendatud arvamust et tõelised keelekorraldajad on kirjanikud, kuna keeleteadlaste osa neis asjus on enam-vähem passiivne, peamiselt juhtimine, järelvalve, nõuanne ja kriitika. KT ekspert on ilmselt kõige kvalifitseeritum praktilise keelekorralduse jaoks, eeldades et tal on ka leidlikkust, kunstimeelt ja fantaasiat. Kuid me ei või välja lülitada kirjanikke, keeleamatööre ja teisi keeletarvitajaid kõigest keelekorraldusest, eeldusel et neil on teatud elementaarsed teadmised KT alustest ja nad tunnevad hästi vastavat keelt. Ortograafia, hääliku- ja vormiõpetuse probleeme saab kompetentselt lahendada ainult KT eriteadlane. Kuid uute sõnade loomist võivad teatud ulatuses harrastada ka kirjanikud ja teised. Oskussõnu loovad enamasti mittelingvistid. Üldiselt halb uus sõna on vähem kahjulik kui grammeem, sest sõna võib kergemini tarvitusest välja jätta ja see puudutab ainult üht sõna, kuna grammeem haarab tervet sõnade rühma. Kirjanikud võivad katsetada ka uute süntaktiliste tarinditega, kuid nende lõpliku efektiivsuse üle saab otsustada ainult KT eriteadlane.

Järgnevas ma käsitlen rida keelekorraldusprobleeme, niihästi üldisi kui ka eriti eesti keele omi. Alamal esitatud printsiipe tuleb käsitada kui ideaalnorme.

III. Fonoloogia

1. IDEAALNE FONEEMISÜSTEEM

Milline on ideaalne foneemisüsteem? On ilmne et mida rohkem keeles on foneeme, seda rohkem on võimalik moodustada lühikesi lekseeme ja grammeeme. Kuid suur arv foneeme mis erinevad üksteisest ainult ühe distinktiivse omaduse poolest nõuaks hiiglasuurt jõupingutust kuulajalt ja kõnelejalt ja oleks arusaadav ainult ideaalseis akustilistes tingimustes. Kuna tarvidus lekseemide järele (kõnelemata grammeemidest) on tegelikult piiratud, siis on piiratud ka vajadus foneemide järele. Piiratud on ka häälikuliste omaduste arv mida võib tarvitada eri foneemide üksteisest eraldamiseks. Kui me lähtume distinktiivsete häälikuliste omaduste tegelikust arvust mida tarvitatakse olevais keeltes ja printsiibist S3, siis võib välja arvutada kui palju peaks olema foneeme ideaalses foneemisüsteemis. Selle arvutuse aluseks võib võtta R. Jakobson'i ja C. G. M. Fant'i akustiliste distinktiivsete häälikuomaduste preliminaarse analüüsi. Mainitud autorid esitavad 12 distinktiivset omadust, kuna maksimaalne arv mis tegelikult on kindlaks tehtud olevais keeltes on 11. Selle arvu võib analüüsi teisendades redutseerida 10-le. Kuna see analüüs on veel preliminaarne, siis võime oma arvutuse aluseks võtta ümmarguse arvu 10, s.t. me oletame et me võime tegelikult foneemisüsteemis kasutada kümmet distinktiivset häälikuomadust. Vastavalt meie printsiibile S3 efektiivne lingvistiline süsteem peab sisaldama 50% redundantsi. Tegelikult keeled mis on analüüsitud sellelt seisukohalt näitavad redundantsi protsenti mis on väga lähedal 50-le. Süsteem mis sisaldab 10 distinktiivset omadust ja 50% redundantsi tähendab et ilma redundantsita jätkuks viiest omadusest. Kuna kõik distinktiivsed omadused on binaarsed opositsioonid, siis see tähendab et süsteem mis maksimaalselt kasutab 5 omadust või süsteem 10 distinktiivse omaduse ja 50% redundantsiga vajab 32 foneemi ($2^5=32$).

Küsimus on: kas 32 foneemi süsteem annab küllaldase arvu ökonoomseid lekseeme? Kõige ökonoomsem lekseem on ühesilbi-

ne sõna. Juursõnade maksimaalpikkuseks ideaalkeeles me võime postuleerida kaks silpi. Edasi me arvestame ainult neid sõnatüüpe mis on ökonoomsed silbis esineva foneemide arvu suhtes ja mida on suhteliselt kerge hääldada. Keeled erinevad tugevasti selle poolest milliseid sõnatüüpe kasutatakse ja milliseid häälikuühendeid peetakse raskeks. Me võime postuleerida et ideaalkeeles (1) on ainult kahe hääliku ühendid; (2) igas sõnas võib olla ainult üks diftong; (3) konsonantühend võib esineda ainult sõna algul või lihtvokaali (s.t. mitte diftongi) järel; (4) sõnas võib esineda ainult kaks häälikuühendit. Nende tunnuste põhjal on võimalik kindlaks teha millised häälikukombinatsioonid sõnas võivad esineda.

Ühesilbiste sõnade maksimaalpikkuseks võib võtta 5 foneemi. Ühesilbiseid sõnu millel on rohkem kui 5 foneemi esineb mitmes keeles, kuid suhteliselt harva.¹ Ühesilbiste sõnade hulgast me võime välja jätta tüübid V ja D kui ebailmekad ja väiksearvulised. Järelikult ühesilbiste sõnade puhul tulevad arvesse järgmised tüübid:

VK DK VKK KV KD KVK KDK KVKK KKV KKD KVKK
KKDK KVKK

Kõige efektiivsem vokaalide ja konsonantide suhe on see mis annab kõige suurema arvu sõnu. Teind kindlaks et foneemide üldarv peab olema 32, järgmine probleem on: missugune vokaalide ja konsonantide suhe annab maksimaalarvu sõnu? Selle arvutamisel tekib kõigepealt probleem milliseid diftonge ja kahe konsonandi ühendeid arvestada. Loomulikud keeled erinevad selles suhtes tugevasti. On selge et vokaalide ja konsonantide suhte arvestamine ideaalkeeles jaoks saab olla ainult subjektiivne. Häälikuühendite puhul ma olen postuleerinud järgmised tingimused: kõrvale tuleb jätta (1) ühendid mis mõnest teisest ühendist erinevad liiga vähe, näit. *ei* kõrvale me jätame välja *õi*; (2) ühendid mis on suhteliselt rasked hääldada, näit. *pb*, *zt*, *nm*. Diftongide puhul ma arvestasin ainult neid mille teiseks komponendiks on *i* või *u* (kõige kõrgem esi- ja tagavokaal). Üldse ma arvestasin ainult 10 diftongi. Konsonantühendite puhul tuleb sõnalõpuliste ühendite tingimused teha kitsamad kui sõna sees, ja veel kitsamad sõna algul. Lähtudes 16 konsonandi süsteemist ma arvestasin väga tagasihoidlikult 136 sõnaseesmist, 62 sõnalõpulist ja 18 sõnaalgulist konsonantühendit. Lähtudes neist eeldustest arvustuste tulemus on et kui me jätame välja tüübi KVKKK siis on vokaalide ja konsonantide parim suhe 12V : 20K, mis annab kokku 33.620 lekseemi. Kui me võtame arvesse ka tüübi KVKKK,

¹ Järgnevas V = vokaal, D = diftong, K = konsonant.

siis 12-st suurem arv vokaale annab veel rohkem sõnu, kuid kuna üheski tuntud keeles ei ole seni teada rohkem kui 12 vokaali, siis on mõistlik mitte ületada seda arvu.

Kahesilbiste lekseemide puhul me võtame arvesse ainult need tüübid mis ei sisalda rohkem kui 6 foneemi. Siin saame sama tulemuse mis ühesilbiste sõnade puhul: kui me ei arvesta rohkem vokaale kui 12, siis suurima arvu lekseeme annab suhe 12V : 20K, mis annab 17.333.376 sõna. Sõnade arv mis ei ole pikemad kui 4 foneemi on 12 vokaali puhul 142.164. Sellest arvust piisaks tavalise üldkeele, kuid mitte moodse elu ja teaduste kõigi mõistete jaoks. Tuleb arvestada et mitte kõik foneemikombinatsioonid ei ole kohased efektiivsuse ja eteetilise printsiibi seisukohalt, näit. sõnad mis sisaldavad mitu sama või sarnast foneemi, näit. *rarrar*, *nimin*. Ilmselt peab võimalike kombinatsioonide arv olema tunduvalt suurem kui vajalike lekseemide arv. See võimaldab suuremat vabadust kohase sõna valikul. Kuna suhe 12V : 20K andis ka maksimaalarvu ühesilbiseid sõnu, siis võime ütelda et ülemal postuleeritud subjektiivsete eelduste alusel ideaalne foneemisüsteem peab sisaldama 12 vokaali ja 20 konsonanti.

Eelnevast on selge et keel millel on 32 fonemi ei vaja enam häälikute kvantiteeti ega rõhku sõnade eristamiseks. Näib et isegi keeltes kus esineb distinktiivne kvantiteet seda tarvitatakse suhteliselt harva morfeemide eristamiseks, kuigi täpsemad uurimused praegu puuduvad. Näitena võiks nimetada eesti keelt.

Eesti keeles on kolm veldet ehk, teise tõlgenduse ja terminoloogia järgi, pikkadel silpidel on kaks rõhu raskuse astet: raske rõhk (III vâlde) ja kerge rõhk (II vâlde).² II ja III vâlte vahet kasutatakse mõne grammateemi eristamiseks. Kõige suuremas ulatuses see sünnib genitiivi ja partitiivi eristamiseks, kuid tuleb tähele panna et suures arvus sõnades need kaks käänet on võrdsed. II ja III vâlte vahet tegelikult ei tarvitata lekseemide eristamiseks. Mõnikord on mainitud kolme sõnapaari mis erinevad üksteisest ainult II ja III vâlte vahe poolest: *loomus* 'nooda täis kalu; üks noodaveo kord; kudumise alustus' — '*loomus*³ 'iseloorm', *suurus* 'kerge eine' — '*suurus* 'maht', *kerjus* 'kerjaja' — '*kerjus* 'kerjamine'. Sõnad *loomus* ja *suurus* on harva esinevad; '*kerjus* on paberlik sõnasepitsus, selle asemel tarvitatakse *kerjamine*. Nende väheste sõnapaaridele võib vaadata kui juhuslikele, eriti kui arvestada arvukaid homonüüme keeles.

Veel huvitavam on see fakt et ka lühikese ja pika hääliku opositsiooni tarvitatakse eesti keeles ainult harva lekseemide eristamiseks. See esineb peamiselt ühesilbistes käändsõnades. VÕS-s on

² Selle tõlgenduse kohta vt. lähemalt Tauli AL 9. 1966, 154—, CSIFU I 527—.

³ Trükitehnilistel põhjustel on III vâlde märkimiseks tarvitatud ' graavise asemel silbi ees.

umbes 90 ühesilbist sõnapaari mis sg. nominatiivis erinevad ainult vokaali (ja konsonandi) pikkuse poolest. Neist umbes 25-l see esineb ka teistes käänetes, kuna ülejäänud osal see piirdub ainult sg. nominatiiviga. Näit. sõnapaaris *kuul* : *kuuli* — *kull* : *kulli* sõnade tähenduse vahe sõltub ainult *u* ja sellega automaatselt kaasuva *l*-i pikkusest, kuna sõnapaaris *keel* : *keele* — *kell* : *kella* selline minimaalne vahe esineb ainult nominatiivis, kuna genitiivis *keele*, *kella* on peale selle tüvevokaali erinevus: *e* — *a*. Neist 90 sõnapaarist on 72, s.t. 80 %, nende seas ülal mainitud 25, sellised millel vähemalt üks liige on laensõna. Kahesilbistest sõnadest on ainult 10 paari mis erinevad ainult pikkuse poolest kõigis vormides; neil on kõigil üheks liikmeks hiline laensõna, näit. *visa* — *viisa*. Peale selle on tosin paari kus see nähe esineb ainult sg. nom-s, näit. *lige* : *ligeda* — *liige* : *liikme*, *varas* : *varga* — *varras* : *varda*. Pikemad tüved ei kasuta kvantiteeti lekseemide eristamiseks. Peale selle on juhtumeid kus hääliku pikkus eristab tähendusi kahe sõna eri vormis, näit *kiire* (g 'kiire) — *g kire* (n *kirg*). Verbide seas on umbes 15 kahesilbist tüvepaari mis erinevad ainult vokaali pikkuse poolest, näit. *kuluma* — *kuuluma*. Me näeme et kuigi eesti keeles kvantiteet on distinktiivne, seda tarvitatakse ainult harva lekseemide eristamiseks.

Samuti ei ole vajadust tarvitada rõhku morfeemide eristamiseks. Rõhku võib kasutada emotsionaalseks ja intellektuaalseks rõhutamiseks. Ka keeltes kus sõnarõhk esineb alati samal silbil võib teda tarbekorral rõhutamiseks nihutada mõne teise silbile. Näiteks eesti keeles on pearõhk tavaliselt esimesel silbil, kuid me võime viia selle ka kaugemale mõne grammeemile. Näit. tavaliselt on *kõetud*, *kütmata*, aga *mitte kõetúd*, *vaid kütmatá*. Selline nihutus on võimalik ka prantsuse keeles, kus rõhk on tavaliselt viimasel silbil.

Ülemal visandatud foneemisüsteem moodustab teoreetilise optimumi. Seda võiks kasutada KRK-s, kuid see on vaevalt teostatav, kuna RK võimalikud tarvitajad vaevalt õpiks nii palju võõraid foneeme. N. S. Trubetzkoy on käsitlenud RK foneemisüsteemi probleemi teisest aspektist. Ta kavandas RK foneemisüsteemi mis ei tekitaks raskusi ühegi rahvale, paitsi mõne väljasureva keele kõnelejad. Ta võttis ainult need häälikud ja häälikuühendid mis esinevad kõigis keeltes ja jättis välja kõik mis kuskil keeles on raske hääldada. On ilmne et selline häälikusüsteem mis koosneb ainult universaalhäälikuist on väga väike. Tegelikult Trubetzkoy aktsepteeris ainult 5 vokaali, 2 diftongi, 3 klusiili, 1 spirandi ja 1 likvida, konsonantühendeist ainult ühendi nasaal + konsonant, sõnalõpulistest konsonantidest ainult *n*. Sellise häälikusüsteemi juures enamik lekseeme peavad olema mitmesilbised. Nii Trubetzkoy saigi ainult 110 ühesilbist ja 10.542 kahesilbist tüve (kuigi ta aktsepteeris hiituse mis on võõras

paljude keeltele).⁴ Veel piiratumat häälikusüsteemi olid varemalt soovitanud E. Sapir, L. Bloomfield, F. Boas, J. L. Gerig ja G. P. Krapp. Nad soovitasid välja jätta sellised opositsioonid nagu *e : i*, *o : u*, millised vahed on halvasti kuuldavad mehhaanilises ülekandes. Nende arvates ideaalne häälikusüsteem peaks sisaldama ainult 3 vokaali ja 8 konsonanti, kõik silbid peaks lõpema vokaaliga (võib-olla ka konsonantidega *m* ja *n*). See süsteem annaks ainult 27 ühesilbist, 729 kahesilbist ja 19.683 kolmesilbist sõna.⁵ Ma ei puuduta siin teisi võimalikke RK häälikusüsteeme mis oleks praktiliselt teostatavad.

2 FONEEMISÜSTEEMI MUUTUS

Kui keel on vähem foneeme kui ideaalsüsteemis, siis peaks keel kasutama võimalusi suurendada foneemide arvu. Võimalused teadlikult keelde tuua uusi foneeme on piiratud, kuid need on siiski olemas. Üks selline tuntud juhtum keelte ajaloo on soome *d* mis on võõras soome murretele paitsi väikesel rootsi keelest mõjutatud alal. *d* fikseerus lõplikult soome ühiskeele hääldusse 19. sajandil. Kuid seda reformi toetasid mitmed soodustavad erandlikud asjaolud, mida ma siin lähemalt ei puuduta. Uus foneem juurdub kergemini keelde kui ta täidab lünga olevas foneemisüsteemis ja on kooskõlas olevate häälikuliste opositsioonide ja korrelatsioonidega. Niimoodi eesti ühiskeel on ilma raskusteta adopteerind võõrad foneemid *f* ja *š*. Praegu need esinevad ainult laensõnades, kuid on võimalik et tulevikus saab neid kasutada ka uute sõnade loomisel. Juba praegu nad eristavad mitmeid sõnapaare, vrd. *foon* — *voon*, *frakk* — *vrakk*, *šeik* — *seik*, *šikk* — *sikk*. Teiselt poolt helilised häälikud *b*, *d*, *g*, *z*, *ž* ei ole assimileerund eesti ühiskeelde, näit. *baas*, *daam*, *geenius*, *zlott* hääldatakse /paas taam keenius slott/; ainult vähesed hääldavad /ž/ sõnades nagu *žest*, *garaaž*. Põhjus on et *f* ja *š* on kooskõlas olevate opositsioonidega eesti foneemisüsteemis, kuna *b*, *d*, *g*, *z* ja *ž* ei ole. *f* on *s*-ga samas vahekorras kui *p* *t*-ga ja *š* on *s*-ga samas vahekorras kui *k* *t*-ga.⁶ Teiselt poolt eesti keeles puudub helilise ja helitu hääliku opositsioon. *ž* üldisem hääldus on lühike helitu (poolheliline) /š/ mis on kooskõlas olevate opositsioo-

⁴ TCLP 8, 1939, 5—.

⁵ The Romanic Review 16, 1925, 246—, 252—.

⁶ Vt. lähemalt Tauli UAJb 31, 1959, 454—.

nidega: ž selline hääldus on š-ga samas vahekorras kui *d t*-ga, s.t. ž märgib lühikest /š/-d, kuna š märgib vastavat pikka häälikut, niisamuti nagu *d* märgib lühikest ja *t* vastavat pikka häälikut. Ka ortograafia poolest š ja ž kuuluvad samasse gruppi kui klusiilid: neil häälikuil on, vastupidi kõigi teiste häälikutele, lühikese foneemi jaoks eri täht: *b, d, g, ž* märgivad lühikesi, *p, t, k, š* vastavaid pikki häälikuid, vrd. seevastu *n - nn, s - ss*. Sõna algul ja klusiili järel on konsonandi pikkus eesti keeles neutraliseeritud. Neis asendeis on grafeemide *ž, dž* normaalhääldus helitu, s.t. *žest* hääldub nagu *šest*, *džemper* hääldub nagu *tšemper*, *bridž* hääldub nagu *pritš*. Kuna eesti keeles puudub helilise ja helitu opositsioon, siis ei ole eesti foneemisüsteemis ka mingit kohta helilise ž-le.

Eesti ühiskeeles, samuti nagu enamikus murretes, järgsilbis ei esine *o* ega *ü*. Kuid need esinevad uuemais laensõnades, näit. *kino, etümoloogia*. *o* hääldamine ei paku selles asendis mingeid raskusi. Seevastu *ü* hääldamine järgsilbis nõuab erilist hoolt ja tavaliselt hääldatakse *ü* asemel *i*. Seepärast oleks otstarbekas rõhuta järgsilbis *ü* asendada *i*-ga, näit. *etimoloogia, politehnikum*. See oleks ka kooskõlas rahvusvaheliste sõnade hääldamisega inglise, prantsuse ja vene keeles. *ü* hääldamine rõhulises silbis ei tee loomulikult mingeid raskusi, näit. *etüüd, prelüüd*.

Keel võib muuta ka oma rõhusüsteemi. Eesti keeles on pearõhk üldiselt esimesel silbil, paitsi mõned hüüd- ja liitsõnad. Hilisemais laensõnades on enamasti säilind järgsilbil asuv rõhk, samuti pikk vokaal, mis on võõras eesti oma sõnadele, näit. *idée, afékt, demokraatia, ideaal*. Seevastu näit. soome ja ungari keeles on rõhk kõigis laensõnades esimesel silbil nagu omasõnades. 1920. aastail asendati eesti kirjakeeles osas võõrsõnades pearõhk ja pikk vokaal järgsilbis esimese silbi rõhu ja lühikese vokaaliga, näit. *kánal, méetod pro kanáal, metóod*. Aavik pooldab võõra rõhu säilitamist järgsilbis järgmistel põhjustel: rõhk järgsilbil on kõlaliselt parem, see annab sõnale rohkem proportsiooni, tasakaalu, plastilisust ja ilmekust; ka sõna muutmisiis on siis sageli parem; rõhk esimesel silbil teeb võõrsõnad lohisevaks. Võõra rõhu säilitamist pooldas ka O. Loorits, kes leidis et meie „rõhu monotoonsus ja ilmetus on mäsandav”.⁷ Tuglas on avaldand arvamust et eesti keel „oma esimesel silbil oleva liikumata rõhuga on ... tõepoolest ilma rõhuta keel”.⁸ Võrdluseks võiks mainida et Anker Jensen oli arvamisel et prantsuse laensõnade mõõdukas tarvitus taani keeles annaks

⁷ Looming 1928 30.

⁸ KP 172.

suuremat rütmilist vaheldust kui ainult germaani ja skandinaavia sõnade tarvitamine.⁹

Tekstiline rütm on tagatud rõhuliste ja rõhuta silpide vahelduse läbi ka siis kui rõhk on alati esimesel silbil. On võimalik et kui osas laensõnades rõhk on järgsilbil et siis on mõnikord kergem saavutada rütmi, kuid need esteetilised põhjused üksi ei õigusta erandlikku rõhku laensõnades. Oluline on et rõhk järgsilbil sobib hästi eesti keeletundega. Rõhu esinemine osas laensõnades järgsilbil tundub olevat tavalisele eesti keele kõnelejale loomulikum kui rõhu asetuse esimesel silbil. On tuntud fakt et tavalised inimesed hääldavad mõningaid võõrsõnu või ka tundmatuid omasõnu rõhuga järgsilbil, kuigi õiges häälduses rõhk asub esimesel silbil, näit. *Dvigátel, Imánta, Maléeva, Vambóola, Kánáada*, isegi *Afríika* pro *Dviúgatel, Imanta, Máleva, Vámbola, Kánada, Aáfrika*.¹⁰ 1930. aastail VÕS-i poolt lansseeritud paralleelvorm *pólitika* traditsioonilise *poliitika* kõrval ei tulnud tarvitusele.

Ka *nn*-sufiksiga sõnu hääldatakse rahvakeeles rõhuga *nn*-eelsel silbil, näit. *lauljánna, tantsijánna*. See tõenäoselt sõltub sellest et genuinsetes eesti sõnades *nn* ei esine järgsilbis. Teiselt poolt vanemais laensõnades on originaali rõhk nihkund järgsilbilt esimese silbile, näit. *kindral, kuberner, palkon, paragrahv, parun*. Ilmselt vähemalt linnaeestlaste keeletunne on nihkund. Lähemad uurimised siin puuduvad. Ariste on avaldand arvamust et eesti keeles esineb tendents asendada kindlat rõhku esimesel silbil vahelduva rõhuga.¹¹

On huvitav et soome keeles, kus rõhk on alati esimesel silbil sed laensõnad mille teisel silbil on allikkeeles rõhk ja soome ja kus pikk vokaal esineb järgsilbil ka omasõnades, kahesilbikkeeles pikk vokaal, on suhteliselt nõrgalt tsentraliseeritud s.t. rõhu vahe esimese ja teise silbi vahel on väike. See ilmneb nende sõnade käänamisel. Näiteks ühiskeeles sõnadel nagu *révvy, kámee* sg. ill. moodustub sageli ühesilbiste sõnade eeskujul: *revvyhyn, kameehen*, vrd. *syy : syyhyn, tee : teehen*, vrd. seevastu omasõnu: *leikkuu : ill. leikuuseen, kaste : kasteeseen*. Luules esineb teine pikk silp laensõnades sageli rõhulises asendis, näit. *Maa järisee barbáarein astunnasta* (Eino Leino) 'maa väriseb barbaaride astumisest'.¹²

Rõhu asetuse tõttu järgsilbil sõna tundub lühem ja vähem kohmakas, sest tähelepanu koondub siin selle sõnaosale mis

⁹ IFM 25.

¹⁰ Vrd. P. Ariste, Eesti Keel ja Kirjandus 1941 378, 380.

¹¹ Op.c. 380.

¹² M. Sadeniemi MP 136—.

algab pearõhulisest silbist. See osa määrab ka sõna muutmise: *idee* käändub nagu *tee*, *ideaal* nagu *maal*, *matemaatik* nagu *saadik*, *deklameerima* nagu *veerima*. Ka mõnede laensõnade tüüpide käänamine on lihtsam, nagu Aavik on õieti väitnud. Näit. *bárbar*, *búlvar*, *kéefir*, *méetod*, *nótar*, *sópran*, *sáfran*, *máagnet* käänduvad nagu *altar*: *meetod* : sgp *meetodit* : plp *meetodeid*. Kõnekeeles esinevad siin sg. partitiivis sageli vormid nagu *altari*, *miljoni*, *meetodi*. Vrd. seevastu endisi kirjakeele vorme mida pooldab Aavik, *barbáar*, *bulváar*, *kefír* (see sõna esineb nüüd ka ÕS-s), *metóod*, *sopráan*, *safráan*, *magnéet*, mis käänduvad nagu *paar*: *metóod* : sgp *metóodi* : plp *metóode*. Tüüp *paar* on lihtsam ja seda tuleb eelistada tüübile *altar*. Üldiselt eesti keeles ei ole tarvidust muuta allikkeele rõhku.

IV. Morfoloogia

1. ÜLDPRINTSIIBID

Printsiip M1: *Morfeem peab olema muutumatu igas ühendis.*

See järeldeb printsiipidest E1, E4 ja R6. See tähendab et tuleb eelistada muutumatu morfeemiga väljendit. Siia alla käib niihästi muutumatu tüvi kui grammeem. Paljud keeleteadlased ja keelekorraldajad peavad morfeemimuutumatus ja reeglipärasust keeleliseks ideaaliks. Tendents muutumatu morfeemi poole ilmneb ka spontaanses keelearengus. Morfeemimuutumatus alla kuulub ka linearsus s.t. selge piir morfeemide vahel sõnas: tüvevaheldus (sisefleksioon) ei esine grammeemina (vrd. seevastu genitiivi väljendust sõnas *mägi : mäe*), ja puudub grammeemide kumulatsioon, s.t. mingi grammeem väljendab alati ainult ühte grammateemi. Linearsus kergendab väljendi analüüsi nii kõneleja kui kuulajale. Mitmed lingvistid peavad linearsust keele ideaaliks. Muidugi on võimalik konstrueerida reeglipärasast ja ökonoomset struktuuri ka sisefleksiooniga, nii et grammateemi väljendatakse kõigis sõnades sama laadi tüvevaheldusega. Kuid see vähendaks võimalike lekseemide arvu. Näit. kui sõna *man* pluural on *men*, siis ei ole otstarbekas et keeles on singular *men* mis oleks homonüümne sõna *man* pluuraliga. Sellisel tüvevaheldusel, kuigi see oleks absoluutselt reeglipärane, puuduks siiski lineaarväljendi lihtsus ja analüütilisus.

Printsiip M2: *Grammeemi peab olema võimalik tarvitada fakultatiivselt.*

See järeldeb printsiibist E5 ja tähendab et mingit grammateemi peab olema võimalik väljendada vastava grammeemiga ainult siis kui seda nõuab selgus. Euroopa keeltes on palju sunduslikke grammateeme ja grammeeme mis ei ole tarvilikud igas väljenduses kus nad esinevad keele struktuuri tõttu. Näit. iga käändsõna peab alati väljendama arvu ja iga verb aja kategooriat.

Teiselt poolt käändsõnal puudub neutraalvorm mida võiks tarvitada nii ühe kui mitme asja puhul. Samuti ei ole olemas neutraalset finiiitverbivormi mis väljendaks tegevust ilma aja kategooriata. Selline struktuur on ebaökoonoomne. Seevastu näit. Kaug-Ida keeltes, näit. hiina keeles on genitiivi, plurali ja mineviku grammeemi tarvitus fakultatiivne; neid tarvitatakse tavaliselt siis kui seda nõuab selgus. Morfeemi valikuvabadust võib kasutada ka stiililiseks otstarbeks. Hiina keeles tarvitatakse abisõnu sageli rütmilistel ja eufoonilistel põhjustel. Valikuvaba grammeemi printsiipi on rakendatud ka esperanto tuletussufiksitate puhul. Grammeemi fakultatiivset tarvitust RK-s pooldasid ka Ameerika keeleteadlased Sapir, Bloomfield jt., kes juhtisid tähelepanu sellise struktuuri paremusele.

Selle printsiibi rakenduse keelekorralduses tähendab suurt võitu keele ökonomiaale. Kui me näit. 999 juhtumil 1000-st saame läbi ilma teatud grammeemita, kuna ühel juhtumil puuduv grammeem võiks tekitada kahemõttesust, siis me ei pruugi tarvitada grammeemi kõigil 1000 juhtumil, vaid ainult sel korral kui selgus on hädaohus. Fakultatiivgrammeemi printsiipi tuleks rakendada kõigil neil juhtumel kus keelte struktuur seda lubab või kus selleks on eeldusi. Keeltes kus üldiselt grammeemid on sunduslikud tarvitatakse seda printsiipi siiski mõnel juhtumil, ja keelekorraldus võib selle tarvitust suurendada.

Raskem on analüüsi ja sünteesi probleem, s.t. kas tuleb eelistada afiksilist või abisõnalist väljendusviisi. Ei ole kerge kindlaks teha milline väljendusviis on efektiivsem laiemas perspektiivis. Uuemal ajal on analüütiline väljendusviis leidnud poolehoidu lingvistide, filosoofide ja interlingvistide seas. Juba Leibnitz pooldas seda. Seda on peetud väljenduse ideaalviisiks. Mõnede lingvistide arvates analüütiline väljendusviis on kooskõlas läänemaise moodse mentaliteediga.

Keelte ajalugu ei anna selget vastust keelte spontaanarengu tendentsi suhtes. Nii analüütilised kui sünteetilised tendentsid on tugevad keeltes: afiksitate kadu ja perifrastiliste väljendite rohkemise tendentsi kõrval esineb tendents abisõnade liitumiseks peasõnaga ja nende muutumiseks afiksitateks. Suuremat osa keelekorraldusprintsiipe võib rakendada niihästi afiksitate kui ka abisõnade puhul. Siiski teatud vahed on olemas.

Vaatleme esiteks afikseid ja abisõnu printsiibi M1 seisukohalt. Sufiksids mis algavad vokaaliga või sisaldavad ainult vokaali, samuti prefiksids mis lõppevad vokaaliga või sisaldavad ainult vokaali on ebaotstarbekad kui nad liituvad tüvevokaalile paitsi kui nende vahele lülitub sidekonsonant või hiatus (silbivahe). Sufiksids mis algavad konsonandiga või sisaldavad ainult konsonandi sageli ei saa liituda tüvekonsonandile ilma morfeemivahelduseta, sest nad nõuavad sidevokaali. Muidugi morfeemi-

vaheldus võib olla suhteliselt lihtne ja reeglipärane tarvitades alati sama sidevokaali. Abisõnad mis sisaldavad ainult ühe vokaali on võimalikud, vrd. rt. *i Italien* 'Itaalias'. Foneetiliselt tugevamad on prepositsioonid struktuuriga KV ja postpositsioonid struktuuriga VK, vrd. rt. *pâ âkern* 'põllul', e. *maja all*. Kuid mõnel pool esineb tendents aglutinatsiooniks ja morfeemivahelduseks, vrd. pr. *de pain - d'argent*. Ühesilbised afiksids mille konsonant liitub tüvekonsonandile, s.t. prefiksids mis lõppevad konsonandiga tüvekonsonandi ees ja sufiksids mis algavad konsonandiga tüvekonsonandi järel, kalduvad alluma assimilatsiooni tendentsile: afiksi konsonant assimileerub tüvekonsonandi sarnaseks või vastupidi, mille tulemuseks on morfeemivaheldus. Sama struktuuriga abisõnad on vähem aldis assimilatsiooni tendentsile. Üldiselt printsiibi M1 seisukohalt tuleb eelistada abisõnu afiksitele. Kui afiksi ja tüve häälik on eri klassist, s.t. prefiksids lõppevad konsonandiga tüvevokaali ees või sufiksids algavad konsonandiga tüvevokaali järel, siis afiksids on kõnesolevas suhtes võrdsed abisõnadega.

Printsiipi M2 võib põhimõtteliselt rakendada nii afiksids kui abisõnade kohta, kuid arvestades olevate keelte struktuuri on seda printsiipi kergem rakendada abisõnade puhul.

Mis puutub printsiipidesse E2 ja S3, siis afiksids on võimalik teha ja nad tihti ongi lühemad (vrd. afiksids mis koosnevad ühest konsonandist) ja seega ökonoomsemad, vähem redundant-sed kui abisõnad. Teiselt poolt abisõnad on foneetiliselt tugevamad, seega selgemad ja redundantsemad. Nagu mitmesuguste keelte faktids osutavad, ühefoneemilised afiksids on üldiselt küllaldaselt selged. Veel enam, grammeemids on tihti täiesti redundant-sed. Näit. käändsõna funktsioon on sageli selge kontekstist, peamiselt verbist, mis puhul käändetunnus on redundantne. Näit. järgmistes lausetes on illatiivi sufiks -sse, inessiivi -s elatiivi -st ja translatiivi -ks redundant-sed: *ta astus majasse, ta elab linnas, ta väljus majast, vesi muutus rohelseks*. Pärsia kõnekeeles jäetakse prepositsioon tavaliselt ära kui käändsõna funktsioon on selge kontekstist. Et grammeemids on osalt üleliigsed seda tõendavad ka informatsiooniteooria keelelise redundant-si testids ja liitverbid.¹

Mitmed autorids on juhtind tähelepanu sellele et abisõnade üks paremusi võrreldes afiksidsiga on et esimesel puhul on võimalik rõhutada kas grammeemi või lekseemi, mis on võimatu sünteetilise väljenduse puhul. Näit. *kõige*-superlatiivi puhul me võime rõhutada adjektiivi või partiklit *kõige*: *Mari on kõige ilusam ja Anna kõige armastatum*, vrd. *Kõik tütreid olid ilusad, kuid*

¹ Vt. alamal lk. 000.

Mari oli kõige ilusam. Selline rõhutamine ei ole hästi võimalik *i*-superlatiivi puhul. Siiski ka silbipikkust afiksilist grammeemi on võimalik rõhutada teatud piirides, kuigi see ei ole nii kerge kui abisõna rõhutamine. Tuleb arvestada et tarvidus grammeemi rõhutada tegelikult esineb suhteliselt harva.

Analüütilise väljenduse üks stiililisi paremusi on võimalus asetada mingit teist sõna peasõna ja abisõna vahele ja muuta pea- ja abisõna vastastikust järjekorda. Olevais keeltes seda on võimalik teha mõnede väljendite puhul teatud tingimustel, eriti prepositsioonide ja perifrastiliste verbivormide puhul. Printsibiilt seda võiks teha iga abisõna puhul, aga selle mooduse ulatuslik tarvitatus on vastolus selguse ja lihtsuse printsipiidega (see ei käi atribuudi asetamise kohta prepositsiooni ja nimisõna vahele).

Kokkuvõttes võime ütelda et abisõnaline väljendus soodustab muutumatust, lihtsust, selgust, valikuvabadust ja liikuvust. Need asjaolud kaaluvad rohkem kui afiksitate suhteline lühidus. Järelikult kui me konstrueerime täiesti uue keele, siis tuleks valida puhtanalüütiline struktuur nii et grammateeme väljendatakse ainult abisõnade abil. Teiselt poolt etniliste keelte korralduses ei oleks mitte tark alati soovitada tarvitada abisõnu afiksitate asemel. Vastupidi tuleks ära kasutada afiksitate lühidust ja stiililist vaheldust mida pakub vaba valik afiksilise ja abisõnalise väljendusviisi vahel kui mõlemad esinevad samas tähenduses. Afiksiline väljend on muidugi ebaotstarbekas kui ta on seotud keeruka morfeemi-vaheldusega.

Veel komplitseeritum on lekseemi (L) ja grammeemi (G) vastastikuse järjekorra probleem: milline järjekord on efektiivsem: LG või GL? On ilmne et kuna keel on lineaarne, siis ta elementide järjekord ei või olla ükskõikne efektiivsuse seisukohalt. Mõned psühholoogilised tegurid näivad kõnelevat järjekorra LG poolt. Ameerika teadlased J. H. Greenberg, C. E. Osgood ja S. Saporta on näidand et nn. divergentse ja konvergentse hierarhia printsip kehtib prefiksi- ja sufiksikeelte vahe kohta. Selle printsipi järgi on kergem siirduda divergentselt hierarhialt (suurearvulisse kategooriasse kuuluvalt elemendilt) konvergentsele hierarhiale (väikesearvulisse kategooriasse kuuluva elemendile) kui vastupidi. Kuna afiksitate arv on väike võrreldes sõnatüvede arvuga, siis ootaks et sufiksikeeled on sagedamad kui prefiksikeeled, mis on ka kooskõlas faktidega. Kuuldetekstid näitavad et raskus kuulda sõnu õieti on seotud alternatiivide arvuga mille vahel kuulajal on valida. Üldiselt on kergem mõistatada grammeemi lekseemi järel kui lekseemi grammeemi järel. Kui see printsip on õige, siis see peaks kehtima mitte üksi afiksitate vaid ka abisõnade kohta. See tähendaks et efektiivne järjekord on LG s.t. afiks või abisõna on lekseemi järel.

See tähendaks et postpositsioone tuleks eelistada prepositsioonidele ja abisõna asendit peaverbi järel eesasendile. See vaade on vaevalt vastuvõetav moodse IE keele kõnelejaile. Vaevalt leiaks aktsepteerimist RK mis on konstrueeritud selle printsiibi järgi. Ka keelte ajaloos ilmneb tendentse mis ei ole ootuspärased divergentse ja konvergentse hierarhia printsiibi järgi. Käändesufiksids ja postpositsioonid on läänepoolseis IE keeltes asendund prepositsioonidega. Abiverb seisib IE ja SU keeltes vanemal ajal peaverbi järel, kuid moodseis läänepoolseis keeltes ta asetseb peaverbi ees. See on kooskõlas nendes keeltes esineva üldtendent-siga progressiivse sõnajärje poole.² Pre- ja postpositsioonide esi-nemine on seletatav nende algupäraga. Prepositsioonid on sageli algupäralt verbilaiendid, nagu IE keeltes, või verbid, nagu hiina keeles; postpositsioonid on endised põhisõnad käändsõnalis-es süntagmas. Mõnes keeles, näit. hiina keeles, mõnes IE ja SU kee-les esinevad nii pre- kui postpositsioonid. Abiverbi asend peaverbi järel on samuti seotud üldise regressiivse sõnajärjega, nagu altai ja draviidi keeltes.

Lekseemi ja grammeemi vastastikune järjekord on seotud sõ-najärje üldise probleemiga.³ Algne ja spontaanne sõnajärg näib olevat regressiivne, kuna progressiivne sõnajärg näib olevat mõis-tuspärasem. Bally oli arvamisel et igasugune regressiivne morfeemide järjekord s.t. laiendliige + põhiliige on sünteetiline ja antilineaarne, sest et siin väljendi see komponent mille mõistmine sõltub teisest komponendist eelneb viimasele; regressiivne järje-kord nõuab suuremat jõupingutust kuulajalt, kuna progressiivne järjekord kergendab väljendi mõistmist. Ballyga võib ühineda sel-les mõttes et progressiivne järjekord kergendab analüüsi s.t. on analüütilisem. Progressiivse järjekorra puhul antakse enne lek-seemi grammatiline suhe teise lekseemiga ja siis järgneb lek-seem. Regressiivse järjekorra puhul antakse enne lekseem ja kuulaja ei tea millises vahekorras see on eelneva tekstiga s.t. mis osa lekseemil on väljendis. See on eriti ebaotstarbekas kui lekseemi asemel on pikem sõnaühend.

Seega divergentse ja konvergentse hierarhia printsiip ja prog-ressiivse sõnajärje printsiip mõlemad kergendavad kuulaja üles-annet. Järelikult parim järjekord on see mis on samal ajal prog-ressiivne ja kus konvergentne hierarhia järgneb divergentsele. Niisugune järjekord on näit. juhtumil finiitverb (lekseem, põhi-liige) + partikkel (grammeem, laiendliige), näit. *sööb ära*, ingl. *eats up*, sk. *isst auf*. See on süntagmatüüp millel näib olevat kõige vähem kalduvust aglutineerumiseks, vrd. teiselt poolt arvu-

² Vt. Tauli STL I 75—, STUL 98—.

³ Vt. alamal lk. 76—.

kaid preverbide, pre- ja postpositsioonide liitumisi põhisõnaga. Aga enamikus ühendeis need kaks printsiipi on üksteisega vastolus s.t. järjekord on samal ajal divergentsest konvergentse poole ja regressiivne, näit. postpositsioonide puhul, või konvergentsest divergentse poole, näit. prepositsiooni ja verbi liitaegade puhul. Milline järjekord sellistel puhtumitel on efektiivsem pikemas perspektiivis nii kuulaja kui kõneleja seisukohalt, sellele ei ole võimalik praegu vastata. Võib-olla tulevikus leitakse meetodeid selle probleemi lahendamiseks. Erisuguste järjekordade efektiivsuse testimist takistab emakeele struktuuride mõju. Keelekorraldus peab muidugi arvestama keeles esinevat struktuuri.

2. GEENUS JA ARTIKKEL

Käändsõnade geenus s.t. jagunemine maskuliiniks, feminiiniks, neutrumiks jne. on ilmselt tarbetuks ja raskeks koormuseks keelele. Seda on paljude keeleteadlaste poolt peetud kasutuks, luksuseks, primitiivseks, ebaloogiliseks või absurdseks. Geenus toob kaasa ka mõningaid stiililisi komplikatsioone. Mõnikord on avaldatud arvamust et geenusel on oluline ekspressiivne või poeetiline väärtus, ja et siin suhtlemise ja ilmekuse nõuded on vastolus. Kuid geenusest on vaevalt mingit olulist kasu ekspressiivsusele. Bally väitis et prantsuse keeles paljas fakt et me asetame substantiivi ette *le* või *la* annab sõnale isikupärasuse. Ta küsis ka roos (*la rose*) oleks roos kui ta muudaks oma geenust. Tegelikult roosi poeetiline väärtus on kindlustatud ka ilma geenusetä. Bally ütleb ka et on olemas rahvaluulet mis põhjeneb sellel vastandamisel et päike on meessugu ja kuu naissugu. Kuid meheks ja naiseks personifitseerimist esineb ka nende keelte rahvaluules kus geenus puudub: vrd. ka Faehlmanni müüti Koidust ja Hämarikust. On tarbetu lisada et geenuse võimalikud poeetilised väärtused ei kaalu üles keelelise ökonoomia kaotust.

Järelikult keeltes kus esineb geenus või selle jäänuseid keelekorraldus peaks soodustama geenuse lihtsustumist või kadu. Ebaratsionaalne oleks kirjakeeles säilitada arhailisi geenuse vorme mis kõnekeeles on välja surnud.

Keerukam on artikli küsimus. Ma puudutan siin ainult lühidalt määrast ehk definiitset ehk determinatiivset artiklit. Artikkel, olgu abisõna või afiksi kujul, esineb peamiselt Lääne-, Lõuna- ja Kesk-Euroopa keeltes (mitte-IE keeltest baski, ungari ja mordva keeles), Edela-Aasia keeltes, paljudes hamiidi-semiidi ja Aafrika neegrikeeltes, samuti indoneesia ja melaneesia keeltes.

Artikli funktsiooni suhtes on suured erinevused eri keeltes. Võiks lisada et ka nn. possessiivsufiksitel, mis samuti nagu artiklid on tekkind pronoomenitest, on determinatiivne funktsioon, näit. mitmes uraali ja altai keeles.

Artiklit on sageli peetud progressi tunnuseks ja suureks voo- ruseks keelele. Teiselt poolt Bally väitis et artikli puudumine ei takista ladina keelt olemast täpne keel ja on kummaline et prantsuse keel lõi oma artiklid poolbarbaarsel perioodil, kui peened tähenduslikud varjundid ei olnud aktuaalsed. Nagu mitmed autorid on märkind, artiklit tarvitatakse sageli juhtumeil kus nad ei lisa midagi selgusele.

Artikkel ei ole abstraktse mõtte tulemus ega mõistuse looming. Tõenäoselt ta lähtub tunderõhulisest ja impulsiivsest kõnест. Tähelepanдав on ka et artikli tarvitus on suurem rahva- ja talupojakeeles. Et sageli artikkel ei lisa midagi tähendusele ja on täiesti meelevaldne tõendab ms. see fakt et sageli sama liiki substantiive samas kontekstis tarvitatakse erinevalt samas keeles või sama tüüpi keeltes. Näit. saksa keeles suuremat osa haigusnimesid tarvitatakse ilma artiklita või indefiniitse artikliga. Selle kõrval on olemas haigusnimesid mida tarvitatakse ainult indefiniitse artikliga ja teisi mis esinevad ilma igasuguse artiklita. Peale selle on olemas haigusnimesid mida võib tarvitada definiitartikliga või ilma artiklita. Lõpuks on olemas haigusnimesid mida võib tarvitada kõigil kolmel viisil. On olemas ka paljusi juhtumeid kus sama sõna tarvitatakse samas kontekstis artikliga või ilma igasuguse tähenduse vaheta.

Et artikkel on enamasti redundantne ega lisa midagi selgusele, seda tõendab ka asendustest kus võrreldakse sama teksti artikliga ja ilma. Artikli väljajätmine enamail juhtumeil ei avalda mingit mõju teksti selgusele. Tuleb meeles pidada et me siin arvestame ainult artikli definiitsuse ja indefiniitsuse funktsiooni. Mõnes keeles artiklil on ka teisi funktsioone, näit. prantsuse keeles ta märgib pluuralit, saksa keeles ka käänet ja inglise keeles seda et sõna on noomen. Moodseist IE keeltest rumeenia artiklil on kõige vähem mõju lause tähendusele.

Üksikasjalikumad uurimused artikli kasulikkusest olevais keeltes seni puuduvad. Keelekorralduses meil on tegemist järgmise küsimusega: kas me vajame sunduslikku grammateemi 'definiitsus', nagu meil on näit. arvu ja tempuse grammateemid, s.t. iga substantiiv peaks kandma definiitsuse või indefiniitsuse tunnust, niisama nagu iga substantiiv on kas ainsuses või mitmuses? Ilmselt vastus on eitav vastavalt meie printsiibile E5. Järelikult kui me eeldame et definiitsust tuleb väljendada grammatilise vahendiga, siis grammeem peab olema fakultatiivne vastavalt printsiibile M2. Tavaliselt olevais keeltes artikkel ei ole fakultatiivne, paitsi tšehhi *ten* ja pärsia kõnekeele *-e*. Sun-

uslik definiitsuse väljendus ei ole ebaökoonoomne mitte üksi süntagmaliselt, tarbetu morfeemi tarvitamisega, vaid ka psüühiliselt, sundides kõnelejat mõtlema tähenduse elemendile mida tal tegelikult ei ole vaja väljendada.

Kuna fakultatiivne grammeem on keelte enamikule, kaasa arvatud Euroopa keeled, tundmatu ja suuremas osas keeltes artikkel puudub, siis on otstarbekas konstrueerida RK ilma artiklita, nagu on ka mõnes KRK projektis. Sel juhtumil võib vastavat tähendust väljendada, kui vajalik, kergemini teiste vahenditega, näit. demonstratiiv- või indefiniitpronoomeniga. Neis keeltes kus artikkel on olemas peaks keelekorralduse eesmärk olema ta tarvitust lihtsustada ja kus võimalik teha valikuvabaks. Kõikuvail juhtumeil kus artikli tarvitus vaheldub selle puudumisega tuleb eelistada viimast. Kahjuks E. Wellander soovib just vastupidist rootsi keeles, taunides väljendit *polsk parlamentarism pro den polska parlamentarismen*. Rootsi artiklil on peale muu see viga et ta on tarbetult redundantne, koosnedes sageli kolmest morfeemist, nagu äsja tsiteeritud juhtumil, partiklist adjektiivile ees, sufiksist (-en, -et) mis liitub substantiivile ja teisest (-a) mis liitub adjektiivile.

On huvitav märkida et ungari keelereformi ajal soovitati artikli ärajätmist lühiduse ja mugavuse põhjusel. See peegeldus ka kirjanduses, eriti luules. Uuemal ajal esineb eriti ajalehtedes tendents artiklit ära jätta teatud juhtumeil, millist pruuki grammatikud taunivad. Ka inglise keeles jäetakse nüüd sageli artikkel ära seal kus ta enne oli normaalne.

3. ARV

Paljud teadlased on avaldand arvamust et sunduslik pluurali grammeem on tarbetu. Nii juba Leibnitz oma universaalkeele kavandis. Jespersen kõneleb et kord üks jaapani idist ütles talle et jaapanlased ja hiinlased tunnevad RK-s puudust vormist mis on arvu suhtes indefiniitne. Seepärast Jespersen võttis oma KRK-sse noviaalisse sellise vormi, jättes substantiivi singulari vormist välja lõppvokaali, näit. sg *home* 'inimene', indefiniitvorm *hom* (inimene või inimesed), pl. *homes*. Seda indefiniitvormi võib tarvitada ms. lauseis kus Euroopa keelte väljendus oleks kohmakas, näit. *hir vort manka* 'üks sõna või mõni sõna puudub siin'.

Ilmselt pluurali grammeem on tarbetu kui substantiivil on laiendiks sõnad nagu *mõni, kõik, paljud*. Tegelikult substantiiv

ongi singularis kui laiendiks on kvantiteeti märkiv sõna näit. uraali, altai, draviidi, kaukaasia ja Aafrika neegrikeeletes, sumeri keeles, moodses pärsia keeles, armeenia keeles, osalt vana-india ja araabia keeles, erandlikult mõnel juhtumil ka moodseis IE keeles, näit. sk. *drei mann*, ingl. *three score*, taani *alle mand*, sagedamini AI-s. Paljudes keeles substantiiv on arvu suhtes indefiniitne ja pluuralit väljendatakse ainult kui vajalik s.t. fakultaatiivselt, nii enamikus Kaug-Ida keeles, näit. hiina, jaapani, birma ja mandžu keeles, mõnes moodses iraani ja india murdes, melaneesia ja indiaani keeles. Uraali ja altai keeles on substantiiv vahel singularis kui väljendatakse pluraalset tähendust. Võiks lisada et mõnes paleosiberi keeles tarvitatakse pluurali grammeemi ainult nominatiivis ja mõnes teises keeles ainult elus olevuste puhul (näit. altai, melaneesia, munda ja indiaani keeles). Paljudes keeles pluurali vorm on osalt kokku langend singulari vormiga ilma et sellest üldiselt tekiks kahemõttesust, vrd. arvukaid rootsi substantiive (nende hulgas enamik neutrumeid mis lõppevad konsonandiga) millel on sama vorm singularis ja pluuralis, näit. *barn* 'laps', *resande* 'reisija', sk. tüüp *spiegel*, *schreiber*, *wagen* jne. Ideaalne struktuur esineb baski keeles kus substantiivil on kolm arvu: singular, pluural ja indefiniitne vorm.

Pluurali grammeemi väärtuse hindamiseks on vaja põhjalikumaid uurimisi. Pluurali grammeemi tarvilikkusest ja arvult indefiniitse vormi efektiivsust saab proovida ka sel viisil et me teatud tekstis pluurali vormi asendame vastava singulari või kujutletava indefiniitvormiga. Nii on võimalik kindlaks teha milliseil juhtumel pluural on tarvilik ja millal piisaks indefiniitvormist. Juba pealiskaudne katse näitab et paljudel, võib-olla enamail juhtumel pluurali grammemei ärajätmine ei puuduta teksti mõistetavust.

Kui me konstrueerime RK terve maailma jaoks, siis parim lahendus on tõenäoselt teha substantiivi normaalvorm arvu suhtes indefiniitne ja väljendada arvu ainult vajaduse korral analüütiliste vahenditega. Selline struktuur oleks kõige ökonoomsem ja elegantsem. Lääne-Euroopa keelte kõnelejad tõenäoselt eelistaks Jesperseni noviaali taolist lahendust, s.t. normaalvormid oleks singular ja pluural, kuna erandlikult tarvitatakse indefiniitvormi. Olevais keeles tuleks singulari vormile vaadata mitte üksi kui singulari väljendusele vaid ka kui indefiniitvormile. Singulari vormi tarvitust on võimalik osalt suurendada pluurali vormi arvel. Juhtumel kus tarvitus on kõikuv või on kahtlus kas tarvitada singulari või pluuralit tuleks eelistada singulari.

4. GENITIIV

Genitiivi väljendatakse olevais keeltes mitmel viisil, näit. sufiksi, postpositsiooni, prepositsiooni, pronoomeni (näit. sk. mrd. *dem vater sein haus*) või sõnajärje või nende vahendite kombinatsiooni abil. Paljudes keeltes, näit. Kaug-Idas, genitiivi grammeem on fakultatiivne, näit. hiina keeles. IE keelte spontaanareng on üldiselt olnud prepositsiooni tarvituse poole ja sufiksi kadu suunas. Ei ole mingit põhjust selle tendentsi vastu võidelda. Mitmes uraali keeles esineb genitiivi sufiksi kadu tendents.

KRK-s on otstarbekas genitiivi väljendada partikli abil. Parim lehendus näib olevat prepositsioon ingl. *of* ja pr. *de* eeskujul, nagu ongi moodseis KRK projektides. Sel väljendusviisil on siiski mõned ebamugavused. See ei ole kõige ökonoomsem ja elegantsem. Ta on kohmakas kui mitu genitiivi esinevad üksteise järel. Ka selgus on hädaohus ühel juhtumil, nimelt relatiivlause puhul. Näit. prantsuse lausest *j'ai vu la fille du fermier qui nous vend des légumes* ei selgu kes on müüja, kas talunik või ta tütar. See kahemõttesus on kõrvaldatud vastavas inglise lauses kahe-suguse genitiivi abil: *I saw the farmer's daughter who sells us vegetables* (müüja on tütar) — *I saw the daughter of the farmer who sells us vegetables* (müüja on talunik). Samasugune vahetegemine on võimalik saksa ja skandinaavia keeltes. Sellist kahesugust genitiivi rakendab ka Jespersen oma noviaalis. Jespersen soovib kaht genitiivi vormi: prepositsioon *de* ja sufiks *-n*, mistõttu on võimalik selline vahetegemine: *li doktoron filio, kel es tre richi* 'arsti tütar kes on väga rikas' — *li filio del doktoro, kel es tre richi* 'arsti kes on väga rikas tütar'. Viimane lause näitab ühtlasi et eesti keeles on selline vahetegemine võimalik ainult stiililise iludusveaga.

On tähelepanav et Aavik leidis et eesti genitiivil on see viga et ta seisab alati põhisõna ees. Se on ebamugav eriti siis kui mitu genitiivi esinevad üksteise järel. Selliseil juhtumeil Aavik soovib tarvitada konstrueeritud genitiivset prepositsiooni *no* (milline partikkel muide esineb jaapani keeles genitiivse postpositsioonina, millest aga Aavik ei olnud teadlik). Aavik leiab et lause *Liitlased on nõus rahu sõlmima ainult Belgia ja teiste okupeerit maade restitueerimise, Elsas-Lotringia Prantsusmaale tagasiandmise ja Saksamaa militarismi hävitamise jne. tingimusel* muutub selgemaks ja ülevaatlikumaks *no* abil: *Liitlased on nõus rahu sõlmima ainult tingimusel no Belgia ja muude okupeerit riikide ja maade uuesti-glesehitamine, (no) Elsas-Lotringia tagasiandmine Prantsusmaale ja (no) Saksa militarismi hävitus*. See on muidugi õige, kuid vahemärkusena võiks lisada et see

lause oleks selge ka kui nominaalväljenduse asemel tarvitada verbaalset: *Liitlased on nõus rahu sõlmima tingimusel et Belgia ja teised okupeeritud maad restitueeritakse, Elsas-Lotringia antakse tagasi Prantsusmaale ja Saksamaa militarism hävitatakse.*

Jespersen ja Aaviku kahesuguse genitiivi printsiip on õige. Se on ka kooskõlas esteetilise printsiibiga A5. Jesperseni mitteprepositsioonilist genitiivi võib teha veel lihtsamaks: genitiivi võib väljendada sõnajärje abil, nagu see sünnib eesti ja paljudes teistes keeltes. Tekib küsimus: kas prepositsiooni tarvitust ei või teha fakultatiivseks (nagu on hiina vastav grammeem), s.t. genitiivi laiend seisaks oma põhisõna järel prepositsiooniga või ilma? Sellise lahenduse vastu räägivad järgmised punktid: (1) Abisõna fakultatiivne tarvitamine on üldiselt võõras Euroopa ja paljude teiste keelte pruugile paitsi kordinatsiooni puhul (AI-s siiski vahel jäetakse *of* ära). Kuid see punkt üksi ei ole otustav. Olulisemad on kaks järgmist: (2) See ei lahendaks relatiivlause probleemi. (3) See ei annaks vaheldust mida võimaldab genitiivi esinemine põhisõna ees ja järel. (4) Järjekord genitiiv + põhisõna on tõenäoselt primaarne ja spontaansem, samuti sagedasem maailma keeltes kui vastupidine järjekord.⁴ Järelikult KRK puhul parim lahendus näib olevat järgmine: genitiivi võib väljendada fakultatiivselt kas (1) lihtsa eesasendiga (G I), vrd. *Inglismaa kuningas*, või (2) prepositsiooniga (G II), vrd. ingl. *the King of England*. Kuna G II tarvitatakse fakultatiivselt, siis ei teki mingit selguse probleemi.

Nagu mitmete keelte pruuk tõendab, G II võib tarvitada ulatuslikult ilma kahjuta selgusele. Seda tõendab ms. eesti keel kus endine genitiivi lõpp *-n* on kadund ja kus nüüd genitiivi suuremas osas sõnades väljendatakse nominatiivile liituva vokaali abil, millega osas sõnades kaasneb tüvevaheldus. Kuid väga paljudes sõnatüüpides — peaaegu üheksandik kõigist lihtkäändsõnadest VÕS-s 1940, kohanimed välja arvatud, (umbes 1870 käändsõna 17.300-st) — genitiiv on võrdne nominatiiviga, s.t. genitiivi väljendab ainult ta asend põhisõna ees. See ei tekita mingit hädaohtu selgusele. Veel enam, tekstikatsed näitab et iga grammeemiga genitiivi võib asendada substantiiv mille genitiiv on võrdne nominatiiviga ilma kahjuta selgusele. See tõendab et eesti keeles üldiselt ei ole mingit vajadust genitiivi lõpu järele. Isegi mitu genitiivi reas ei tekita raskust, näit. *Inglismaa kuninganna maja rõdu uks*. Ka inglise keeles on võimalik palju *of*-genitiive asendada grammemita genitiiviga, nagu tõendab asendustest. G I tüüpi tarandid ei ole võõrad inglise keelele, vrd. *child language, the East End children, form classes, Green Line buses, London*

⁴ Vrd. Tauli STL I 75, 77—.

Passenger Transport Board jne. Sama printsiip esineb saksa pärisnimelistes liitsõnades, nagu *Adenauer-politik*, *Ulbricht-rede* jne; samuti rootsi keeles, näit. *Chrustjevbesked* 'H. informatsioon'.

5. AKUSATIIV

Üks vaidlusalustest probleemidest keelekorralduses, eriti interlingvistikas, on küsimus kas on vaja erilist akusatiivi vormi objekti väljendamiseks. Akusatiivi pooldajad põhjendavad oma vaadet sellega et akusatiiv võimaldab vaba sõnajärge. Teised leiavad et akusatiiv on tarbetu. Taani 20. sajandi silmapaistva lingvisti L. Hjelmslev'i arvates sõnajärg grammeemi funktsioon on parim grammateemi väljendusviis.

Keele ajalooost on teada et akusatiiv on kadund mitmest IE keelest ja objektikäände kadu tendents esineb mitmes uraali keeles. Sõnajärje suhtes tuleb tähele panna et akusatiivi puudumine võimaldab siiski teatud tingimustel objekti siirda oma tavalisest asendist näiteks lause algusesse ilma kahjuta selgusele, nagu tõendab inglise keel. On muidugi olemas teisi stiililisi vahendeid normaalse sõnajärje muutmiseks, kuid need ei ole nii ökonoomsed (vrd. näit. pr. *le chien, je l'ai vu*). Oluline on et tavalises kõnes on harva tarvidust inversiooniks.

On ilmne et ei ole ökonoomne tarvitada sunduslikku akusatiivi grammeemi kui enamail juhtumeil tähendus on selge sõnajärje või konteksti põhjal. On olemas keeli kus normaalsõnajärje puhul ei tarvitata mingit grammeemi objekti märkimiseks, kuid ebatavalises asendis objektile on erigrammeem. Näiteks hiina keeles tavaliselt väljendatakse objekti sõnajärjega subjekt—verb—objekt, aga kui esineb subjekt—objekt—verb, siis eelneb objektile vastav partikkel. Heebrea keeles märgib objekti harilikult sõnajärg, kuid ebatavalises asendis eelneb objektile partikkel mida tarvitatakse definitiivobjekti väljendamiseks ka olenemata sõnajärjest. Albaania keeles tarvitatakse akusatiivi sufiksit ainult definiitdeklinatsioonis ja seda vormi eelistatakse lauseis kus on ebatavaline sõnajärg. KRK-s ido esineb fakultatiivne akusatiivi sufiks -n, mida soovitatakse tarvitada eriti inversioonilise sõnajärje puhul. Jespersen kahtleb kas see on tõesti vajalik isegi sel juhtumil, toetudes inglise keele muustrile *Talent, Mr. Micawber has; capital, Mr. Micawber has not*. Oma noviaalis Jespersen soovib akusatiivi sufiksi ärajätmist ka inversiooniga lauseis. Kuna aga paljud inimesed eelistavad akusatiivi neil harvadel juhtumitel kus võib tekkida kahemõttesus, siis Jespersen va-

rustas noviaali ka fakultatiivse akusatiivi sufiksiga *-m*.

Ideaalne probleemi lehendus KRK jaoks on tõenäoselt et tavaliselt objekt on ilma grammemita, kuna erandjuhtumeil, kui võib tekkida kahemõttesus, võib tarvitada fakultatiivset partiklit. Etniliste keelte korralduses ei ole mingit põhjust vastu võtta akusatiivi käände kadule.

Eesti keeles on singularis kolm objektikäänet: nominatiiv, genitiiv ja partitiiv. Nominatiiv ja genitiiv väljendavad nn. totaalobjekti. Totaal- ja partitiivobjekti funktsioonide probleem on veel lõplikult lahendamata, kuid näib et kõige olulisem totaalobjekti funktsioon on väljendada resultatiivsust (tulemuslikkust), kusjuures objektiga väljendatut käsitatakse tervikuna. Enamail juhtumeil on objekt eesti keeles partitiivis.⁵ Tegelikult totaal- ja partitiivobjekti vahe distinktiivne semantiline funktsioon on eesti keeles kaunis nõrk. Seda tõendab ms.: (1) objektikäänete kokkulangemine singularis paljudes sõnades ja (2) kõikusus objektikäänete tarvituses. Singulari genitiivi ja partitiivi käändelõppude kadu tõttu need käänded on muutund vormilt identseteks singulari nominatiiviga hulgas sõnades (VÕS-s umbes 440 substantiivil), s.t. neis sõnades kolm objektikäänet üksteisest ei erine, seega vastav opositsioon on neutraliseeritud. Suurema osa neist sõnadest moodustavad kahesilbised lühivärtelised *pesa*-tüüpi sõnad. Tüüpides *nimi* ja *lauljatar* on *sgg* ja *sgp* võrdsed, seega neis sõnades on samuti neutraliseeritud totaal- ja partitiivobjekti opositsioon suuremas osas ühendeis, s.t. kus totaalobjekti käändeks on *sgg*.

Veel tähelepandavam on *sgg* ja *sgp* ortograafiline identsus. See haarab kõik sõnad kus neid käändeid eristab ainult II ja III välte vahe, mida kirjas ei märgita paitsi /p, t, k, f, š/ puhul. Nende sõnade enamiku moodustavad ühesilbised *linn*-tüüpi sõnad. Kuna see *sgg* ja *sgp* ortograafiline identsus üldiselt ei põhjusta mingit kahemõttesust, siis see tähndab et *sgg* ja *sgp* s.t. totaal- ja partitiivobjekti opositsioon on tegelikult irrelevantne selles suures sõnarühmas. Nende käändsõnade arv mille *sgg* on võrdne *sgp*-ga kirjas, kuid *sgn* on erinev, on umbes 2760 või kuuendik noomenite koguarvust VÕS-s. Lisaks tulevad need käändsõnad millel *sgn*, *sgg* ja *sgp* on võrdsed. Kõigi noomenite summa mille *sgg* ja *sgp* on võrdsed kirjas on umbes 3200 ehk 18,6 % kõigist noomeneist VÕS-s. Peale selle on sõnu (VÕS-s 54) mille *sgp* on võrdne *sgn*-ga, kuid mitte *sgg*-ga: tüüp *sõda*.

Lisaks selle faktile et väga suures arvus sõnades totaal- ja partitiivobjekti opositsioon on neutraliseeritud, tõendab asendustest et me võime üldiselt igasuguses tekstis iga käändsõna mis

⁵ Vt. ka alamal lk. 87—.

esineb ühes kolmest objektikäändest asendada mõne teise käändsõnaga millel need kolm objektikäändet on võrdsed, ilma et sellest tekiks mingit ohtu selgusele. Seega tegelikult nominatiivse, genitiivse ja partitiivse objekti opositsiooni semantiline väärtus on väike. Järelikult sgn, sgg ja sgp kokkulangemist eesti keeles ei tule kahetseda. Vastupidi seda tuleb soodustada, kuna see lihtsustab objekti tarvitust, vältides valiku kolme eri käände vahel. Totaal- ja partitiivobjekti tähenduslikku vahet võib väljendada tarbekorral leksikaalvahenditega. Tervikut või osa võib väljendada selliste sõnadega nagu *kõik, terve, mõni, osa*. Tegevuse tulemuslikkust võib väljendada vajaduse korral partikliga *ära*, milline väljendusviis on efektiivsem kui paljas genitiiv selles tähenduses. Eitavas lauses on objekti kääne alati semantiliselt irrelevantne, kuna siin on totaal- ja partitiivobjekti opositsioon neutraliseeritud. Ka sgn ja sgg vahe on objekti seisukohalt irrelevantne, seega tarbetu.

Kuna totaal- ja partitiivobjekti vahe semantiline väärtus on väike, siis oli õieti tarbetu Lauri Kettunen poolt eesti kirjakeelde toodud plp tüüp *pudeleid* pro pln-ga identne *pudelid*.

6. UUED KÄÄNDED EESTI KEELES

Essiivi kääne toodi eesti kirjakeelde 19. sajandil soome keele ja rahvakeele piiratud esinemuse eeskujul. Essiiv liitus kergesti ühiskeele käändesüsteemi ja on nüüd laialt tarvitusel. Ta vastu oli K. Leetberg. Lähtudes meie põhimõtteliselt seisukohalt mis eelistab analüütilist väljendusviisi sufiksilisele võib tekkida küsimus: kas me peame hülgamma essiivi mis suurendab juba niikui-nii eesti keele käänete suurt arvu? Tegelikult essiiv on väga mugav ja suhteliselt analüütiline väljend tarviliku tähenduse jaoks. Essiivi grammeem *-na* kuulub ühes terminatiivi (*-ni*), komitatiivi (*-ga*) ja abessiiviga (*-ta*) nende käänete hulka mis on niisama analüütilised kui postpositsioonid, paitsi et morfeem ei või esineda iseseisvalt: nad liituvad reeglipäraselt genitiivile nagu postpositsioonidki, neil on ainult üks kuju mis liitub kõigi sõnadele, nad ei allu kongruentsile nagu teised käänded ja koordinatsiooni puhul nad liituvad ainult viimase sõnale, näit. *hää kirjanikuna, kirjaniku ja kunstnikuna*. Seepärast ei ole mingit põhjust essiivi hüljata. Muidugi tuleb vältida essiivi liigset tarvitust ja kasutada ka teisi väljendusviise. Mõnikord võib essiivi asendada prepositsiooniga *kui*, näit. *tema kui kirjanik*. Pikemais ühendeis on *kui*-väljend sageli tunduvalt lühem kui essiiv, vrd. *kui suur kirjanik ja kunstnik* (8 silpi) — *suure kirjaniku ja*

kunstnikuna (11 silpi); *kui pidev ühiskondlik rühm* (8 silpi) — *pideva ühiskondliku rühmana* (11 silpi). *Kui*-väljend on mõnikord ka selgem. Näit. *parima kirjanduse arvustajana* on kahe-mõttene, kuid väljendid *kui parim kirjanduse arvustaja* ja *kui parima kirjanduse arvustaja* on ühemõttised. Vahel võib essiivi asemel tarvitada nominatiivi, näit. *ta püsib noor*.

Aavik on lanskeerind veel kaks käänet. *Instruktiiv* põhjeneb soome keele ja eesti kivinend väljendite (nagu *palja jalu*) eeskujul, näit. *värisevi sõrmi*. Seda on tarvitatud kerjakeeles üksikuis väljendeis. Instruktiivi puuduseks on peale muu tüvevaheldus ja tunnusevaheldus ning fakt et teda võib tarvitada ainult piiratud arvus sõnades. Vastandina essiivile instruktiiv on suhteliselt sünteetiline väljend. Instruktiivi tarvituse laiendust välja-poolle kivinend ütluksi tuleb pidada tarbetuks. Enamasti asendab teda komitatiiv, näit. *värisevate sõrmedega*.

Teine Aaviku käänne on *agentaal*, näit. *meren kaldale uhutud esemed*. See on konstrueeritud grammeem. Ta on üleliigne, kuna selle asemel võib tarvitada genitiivi, elatiivi või postpositsiooni poolt, näit. *ema keedetud toit, lainest kantud asjad, see määrus oli antud valitsuse poolt*.

7. EESTI DEKLINATSIOON

Eesti deklinatsioonis esineb ulatuslik tüvevaheldus ja tunnusevaheldus. Paljud sõnad samalaadse häälikulise struktuuriga käänduvad eri viisil. Vrd. näit. järgmiste sõnade sgn ja sgg: *kivi* : *g kivi, tüvi* : *tüve, rehi* : *rehe, rohi* : *rohu, ahi* : *ahju, tõi* : *tõve, kabi* : *kabja, vesi* : *vee, susi* : *soe, süsi* : *söe, veli* : *velje, põli* : *põlve; pere* : *pere, kude* : *koe, tõde* : *tõe, pale* : *palge, tahe* : *tah-te, sale* : *saleda, habe* : *habeme, juhe* : *juhtme, mähe* : *mähkme; sõber* : *sõbra, teder* : *tedre, paber* : *paberi, kober* : *kobru, sõmer* : *sõmera, aher* : *ahtra*.

Deklinatsiooni lihtsustus ja käändtüüpide arvu vähendus oleks suureks kasuks eesti keelele. Murretes ja ühiskõnekeeles ilmneb lihtsustamistendents paljudes sõnatüüpides. Kirjakeeles on säilitatud ja säilitatakse edasi paljusi ebaotstarbekaid keerukaid vorme grammatikute aegund vaate tõttu. Mitmeid lihtsustusi on võimalik teostada sellega et kirjakeelde sanktsioonitakse ühiskõnekeele või murrete lihtsam teisend vastavalt printsiibile M1. Veel suuremaid tulemusi võib saavutada kui võetakse tarvitusele ka selliseid vorme mis kõnekeeles esinevad väga sporaadselt või üldse mitte. Järgnevalt mõningaid näiteid deklinatsiooni mõõduka lihtsustamise võimalustest.

On ilmne et kui mõnes sõnas tarvitatakse kahte erinevat käänamisviisi, millest üks on astmevaheldusega ja teine ilma, siis tuleb vastavalt printsiibile M1 eelistada ilma astmevahelduseta kui lihtsamat ja ilma tüvevahelduseta või väiksema tüvevaheldusega käänamist. Aavik on omapärasuse ja ilu printsiibi põhjal vastupidisel arvamisel. Osalt kirjakeele normijad ongi toimind lihtsustuse suunas ja tunnistand õigeks astmevahelduseta käänamise seal kus seda enne peeti veaks, näit. *pale* : g *pale* pro *palge*. VÕS 1953 ja ÕS on kahjuks siin võrreldes VÕS-ga 1940 astund sammu tagasi ja kustutand rea sõnade astmevahelduseta vorme mis VÕS-s 1940 olid lubatud, näit. *nõbu* : g *nõbu*, *ladu* : *ladu*, *sugu* : *sugu*, *tigu* : *tigu*. Kuid siin võiks minna palju kaugemale ja veel reas sõnades lubada astmevahelduseta käänamist kus see praeguse normi järgi on viga, näit. gen. *juga*, *luba*, *uba*, *madu*, *nadu*, *kägu*, nagu esines tihti 20 .sajandi alguse kirjanduses; peale selle veel reas teistes sõnades, nagu gen. *kadu*, *sadu*, *nõgu*, *nõgi* jt. Laadivaheldusega tüüpe on võimalik teha lihtsamaks sel teel et laadivaheldus jäetakse ära, nii et alles jääb ainult vältevaheldus, nagu on tihti kõnekeeles, näit. *kään* : *käänu*, *suun* : *suuna*, *tiiv* : *tiiva* jts. Tüübis *ader* : *atra* tuleks eelistada paljudes murretes esinevat tüvevahelduseta käänamist, nagu *puudru* : g *puudru* , p *puudru*, samuti tuleks eelistada näit. n *hülge* : g *hülge*; võiks lubada isegi n *viske* : p *visket*, nagu on mõnes murdes. Eelistada tuleks ka n *kaan* : *kaane*, *küün* : *küüne*, nagu on enamikus murdeis ja nagu eelistas ka Saareste, pro *kaas*, *küüs*.

Ka astmevahelduseta tüüpides on võimalik teha mitmeid lihtsustusi, eelistades mitmel pool rahvakeeles tarvitavat üldtüvelist käänamisviisi, näit. n, g, p *läve*, *süle* pro *lävi* : *läve*; samuti n valju : g *valju* pro n *vali*, vrd. *kalju* : g *kalju*; n, g, p *õlu* pro *õlu* : *õlle* : *õlut*.

Julgem lihtsustus oleks sgp lõpu -t ärajätmine tüübis *pere*, mis teeks lühivärtlaliste kahesilbiste e-lõpuliste noomenite käänamise a, i, o, u-lõpuliste sarnasteks: n *pere* : p *pere* nagu *kala* : *kala*, vrd. kõnekeeles esinevat tüüpi n *läve* : g *läve* : p *läve*.

Üks keerukamaid peatükke eesti deklinatsioonis on *pluurali partitiiv*. Suurel käändsõnade rühmal võistlevad kaks lõppu: lühike ehk vokaallõpp (-V) ja pikk lõpp (kirjakeeles -*sid*, kõnekeeles laialt -*si*). Tähtsamad tüübid on siin astmevaheldusega ühesilbised sõnad (*põld* : plp *põlde/põldusid*) ja kahesilbised lühivärtlised vokaallõpulised sõnad (*rida* : *ridu/ridasid*). Murrete esinemus on erinev: -*si*, -*sid* domineerib PE-s, -V LE-s. Ma vaatlen esiteks ühesilbiseid sõnu. „Ametlik” norm jagab need kolme rühma: suurel osal sõnadel on ainult -V, osal -V ja -*sid*, osal ainult -*sid*. Norm on ebajärjekindel ja meelevaldne ning seda on muudetud kord ühe, kord teise lõpu kasuks. Suurt hulka sõnu puudutav vahe on ühelt poolt VÕS 1940 ja teiselt poolt VÕS 1953

ja ÕS vahel. Näit. *a*-tüvelistest on umbes 50 sõna millest VÕS 1940 annab mõlemad lõpud, kuna 1953 annab ainult *-V*, näit. *piin* : *piinu/piinasid*. Teiselt poolt, sõnades mille lõpul on *l, r, n, m + p, t, k* ja mille *-V* on *-i* 1940 annab ainult *-V*, kuna 1953 annab ka *-sid*, näit. *nurk* : *nurki/nurkasid*. *e*-tüvede umbes 45 sõnast 1940 annab ainult *-V*, kuna 1953 annab mõlemad lõpud, näit. *taim* : *taimi/taimesid*. Osas sõnades kus 1940 annab *-V*, kuid mis ei näi esinevat kõnekeeles ja jätvavad peaaegu koomilise mulje, 1953 annab ainult *-sid*, näit. *amm* : *ammi/ammesid*. Teiselt poolt sõnadest mis lõppevad ühenditega *-rg* ja *-rb* 1940 annab mõlemad lõpud, 1953 ainult *-V*, näit. *kurg* : *kurgi/kurgesid*. *i*-tüvedest 1940 annab mõlemad lõpud, paitsi *poiss* : *poisse*, kuna 1953 annab enamjagu sõnadest ainult *-V*. *u*-tüvedest annavad nii 1940 kui 1953 mõlemad lõpud, näit. *põld* : *põlde/põldusid*. On ilmne et selline normimine on teoreetiliselt põhjendamata ja tegelikus keeletarvituses raskesti meelespeetav.

Siin on tegemist keelekorraldusprobleemiga kus lühiduse ja lihtsuse põhimõtte on üksteisega vastolus. Kuna *-sid* on vokaal-lõpust pikem ühe silbi võrra ja küsimuses on hulk sagedasti esinevaid sõnu, siis ei saa siin lühiduse printsiipi ohverdada lihtsusele. Üldiselt tuleb ühesilbistes sõnades eelistada lühikest lõppu.

-V on seotud olulise raskusega — tunnusevaheldusega. Asi on lihtne *e, i* ja *u*-tüvedega, millel igaljuhul on ainult üks tunnus. Raskeks punktiks on *a*-tüved, millel on lõpud *-u, -i, -e*. Kehtiva normi reegel mis põhjened esimese silbi erinevusel on ilmselt ebatstarbekas ja raske tavalise keeletarvitajale. Mitme sõna puhul see nõuab erilist tähelepanu ja keeruka reegli meeldetuletamist. Murdeis ja ühiskõnekeeles esineb osas sõnades normi *-i* ja *-u* asemel *-e*, näit. *kurbe, kaupe*, või *-i* asemel *-u*, näit. *relvu* pro *relvi*.

Et vältida keerukat ülesannet normipärase *-V* leidmiseks tuleb lubada *-sid* kõigist ühesilbistest sõnadest. Kuid teadlik keelekorraldus võib ka lihtsustada *-V* tarvitust *a*-tüvedes, nimelt sel teel et kõigi *a*-tüvede lühikeseks lõpuks normitakse *-e*. Seega muutuks ühesilbiste sõnade *-V* reegel lihtsaks: *e*-tüvedel on *-i*, kõigil teistel sõnadel *-e*. Selle ettepaneku tegi Loorits juba a. 1923 oma grammatikas. Kahjuks see ei leidnud mingit poolehoidu, osalt tõenäoselt keeleteadlaste eelarvamuste ja vananend vaadete tõttu; oli ju see keeruline reegel alles äsja avastatud keeleajaloos. Uuendus näib julge eriti mõne igapäevase sõna puhul (*leibe, päeve* jt.), kuid neist sõnadest võib normi muutmisel loomulikult uute vormide kõrval tarvitada ka traditsioonilisi vorme. Tuleb ka tähele panna et *-e* ei ole mitte üks ühesilbistes sõnades kõige sagedam *-V*, vaid esineb ka arvukais kahe- ja mitmesilbistes sõnades, näit. tüüpides *maastik, piiskop, lauljatar*. Kui plp üldlõppu *-e* tarvitada ühesilbistes sõnades, siis tuleb seda tarvitada ka pikemais sõnades mis käänduvad ühesil-

biste eeskujul, nimelt tüüpides *maakond* : *maakonde*, *kujutelm* : *kujutelme*.

Kahesilbistest lühivälistest vokaallõpulistest sõnadest on *e*, *o*, ja *u*-tüvedel ainult *-sid*, näit. *kõnesid*. *i*-tüvedel on tavaliselt ainult *-sid*, näit. *lõvisid*; ainsaiks erandeiks ÕS järgi on *huve*, *kive*. Kahesilbiste sõnade puhul esineb vastolu tüvemuutumatus ja lühiduse printsiibi vahel. *-V* lõhub lekseemi ühtluse. Suuremas osas sõnades *-V* näib võõrastav tavalisele keele kõnelejale. Näit. kuigi esinevad *huvi* : *huve*, *kivi* : *kive*, näivad vormid nagu *lõvi* : *lõve*, *lüli* : *lüle*, *tuvi* : *tuve*, *tädi* : *täde*, mis esinevad VÕS-s 1940, kentsakad. *-V* on natuke sagedam *a*-tüvedes. Üldiselt tuleb kahesilbistes sõnades eelistada *-sid*. Lühikest lõppu tuleks tarvitada ainult sagedates igapäevastes sõnades kus nad on juurdunud keelepruuki, näit. *mune*, *kalu*, *sõnu* jne. Ka siin on suur vahe ühelt poolt VÕS 1940 ja teiselt poolt VÕS 1953 ja ÕS vahel. Viimane esinemus on rohkem kooskõlas ühiskõnekeele pruugiga. VÕS-s 1953 näib *muna* olevat ainuke sõna kus antakse ainult *-V*. VÕS-s 1940 ei anta *-sid* tervel real *a*-tüvedel, näit. *kala*, *kana*, *sõna*, *sig*, *viga*, *nuga* jne. Suuremast osast *a*-tüvedest 1940 annab mõlemad vormid, kuid suuremast osast neist (umbes 100 sõna) 1953 annab ainult *-sid*.

Ka tüüpides *ahi*, *teder* on *-V* seotud tüvevaheldusega, näit. *ahi* : *g ahju* : *ppl ahje/ahjusid*. Siingi on erinevus VÕS 1940 ja 1953 vahel, kuid suuremal osal sõnadel annavad mõlemad ainult *-V*. Kuna *-V* on seotud tüvevaheldusega, siis tuleb neis tüüpides üldiselt eelistada *-sid*. *-V* võiks tarvitada peamiselt mõnes igapäevases sõnas, nagu *asju*, *marju*, *sõpru*.

Nominatiivis *ne*- ja *s*-lõpuliste genitiivis *se*-lõpuliste sõnade *pl* partitiivil on kaks lõppu : *-(s)i* ja *-(se)id*. Vastav reegel on kaudis keeruline, olenedes sõna välttest ja genitiivi silpide arvust. Lihtsuse seisukohalt oleks soovitatav et neil sõnadel oleks ainult üks *ppl* tunnus, näit. *-i*. Kuid selline lihtsustus on praegu eba-reaalne. Kõige tagasihoidlikum lihtsustus oleks ühtlustada kolmesilbiste *ne*-sufiksiga sõnade lõpp, kus kõige rohkem esineb eksimusi kirjakeele normi vastu. Kõigil neil sõnadel, olenemata välttest, tuleks *ppl* lõpuks normida *-id*, nagu on kõnekeele laialdane pruuk, seega ka *endiseid*, *kinniseid*, *üldiseid* (kuid *ke(ne)*, *lane*, *line*, *mine*-lõpulistest sõnades *-i*: *päikesi*, *eestlasi*, *töölisi*, *sõõmisi*). Raskerõhulistest (III-välistest) sõnades võiks *-id* kõrval tarvitada ka *-i* nagu seni: *endisi*. Kolmesilbiste *se*-sõnade normi muutmist on soovitatud juba enne mitmelt poolt.⁶ Genitiivis nelja- ja enamsilbiste *se*-sõnade *plp* lõpud võib ilma suurema ras-

⁶ Vt. R. Kull KK 4, 1961, 20—.

kusteta ühtlustada -i kasuks, normides näit. *vastastikusi, asfal-disi* pro *ÕS vastastikuseid, asfaldiseid*.

Singulari *illatiivis* esineb kahesilbistel lühivärtelistel vokaal-lõpulistel sõnadel pluraali partitiiviga analoogne probleem: valik lühema, tüvevaheldusliku ja pikema, *sse-lõpulise* vormi vahel, näit. *ellu/elusse*. VÕS-s 1940 anti peagu kõigist seda tüüpi sõnadest lühike illatiiv, näit. *viha : vihha, tädi : tätti, nibu : nippu*. VÕS-s 1953 ja ÕS-s antakse peamiselt need lühikesed vormid mis on ühiskeeles tarvitusele tulnud. Kuid siin leidub ka selliseid mis jätvavad veidra mulje, näit. *tera : terra, rada : ratta*. Ka Aavik, kes lühikesed vormid kirjakeelde tõi, on hiljem hoiatand nendega liialdamise eest; ta eelistab isegi *majasse* pro *majja*,⁷ kuigi praegu on tavaline ütlus *lähen Eesti Majja*.

Nagu ppl puhul tuleb ka kahesilbiste illatiivi puhul eelistada üldiselt pikemaid vorme. Lühemaid vorme tuleks tarvitada peamiselt üldiselt tarvitatavais sõnades, nagu *külla, majja, ossa, pessa, ellu, sülle*, eriti muidugi neist klusiiliga sõnadest mil PE-s on lühike illatiiv, nagu *appi, sõtta, märke* jt. Osast sõnadest sobib lühikest vormi tarvitada peamiselt kõnekäänudes, nagu *kerra tõmbuma, külla minema, mällu sööbima, ninna kargama, pakku minema*, (oma jutuga) *rappa minema*, (mokki) *torru ajama, tülli minema*.

i-pluraali ja *d-pluraali* puhul esineb jälle samasugune ökonomia alapõhimõtete vastolu: *i-pluraali* vormid on lühemad, *d-pluraali* vormid lihtsamad. Siingi tuleb üldiselt eelistada lihtsust ja ilmekust, seega *d-mitmust* lühemaile kuid tüve moonutavaile *i-pluraali* vormidele. Kõige ebaotstarbekam on *i-pluraal* astmevaheldusega tüüpides nagu *hind : hinnusse, ränk : rängile, põld : põldele*. Kuid ka astmevahelduseta tüübis tuleks eelistada *pahadesse, pesadesse* pro *pahusse, pesisse*. Tarbetu on *i-pluraal* plp-s *si-lõpulistes* noomenites kus see on *d-mitmuse* vormist lühem ainult lühikese konsonandi *t* võrra, vrd. *õigustesse/õigusisse*. *i-pluraalit* on soovitatav tarvitada peamiselt sõnadest mille plp on *id-lõpuline*, näit. *liikmeile, raamatule*. ÕS-s esinev piir sõnade vahel millel *i-pluraal* puudub ja millel see esineb või on tunnistatud ebasoovitavaks on meelevaldne. Näiteks sõnadest *hind* ja *ränk* antakse ebasoovitavate vormidena *hinnusse* ja *rängisse*, kuna vastav vorm sõnadest *vend* (*vennisse*) ja *kimp* (*kimbesse*) puudub. Vokaallõpulise plp-ga sõnadest võiks *i-mitmust* tarvitada peamiselt teatud kivinend väljendeis, näit. *neil päevil, kõrvuni armund*.

7 EÕÕ 36.

8. KOMPARATSIION

KRK-s on otstarbekas võrdlusastmeid väljendada abisõnaga. Ka etnilistes keeltes tuleb üldiselt eelistada abisõnalist väljendit kui lihtsamat ja ilmekamat. Ka keelte spontaanarengus ilmneb tendents analüütilise väljendi poole. Kui mingis keeles esinevad kõrvuti afiksiline ja abisõnaline väljendusviis, siis võib neid mõlemaid kasutada stiililiseks teisendamiseks.

Aaviku poolt lansseeritud *i*-superlatiiv on suuremas osas sõnatüüpides keerukas ja ühenduses tüvevahelduse ja tunnusevaheldusega. Paljudes tüüpides *i*-superlatiiv jätab veidra mulje, näit. *lahja* : *lahim*, *hall* : *hallem*, *arg* : *arim*. Sellised vormid on välja jäetud ÕS-st. Tüübis *ilusaim* *i*-superlatiivi vormid on häälikuliselt kohmakad pluuralis, kuna siin rõhuta silbis esineb diftong, mis on võõras eesti keele häälikulise struktuurile ja nõuab erilist jõupingutust, näit. *ilusaimatele*, eriti ebamugav on *i*-pluural *ilusaimaile*, kuigi Aavik selliseid vorme pooldab.⁸

Peale tüvevahelduse ja keerukuse *i*-superlatiivi puuduseks on see et ta on vähem ilmekas kui *kõige*-superlatiiv. Ta on foneetiliselt liiga nõrk rõhutamiseks ja komparatiiviga vastandamiseks, järelikult vastolus printsiibiga S4. *i*-superlatiiv erineb komparatiivist tüübis *ilusaim* ainult diftongi komponendi *i* poolest ja teistes tüüpides enamasti ainult *i* ja *e* vahelise opositsiooniga rõhuta silbis, vrd. *paksem* - *paksim*, *hallim* - *hallem*.

i-superlatiivi ainuke voorus on lühidus, kuid see ei kaalu üles puudusi. Seepärast tuleb üldiselt eelistada *kõige*-superlatiivi. Siiski, kuna *i*-superlatiiv piiratud ulatuses on muutunud ühiskeele osaks, siis võiks teda tarvitada mõnes sõnas stilivahelduse ja lühiduse tõttu, näit. *parim lahendus*, *pühim paik*, *suurim rumalus*, *uusim mood*, *ülim usk*.

Tuleb tähele panna et eesti keeles võib tarvitada superlatiivi tähenduses ka komparatiivi mõnes kontekstis, näit. *see on mu armsam raamat*. Ei ole mingit põhjust hüljata seda väljenduse võimalust, kuna see on ühemõttene ja ökonoomne.

9. VERBIVORMID

Ammust ajast on olnud üldine vaade et verbi isikulõpud on üleliigsed personaalpronoomenite kõrval. Järelikult Euroopa ja teistes keeltes esinev tendents isikulõppude kaduks on olnud posi-

⁸ EÕÖ 104.

tiivne ökonomia seisukohalt. Sellest on teind oma järeldused ka KRK loojad. Kui see tendents esineb mõnes etnilises keeles peab keelekorraldus seda soodustama. See on olnud ka paljude rootsi keeleteadlaste ja kirjanike seisukoht 19. ja 20. sajandil rootsi verbi pluraalivormide suhtes. Norra ja taani kirjakeeles pluraalivormid kadusid 20. sajandi algul, kuid rootsi kirjakeeles alles 1940. aastail paitsi kantseleikeeles ja mõnede kirjanike ja keeleteadlaste töis. On kummaline et pluraalilõppude kadu kahetses üks juhtiv rootsi keelekorraldusteoreetik Erik Wellander. Teiselt poolt näit. E. Wessén hindas õieti uue pruugi suurt paremust ja juhtis tähelepanu faktile et reformi eesotsas sammusid sõnakunstnikud — kirjanikud.

Paljudes keeltes, näit. uraali, türgi ja vanemais IE keeltes, võib pronoomeni ära jätta, kuna verbi isikulõpp on küllaldane isiku väljendamiseks, kusjuures pronoomenit tarvitatakse peamiselt siis kui see on rõhutatud. Soome ja mõnes teises SU keeles esineb tendents pronoomeni suurema tarvituse suunas. Näiteks mõnes soome murdes 1. ja 2. isikus ei saa välja jätta pronoomenit. Pronoomeni tarvis kasvab ka ühiskeeles. Näit. 1913. a. Uue Testamendi tõlkes Johannese ev. 19:22 seisab: *Pilatus vastasi: Minkä kirjoitin, sen kirjoitin*, vrd. ld. *Respondit Pilatus: Quod scripsi, scripsi*. 1936. a. tõlkes aga esineb pronoomen: *Pilatus vastasi: Minkä minä kirjoitin, sen minä kirjoitin*. Luuka evangeeliumis on 1936. a. tõlkes 203 1. ja 2. isiku pronoomenit rohkem kui 1913. a. tõlkes. Ungari keeles on pronoomeni ärajätt järjekindel. Soome grammatikud tavaliselt soovivad pronoomeni ärajätmist vastupidi ühiskeeles pruugile.

Ei ole mingit põhjust takistada spontaanset ja universaalset arengut pronoomeni tarvituse poole. Pronoomen on tavaliselt foneetiliselt tugevam ja seega ilmekam kui isikulõpp, mis sageli koosneb ainult ühest foneemist, vrd. näit. *ma tulen, sa tuled, ta tuleb*. Teiselt poolt kui keeles esinevad isikulõppud, siis ei tuleks pronoomeni tarvitust peale suruda kui selgus ei ole hädaohus. Kaug-Ida keeltes kus isikulõppud puuduvad jäetakse sageli ära ka pronoomen, kuna isik on selge kontekstist.

Eesti keeles võib isikulõpu ära jätta konditsionaalis. PE murrete enamikus ja laialt ühiskõnekeeles üteldakse *ma, sa, ta, me, te, nad tuleks pro tuleksin, tuleksid* jne. Peaks olema selge et seda väljendusviisi tuleks soodustada aga mitte keelata. Isikulõppe võiks tarvitada kui pronoomen jäetakse ära. Kuid kahest võimalikust väljendusviisist *ma tuleks* ja *tuleksin* (ilma pronoomenita) tuleks üldiselt eelistada esimest kui ilmekamat ja sama ökonomset kui teine (soodustades universaalteendentsi isikulõppude kadu poole). Isikulõpu võib isegi ära jätta kui pronoomen puudub, kui isik on selge kontekstist, näit. *kas sa tuleks?* — *tuleks (küll) kui oleks raha*.

Ideaalkeeles või KRK-s nende tähenduste väljendus mis vastavad aja ja kõneviisi grammateemidele peaks olema fakultatiivne. Verbi ideaalvorm peaks olema neutraalne nende tähenduste suhtes, ja neid tuleks väljendada ainult vajaduse korral abisõnade või lekseemide abil. Selline on olukord paljudes Kaug-Ida keeltes, näit. hiina keeles. Mitmes keeles on olemas nende verbivormide kõrval mis väljendavad aega üks verbivorm mis on aja suhtes neutraalne, nn. aorist, näit. türgi keeles. Mitmed autorid on juhtind tähelepanu neutraalse verbivormi vajalikkusele ja aja grammeemi liigsusele kui aeg on juba selgelt väljendatud sõnadega nagu *eile, homme, aastal 1968, viimasel kuul* jne. Sellist fakultatiivset analüütilist aja ja kõneviisi väljendust on rakendand Hogben oma KRK-s interglassas.

Kui mõnes etnilises keeles mõni sünteetiline tempusvorm või kõneviis ilmutab kadu tendentsi, siis ei ole mingit põhjust seda kahetseda, eriti kui vorm on keerukas. Vastupidi, keelekorraldus peaks soodustama grammatika lihtsustamist. See maksab näit. prantsuse definiitse perfektikohta (*je viens, je cours*) mis on kadund kõnekeelest. Ebareeglipärase verbides see vorm on keerule ja seotud morfeemivaheldusega. Mõned keeleteadlased on kahetsend selle kadu põhjusel et üks oluline tähendusvarjund on läind kaotsi. Kuid oleks ebaotstarbekas püüda seda keerukat vormi elustada. Kui vastavat tähendusvarjundit on vaja väljendada, siis peab selleks leitama mõni analüütiline vahend. Vormi kunstlik säilitamine võib ainult pikendada uue analüütilise väljendi tekkimist. Sama maksab prantsuse ja rootsi konditsionaali imperfekti ja rootsi sünteetilise konditsionaali preesensi vormide kohta.

10. UUENDUSLIKUD EESTI VERBIVORMID

Loorits lansseeris eesti keelde uue, sünteetilise konditsionaali perfekti vormi: (*ma tulnuksin pro oleksin tulnud*). Seda on tarvitanud mitmed autorid. Selle vormi vooruseks on lühidus, kuid tal puudub vastava analüütilise vormi ilmeks, lihtsus ja mugavus, ja ta tundub natuke võõras eesti keeletundele. Sünteetiline vorm on eriti ökonoomne lausepõimis, vältides abiverbi *oleks* kordumist. Vrd. *ma tulnuks kui (ma) olnuks terve* ja *ma oleks tulnud kui (ma) oleks olnud terve*. See vorm võimaldab isegi välja jätta sidesõna *kui*. Loorits annab eelneva näite järgmisel kujul *tulnuksin, olnuksin terve*. Sama ökonoomne kuid selgem on *ma tulnuks kui olnuks terve*. Peamiselt selliste lausepõimide tõttu võiks seda uuendust kasutada stiililise variandina tradit-

sioonilise perifrastilise vormi kõrval. On ka võimalik tarvitada analüütilist vormi pealauses ja sünteetilist kõrvallauses: *ma oleks tulnud kui olnuks terve*. Vabadus tarvitada kas analüütilist või sünteetilist konditsionaali, pronoomenit või isikulõppu ja lõpuks pronoomeni normaalvormi või pikemat rõhulist vormi annab hulga stiililisi teisendeid sama sisu väljendamiseks. Vrd. üht teist varianti *mina oleks tulnud kui olnuks terve*. Kettunen soovitas sama uuendust soome keeles: *ottanuisin pro olisin ottanut 'ma oleksin võtnud'*.

Samalaadset sünteetilist vormi Loorits soovitas kaudse kõneviisi jaoks: *ma tulnuvat pro ma olevat tulnud*. Kuid see on tarbetu. *Olevat tulnud* asemel võib tarvitada lihtsalt *tulnud*, näit. *ta tulnud koju ja heitnud magama*.

Aaviku üks kõige tähtsamaid keeleuuendeid on *t/d*-partitsiip. Kõige silmapaistvamad on *ta/da*-verbide *tet/det*-vormid, näit. *kirjutet, parandet pro kirjutatud, parandatud*. Murretes *-tatud/datud* esineb ainult vähestes kohtades. Suuremas osas PE-s esinevad vormid *kirjutud, parandud*. *-tet/det* esineb LE lääne- ja kagumurdeis ja kohati PE saartel. Loorits oma grammatikas tarvitas lühikest partitsiipi kõigist verbidest, näit. *lood, võet, kuuld, pand, ostet, seist, valit, kõneld, hoidut pro loodud, võetud, kuuldud, pandud, seistud, valitud, kõneldud, hoidutud*. Murretes tüübid *lood, ostet, valit*, esinevad LE kagumurdeis ja kohati saartel. 1920. aastail tarvitati kirjanduses laialt lühikest partitsiipi. See uuendus on võrdlemisi julge ja tundub eestlaste enamikule konstrueeritud vormina.

Tunnus *-t*, eriti *-d* on võrdlemisi sünteetiline, koosnedes ainult ühest konsonandist. Vorm (*kirjutama* :) *kirjutet* on seotud tüevaheldusega: *kirjuta-* : *kirjute-*. Uuenduse oluline paremus on lühidus. Igatahes vormid *kirjutet, parandet* (ka *ostet, valit*) tunduvad elegantsed võrreldes vormidega *kirjutatud, parandatud*. Vormid *kirjutud, parandud*, kuigi need esinevad murretes laialt ja on sama lühikesed kui *kirjutet, parandet* on ebaotstarbekad, kuna nad on seotud tüevaheldusega ja tunduvad ühiskeeles tõmbid ja ebaelegantsed. Tuleb võtta arvesse et passiivi mineviku partitsiibi vormid esinevad kõnes ja kirjas suure sagedusega.

Kuna uuendus *-t/d* pro *-tud/dud* on võrdlemisi raske traditsiooni muutus ja omab mõningaid puudusi võrreldes traditsioonilise vormiga, siis ei saa teda soovitada ilma pikemata. Teiselt poolt arvestades uuendi olulist lühemust ei saa teda ka ilma pikemata kõrvale jätta või taunida. See uuend peab jääma kirjani-kele edaspidigi vabaks katsetamiseks. Küsimus on millisel kujul uuendus oleks kõige soovitamam. Ka see peab jääma praegu lahtiseks. Näib olevat kolm alternatiivi. (1) Kõige radikaalsem ja järjekindlam lahendus ja kooskõlas printsiibiga M1 oleks tarvitada

lühikest partitsiipi (-t/d) kõigis sõnades. (2) Kuna aga vormid nagu *kõneld*, *naerd* on natuke vähem otstarbekad kui *t*-vormid, siis võiks välja jätta kõik sõnad mille normaalvorm on *-dud*, s. t. ainult *-tud* asendada vormiga *-t*, seega *võet*, *ant*, *ostet*, *hoit*, *kirjutet*, aga *kõneldud*, *naerdud*, *loodud*. (3) Kõige tagasihoidlikum uuendus oleks tarvitada ainult *-tet/det*, seega *kirjutet*, *parandet*, kuid *võetud*, *ostetud*, *kõneldud*.

Aavik on soovitanud kahesilbistes sõnades tarvitada *t*-vormi ainult atribuudi puhul, näit. *tapet loom*, kuid *loom on tapetud*, ja kui *-t/d* tõttu sõna muutuks ühesilbiseks, siis ei tuleks üldse tarvitada lühemat vormi, seega *loodud*, *võetud*. Esimene reegel komplitseerib asja tarbetult ja on põhjendamata. Ei näi olevat mingit põhjust miks ei või tarvitada *loom on tapet*, kui võib tarvitada *tapet loom*.

Teine Aaviku uuendus partitsiibi alal on *-nd* pro *-nud* vokaali järel, näit. *läind*, *valind* pro *läinud*, *valinud*, kuid *võtnud*, *kõnelnud*. Lühem vorm esineb enamikus PE murretes ja laialt ühiskõnekeeles. *-nd* puuduseks on et senise üldtunnuse *-nud* asemel on nüüd kaks tunnust, kuid see tunnusevaheldus on täiesti reegli-pärane ja me võime vaadata tunnusele *-nud* kui tunnuse *-nd* automaatse häälikulise teisendile: konsonandi järel lisandub *u* häälduse kergenduseks (*võtnud*, *kõnelnd* on ebamugavad hääldada). Järelikult ei ole ühtegi olulist põhjust vastu seista *nd*-vormile. Kes võtab omaks *nd*-vormi see peaks seda proosas tarvitama järjekindlalt vokaali järel. Kuid luules võib vorme *-nd* ja *-nud* tarvitada vabalt rütmiliste teisenditena.

Aavik ühendab *tet*-partitsiibiga passiivi vormid *kirjutetakse*, *kirjuteti*, *kirjutetav* pro *kirjutatakse*, *kirjutati*, *kirjutatav*. Traditsiooniliste vormide voorus on lihtsus (muutumatu tüvi ja tunnus) ja selgus (ühemõttesus). Teiselt poolt neid vorme peetakse üldiselt kakofoonseteks. Rahvakeeles need vormid esinevad ainult mõnes idamurdes. PE murrete enamikus esineb *kirjutakse*, *parandakse*. LE-s esineb neis vormides *e*. *e*-lisi vorme on tarvitand mitmed autorid, eriti 1920. aastail. *-tetakse* on ainult natuke parem eufooniliselt kui *-tatakse*, kuid toob kaasa puudusena tüvevahelduse (*kirjuta-* : *kirjute-*). Eufoonilisemad ja lühemad on vormid *kirjutakse*, *parandakse*, millel peale selle on see paremus et nad vastavad PE murrete enamiku pruugile. Seda vormi toetas ka Leetberg. Kuid sellel on kaks nõrka punkti.

(1) Vorm *kirjutakse* on seotud tunnusevaheldusega: teiste *paluma*-tüüpi verbide *-takse* asemel on siin tunnuseks *-kse*: *kirjuta-kse*, *paranda-kse*. Kuid see on lihtne ja kerge erand. Passiivi preesensi moodustamine saaks ainult järgneva lisareegli: „Kui tüve lõpul on *-ta* või *-da*, siis võib *-takse* asemel olla *-kse*.”

(2) Vormi *kirjutakse* puhul suure hulga verbide (VÕS-s umbes 200) passiivi preesens satub ühte mõne teise verbi vastava vor-

miga. Selliste homonüümpaaride enamiku moodustavad üks intransitiivne ja vastav transitiivne verb, näit. *liikuma* : *liigutakse* — *liigutama* : *liiguta(ta)kse*, *kustuma* : *kustutakse* — *kustutama* : *kustuta(ta)kse*. Paljud neist 200 sõnast on neologismid või harva esinevad või intransitiiv ei esine kunagi tegelikult passiivis või mõnel teisel põhjusel ei ole mingit võimalust segiminekuks enamiku küsimuses olevate verbide puhul. Tegelikult umbes 70 paari puhul võib tekkida segiminekut. Üldse kahemõttesuse võimalus on minimaalne, kuna enamasti tähendus on selge kontekstist. Siiski mõnel juhtumil võib selgus kannatada või verbi tähendus võib selguda alles lause lõpposas.

Kui verbil on objekt, siis on selge et verb on transitiivne. Kui objekti ei ole võib tekkida kahemõttesus. Näiteks *siin pargis istutakse alati* — *siin pargis istuta(ta)kse alati*. Segiminekuks on veel kergem kui mõlemad verbid on transitiivsed, näit. *soovatakse rahu* — *soovita(ta)kse rahu*, *ehitakse maja* — *ehita(ta)kse maja*. Niisuguseid paare on ainult mõni. Kahemõttesuse vältimine on absoluutselt garanteeritud siis, kui *ta*-verbi lühemat vormi tarvitatakse ainult sel puhul kui vastavat ilma *ta*-ta vormi ei ole olemas. Seega näit. sõnast *ehitama* võiks tarvitada ainult *ehitatakse*, kuna *ehitakse* oleks ainult verbi *ehitama* vorm. Sel juhtumil me ikkagi ei pruugiks tarvitada kakofoonset *tatakse*-vormi VÕS-i 2200 verbi puhul.

V. Süntaks

1. SÕNAJÄRG

Sõnajärg on tegeliku süntaksi keerukamaid probleeme. Ta on teatud määral seotud morfoloogilise struktuuriga. Siin on võimalik ainult lühidalt puudutada mõnd probleemi. Raske on üles seada üldisi reegleid mis käiks kõigi keelte kohta hoolimata eri struktuuridest. Esimene küsimus on: kas kindel või vaba sõnajärg? KT praeguse seisundi juures võib selle küsimusele anda ainult reserveeritud ja umbkaudse vastuse.

Arvestades selguse, ökonoomia ja esteetilist printsiipi, samuti keeltes esinevat spontaanarengu tendentsi kindlama sõnajärje poole, me võime järeldada, et *parim sõnajärg on suhteliselt kindel ühes mõõduka liikuvuse ja inversiooni võimalusega*. Kindel sõnajärg on selgem, sest ta võimaldab kuulajal (ja lugejal) kiiremini mõista lause tähendust. Kindel sõnajärg on ökonoomsem, sest ta võib täita mõnd morfoloogilist ja leksikaalset ülesannet (näit. eristada subjekti ja objekti või sõnaliike). Teisest küljest liiga range sõnajärg ei võimalda väljendada subtiilseid semantilisi ja afektiivseid varjundeid ökonoomselt, kõnelemata vahelduse ja rütmi nõuetest. Näiteks range sõnajärg võtab kõnelejal (ja kirjutajalt) võimaluse panna lause alguse sõna mida ta spontaan- selt tahab väljendada esimesel kohal, kui see on vastolus sõna- järje reeglga. Selle tagajärjel kõneleja on sunnitud enne ütlemist väljenduse ümber korraldama, mis on ebaökonomne.

Süntakiline struktuur peaks alati võimaldama kergesti väljenda teatud süntaktilisi kategooriaid, olgu verb või selle laiendid, lause algul või mõnes muus asendis väljaspool normaal- sõnajärge kas inversiooniga, kui selgus ei kannata, partikli või mõne muu tarindi abil. Sauvageot järgi paljusi prantslasi pahan- dab asjaolu et prantsuse keeles ei ole võimalik panna objekti lause algusse.

Inversiooni tuleks rakendada esiteks semantiliste varjundite väljendamiseks ja rõhutamiseks ning teiseks stiililistel ja rütmi-

listel põhjustel. Ebaökoonomne ja otstarbetu on sunduslik inversioon mis peab toimuma puhtvormilisel põhjusel, näit. ainult seepärast et on tegemist kõrvallausega. Üldreeglina maksab põhimõte: *eelistada tuleb normaalsõnajärge* kui inversioonil ei ole mingit funktsiooni. Loomulikult kirjanikud ja muud keeletarvitajad võivad oma riisikol alati kalduda kõrvale normist et saavutada stiililist efekti. Ebahariliku väljendi stiililine efekt eeldab et on olemas normaalsõnajärg. Kirjanikku ei tohi takistada mingi ettekirjutus peale selguse ja hea maitse nõude.

Keerukam on küsimus: milline sõnajärg on otstarbekam, progressiivne või regressiivne? Selle probleemi lahendamisel tuleb arvestada järgmisi seiku: (1) spontaanne ehk algne sõnajärg,¹ (2) keelte arengu tendents, (3) analüütilise väljenduse ja lihtsuse printsiip, (4) divergentse ja konvergentse hierarhia printsiip. Ma puudutan lühidalt tähtsamaid süntaktilisi süntagmasi.

Mis puutub *subjekti* (S) ja *predikaatverbi* (V), siis normaaljärjekord on ilmselt SV.

Genitiivi ja selle põhisõna suhtes me leidsime juba ülemal et oleks otstarbekas kui keeles on kaks võimalust genitiivi väljendamiseks: (1) genitiivi väljendatakse regressiivse sõnajärgjega: genitiiv ilma häälikulise tunnuseeta eelneb oma põhisõnale, (2) põhisõna + prepositsioon + gen. (progressiivne sõnajärg).

Adjektiivatribuudi (A) ja selle põhisõna — noomeni (N) suhtes on praeguste teadmiste juures raske otsustada milline on otstarbekam järjekord. Žestikeeles on NA. Algne sõnajärg ei ole selge. Enamikus keeltes adjektiiv asend on identne substantiivatribuudi (genitiivi) omaga. Progressiivne sõnajärg on analüütilisem ja lihtsam. Seda peetakse üldiselt loogilisemaks ja kuulajale soodsamaks, kuna see kergendab väljenduse analüüsimist. A. Sechehaye väitis et loogiliselt seisukohalt progressiivne ja regressiivne järjekord on sama, aga psühholoogiliselt NA on kuulajale kergem, sest üldisem eelneb. Kuid divergentse ja konvergentse hierarhia printsiipi saab vaevalt rakendada adjektiivatribuudi ja substantiivi puhul. Kuigi adjektiiv kategooria on väiksemaarvulisem substantiivi omast, ei ole substantiivi põhjal kergem mõistatada järgnevat adjektiivi, sest me ei tea kas adjektiiv üldse järgneb. Vastupidi adjektiiv põhjal on sageli võrdlemisi kerge mõistatada järgnevat substantiivi. Et otsustada järjekorra NA või AN paremuse üle, selleks on vaja põhjalikumaid uurimisi ja uusi meetodeid. Tuleb märkida et mõlemad järjekorrad on ühendatavad progressiivse sõnajärgjega süntagmas verb + objekt, nagu tõendavad ms. inglise ja prantsuse keel. Igal juhul keel peab võimaldama inversiooni emotsionaalsel ja stiililisel ots-

—
1 Selle kohta vt. Tauli STL I 75—.

tarbel, nagu see on näit. prantsuse keeles ja osalt ka SU keeltes. Mõlemat järjekorda NA ja AN tarvitatakse ka KRK-des oksidentaalis ja interlingvas.

Objekti (O) ja verbi puhul on algne ja spontanne järjekord tõenäoselt OV. See näib olevat kooskõlas ka divergentse ja konvergentse hierarhia põhimõttega, kuna objekti (noomeni) kategoria on arvukam kui verbi oma. Teiselt poolt IE ja SU keelte arengu suund on olnud VO poole, mis on ühtlasi analüütilisem ja lihtsam, kergendades dekodeerimist, eriti kui objektil puudub foneetiline tunnus. Normaalsõnajärjena tuleb eelistada VO. Selle kõrval peab olema võimalus inversiooniks ilma ohuta selgusele.

Adverbiaali (Ad) ja verbi normaaljärjekord on progressiivne — VAd. See on kooskõlas keelte arengu tendentsiga, analüütilise ja divergentse ning konvergentse hierarhia printsiibiga, samuti žestikeelega. Inversioon ei paku mingeid raskusi.

Tegelik keelekorraldus peab muidugi arvestama vastava keele struktuuri. Siiski tuleb märkida et uuendused on võimalikud ka süntaksis, kaasa arvatud sõnajärg. Seda tõendab ms. sõnajärje reform eesti ja soome keeles.

2. EESTI KEELE SÕNAJÄRJE PROBLEEME

Uraali keelte vanemal perioodil domineeris regressiivne sõnajärg mis on praegu säilind suuremas osas keeltes. Läänemeresoome ja mõnes teises läänepoolses SU keeles esineb mitmel juhtumil tendents progressiivse sõnajärje poole.² See ilmneb eriti verbi laiendite puhul, kus läänemeresoome keeltes on normaaljärjekorraks kujunenud põhisõna — laiend. Vrd. *jānes sööb rohtu, lähen telki*, kuna idapoolseis uraali keeltes on *jānes rohtu sööb, telki lähen*. Vanemat regressiivset sõnajärge leidub läänemeresoome keeltes veel kohati murdeis ja kivinend väljendeis, nagu vanasõnades. See üldine tendents progressiivse sõnajärje poole tugevnes eesti keeles veelgi keeleuuenduse mõjul ja kestab edasi pärast keeleuuenduse otsese mõju kadumist. Käesoleva sajandi 20. aastail toimund murrang eesti kirjakeele sõnajärjes ei oleks saand nii kergesti toimuda kui see poleks olnud kooskõlas eesti keeletunde ja arengutendentsiga s.t. kui selleks poleks olnud soodsat pinda, nagu sellele on õigesti tähelepanu juhtind H. Sepamaa.³ Kahjuks on sellele üldiselt positiivse tendentsile mõnelt

² Vt. Tauli STUL 98—.

³ KK 5, 1962, 558.

poolt vastu astunud. Teoreetiliste aluste ja juhiste puudulikkus on olnud põhjuseks miks 20. sajandi eesti sõnajärje alal on esinend kobamisi, kõhkclusi ja teatud määral anarhiatki. Ma puudutan alamal mõnd aktuaalset eesti sõnajärje probleemi. Kahjuks detailsemad uurimused eesti sõnajärje kohta seni siiski puuduvad.

Kõrvallause verb on kirjakeeles, eriti vanemas, ja kõnekeeles väga sageli lõpus, nagu saksa keeles, näit. *Kui Anija mehed Tallinnas käisid* (E. Vilde romaani pealkiri), vrd. pealause *Anija mehed käisid Tallinnas*. Aastal 1912 alustas Aavik atakki „eesti keele kõige suurema germanismi” vastu,⁴ soovitades eesti sõnajärje mõõdukat degermaniseerimist. Teised keeleuenduslased (V. Ridala, Loorits) pooldasid radikaalsemat degermanisatsiooni. Loorits deklareerib oma grammatikas: „Eestipärasest sõnajärjestamise ei tehta vahet pää- ega kõrvallause vahel, vaid nii siin kui sääI reastetakse sõnad ikka yhtlaselt *loogilises järjekorras* . . .”⁵ Hoolimata vanemate keeleteadlaste opositsioonist toimus 20. aastate eesti kirjakeele sõnajärjes tunduv muutus ja tekkis tendents asetada verb ettepoole. Näiteks Vilde oma „Kogutud teostes” tegi sõnajärje täiesti ümber vastavalt uue doktriinile. Sümptomaatne on ülemal mainitud romaani muudetud pealkiri *Kui Anija mehed käisid Tallinnas*.⁶

Sõnajärje reformi vastased pooldasid endise spontaanse sõnajärje säilitamist ms. psühholoogilistel ja stiililistel põhjustel. Leetberg ja ta õpilane R. Nurkse väitsid et kõrvallausel verbi laiend võib olla lause lõpus ainult siis kui ta on rõhutatud või väljendab midagi uut („uudiseks pandut”).⁷ Viimasel ajal on eesti sõnajärje probleeme käsitlend N. Remmel. Ta eristab tavalise kõrvallause, milles midagi olulist ei teatata ning milles verb on lõpus, ja pealause kaaluga kõrvallause, milles väidetakse midagi olulist ja milles on pealause sõnajärg.⁸ Selle vahetegemise relevantsuse tõenduseks on vaja põhjalikumaid uurimisi. Midagi taolist on tähele pandud ka soome murretes.⁹ Paljudel juhtumel selline vahetegemine on raske ja meelevaldne. Et eesti rahvakeele või kirjanduse pruuk põhjened sellisel vahetegemisel on tõestamata. Remmel taunib näit. sellise progressiivse sõnajärjega kõrvallause mis tundub täiesti loomulik ja vastab moodse

4 EKr 1912 357—.

5 Lk. 161.

6 Vrd. ka Remmel KK 1, 1958, 543—; vt. ka tänapäeva sõnajärje kohta ib. 550—.

7 Nurkse EKr 23, 1929, 324—. Vrd. ka Saareste AT 38, 42, 46—.

8 KK 1 546, EKSK 240—.

9 E. Lindén Vir. 63, 1959, 252—.

eesti kirjakeele tendentsile: *Niipea kui ta lahkus toast, oli üldine lõbusus kadunud.*

Keeleteadlaste kontroverss ja keeletarvitajate soov ühelt poolt vältida saksapärasest sõnajärge ning teiselt poolt mitte tekitada kunstlikkuse muljet põhjustas keeletarvitajas ebakindluse ja kõhkluse. Aavik soovitab väga mõõdukat degermanisatsiooni, peamiselt pikemais lauseis kus inversioon tundub raskepärane. Piiri tõmbamine on jätud isikliku maitse asjaks. Kuid see on väga raske ülesanne mitte üksi tavalise keeletarvitajale vaid ka kirjanikule, nagu tõendab moodne kirjandus.

Põhimõtteliselt degermanisatsiooni¹⁰ reform oli õige, sest üldiselt tuleb eelistada progressiivset ja normaalset (pealause) sõnajärge. Eesti keeles ei ole mitte rohkem vajadust verbi ja selle laiendi inversiooniks kõrvallause kui teistes läänemeresoome keeltes (näit. soome, vadja, liivi), millel on umbes samasugune struktuur kui eesti keelel ja kus inversioon üldiselt puudub. Vastupidi mõnede keeleteadlaste arvamusele kes on reformi vastu, sõnajärje muutus kõrvallauses sageli ei muuda lause semantilist varjundit, nagu tõendab asenduskatse. Muuseas verbi rõhuline laiend võib seista nii verbi ees kui järel. Seda tõendavad ka näited kirjakeelest ja murdeist. Ma ei saa ühineda Saarestega, kes väitis et igal antud juhtumil on olemas ainult üks sõnajärje võimalus mis annab täpselt edasi soovitud tähenduse.¹¹ Loomulikult paljudel juhtumitel sõnajärje muutus on seotud tähendusvarjundi muutumisega. Kuid sageli erinevus on ainult rütmis: progressiivne sõnajärg on tõusev, regressiivne langev. Otsene sõnajärg kõrvallauses on väga tavaline ka eesti murdeis.

Inversiooniga kõrvallause võib enamasti ümber redigeerida ilma eestlase keeletunnet riivamata ja ilma tekitamata kunstlikku muljet. Pikemais lauseis on sageli rohkem kui üks võimalus sõnade järjestamiseks ilma erinevuseta tähenduses, rõhutamises või isegi rütmis. Küsimus on: kus on verbi parim asend? Vaatamata kõigi reservatsioonidele mis puutuvad isiklikku maitse, semantiliste, rütmiliste ja muude stiililiste teguritesse, on olemas vajadus kõrvallause sõnajärje üldprintsipi järel, arvestades eesti sõnajärje suhtelist vabadust ja ebakindlust mis tekkis reformi ja selle opositsiooni tagajärjel. Aaviku juhend on liiga ebamäärane rakendamiseks. Ta ise annab sageli rohkem kui ühe variandi sama kõrvallause sõnade järjestamiseks. Selge

¹⁰ Saksapärase sõnajärje all ma mõistan siin ainult seda et kõnesolev sõnajärg on samasugune kui saksa keeles, kuna küsimus kas see tegelikult on mõjutatud saksa keelest vajab alles uurimist.

¹¹ AT 46—. Ma ei saa ka ühineda Saareste märkustega sõnajärje kohta pealkirjas *Kui Anija mehed käisid Tallinnas.*

ja ratsionaalne reegel oleks järgmine: *Kõrvallauses tuleb üldiselt rakendada sama sõnajärge kui vastavas pealauses kui semantilised või stiililised põhjused ei nõua selle muutmist ja kui see ei tundu kunstlik. Ma toon järgmise näite.*

Pealause on: *üks juhatusliige tegi eelmisel koosolekul kõigi imestuseks selle üllatava ja igapidi vastuvõtmatu ettepaneku. Kõrvallause oleks vastavalt: kui üks juhatusliige tegi eelmisel koosolekul k. i. s. ü. j. i. v. e. Või kui pealause algab adverbialiga: eelmisel koosolekul üks juhatusliige tegi kõigi imestuseks s. ü. j. i. v. e., siis kõrvallause on vastavalt: kui eelmisel koosolekul üks juhatusliige tegi kõigi imestuseks s. ü. j. i. v. e. Mõlemad variandid on täiesti loomulikud. Kuid Aavik eelistab kolmandat varianti kui kõige tasakaalukamat: kui üks juhatusliige eelmisel koosolekul kõigi imestuseks tegi selle üllatava ja igapidi vastuvõtmatu ettepaneku.¹² Seegi on täiesti võimalik, kuid on motiveerimata kuna verb on põhjendamata nihutatud tahapoole.*

Eeltoodu on muidugi teoreetiline üldprintsip ega tähenda soovitus edaspidi kõik kõrvallaused selle mustri järgi ümber teha. Aavikul on õigus et lühemais kõrvallausesis verb võib olla ka lõpus, õigemini oma laiendi järel, näit. *need kes maale sõitsid*, vrd. küsilause *kes sõitsid maale?* Põhimõtteliselt tuleb üldiselt eelistada *need kes sõitsid maale*, kuid lühikeses lauses on vähem põhjust olla inversiooni vastu. Loomulikult siingi osalt sõnajärg oleneb kontekstist, tähendusvarjundist ja rütmist. Ühe või teise sõna rõhutamine on antud näites võimalik mõlema teisendi puhul. Tavaliselt on *maale* rõhuline mõlema järjekorra puhul. Samuti *sõitsid* võib olla rõhuline mõlemas variandis. Kuid kõige tugevama rõhu sõnale *sõitsid* annab selle lõppu asetus: *need kes maale sõitsid*.

Noomeni laiendi (atribuudi) normaalasend eesti keeles on põhisõna ees (välja arvatud adverbialatribuut). Finiitverbi laiendi normaalasend on põhisõna järel. *Infiniitverbi laiend* s.o. infiniitivi, mineviku partitsiibi ja gerundi laiend võib olla põhisõna ees või järel. Enamasti on ta põhisõna ees, aga kui ta on rõhutatud, siis järel. Loorits oma grammatikas pooldas progressiivset või, nagu ta ise nimetab, „loogilist” sõnajärge, eriti ühendverbi puhul, ent reservatsiooniga stiililise vabaduse suhtes; näit. *ta on läind välja, kaup on kogut kokku, jätta maha naine ja lapsed*.

Alates käesoleva sajandi 20. aastaist esineb eesti kirjakeeles siingi tendents progressiivse sõnajärje suurema tarvituse poole. See tendents on viimaseil aastakümneil isegi süvenend. Aastal 1955 väidab Veski artiklis „Märkmeid eesti ajalehtede keele koh-

¹² EÕÖ 169.

ta'' et järjestus *vastu võtma* jt. „on viimaseil aastail kõrvale heidetud ning asendatud ümberpöörduga: *võtma vastu, lugeda läbi, kasutades ära* jne.”¹³ *des-* ja *mata-*vormides see tendents on muidugi vanem. Kuigi infinitiivides sellise järjekorra ulatuslik tarvitus võib esialgu tunduda võõrastav, ei ole põhjust seda kahetse da ega selle vastu võidelda, niisama nagu ei ole põhjust sellist järjekorda forsseerida. See on kooskõlas üldise eesti ja läänemesoome keelte tendentsiga progressiivse sõnajärje poole. Tähen datagu et teistes läänemesoome keeltes adverb on tavaliselt infiniitverbi järel, näit. soome *hän on lähtenyt pois* 'ta on läind ära', *lähteä pois* 'minna ära'; karjala *ottamah vastah* 'vastu võtma'; vadja *menti ajama vällä* 'mindi ajama välja'; samuti sageli liivis. Infiniitverbi laiendi kahesugune asend ei ole vastolus eesti süntaksi struktuuriga, kuna infiniitverb on noomeni ja verbi vahepealne kategooria. Sama nähe esineb ungari keeles.

Kui lause algab verbi laiendiga, siis mõnes keeles toimub subjekti ja verbi inversioon, s.t. verb asub lauses alati teisel kohal, nagu vanaprantsuse, keskinglise, saksa ja skandinaavia keeltes. See on päris tavaline ka eesti keeles, näit. *hommikul läks isa aeda*, vrd. *isa läks aeda*. Kuid otsene sõnajärg on samuti sagedane. Näit. *Kuid kaugemale ta mõte ei ulatand* (Tuglas). *Järgnevatel päevadel Tiina sai tüdrukuga jutule* (P. Krusten). *Aga nüüd poiss jäi äkki tõsiselt tüdrukule otsa vaatama* (Tammsaare). *Ja peale muu ta oli näinud vana Kriskat* (Ristikivi). *Aastaid hiljem Kõrgearu mehed sattusid Tallinnas tulelõkkele...* (Lintrop). *Kuuldes perenaise häält sulane pöördus ümber* (Tammsaare). *Hoolimata vigastest jalgadest ta komberdas kiiresti trepiastmeile* (Rumor). Teistes läänemesoome keeltes domineerib otsene sõnajärg, kuid inversioon on samuti väga tavaline. Soome vanemas kirjakeeles oli ülekaalus inversioon. Juba 19. sajandi viimsel veerandil soome keeleteadlased hakkasid võitlema inversiooni kui sveditsismi vastu ja käesoleva sajandi 30. aastail sõnajärje reform tungis kogu soome kirjakeelde. Juhtivad soome keelekorraldajad peavad inversiooni korrektseks ainult siis kui subjekt väljendab midagi uut või on rõhuline, kuigi seda reeglit jälgitakse ainult osalt. Reformi vastu oli Kettunen.

Eesti keele alal soovitas otsese sõnajärje suuremat tarvitamist Loorits oma grammatikas. Aavik arvas EÕÕ-s et „Võib-olla võiks see pikapääle eesti keelegi juurduda ja selles omaseks harjuda.” Aga esialgu ta soovitas seda ainult teatud stiilis ja juhtumitel, eriti kui subjektirühm on pikk või subjektiks on pronoomen.¹⁴ Kuid siin ei ole tegemist mingi uuendusega, nagu tõendavad

¹³ ESA 1 75.

¹⁴ Lk. 174—, 176.

arvukad näited murretest ja kirjandusest.¹⁵ Nagu Loorits õigesti tähendas, eesti keeles lihtsalt pole maksev reegel et predikaat seisab lauses alati teisel kohal.¹⁶ Mõned korrektorid on arvand et eesti keeles alati kui lause algul on verbi laiend subjekt peab olema verbi järel. Selle tagajärjel on toimund võimatuid käsi-kirjade ümberredigeerimisi (mille ohvriks on langend ka reformi vastased keeleteadlased). See vää arusaam võib olla tekkind Muugi LEKÖ II lakoonilisest reeglist: „Erandina . . . seisab *öeldis* harilikult *enne alust*: a) kui *öeldise laiend on lause algul*.”¹⁷ Kahjuks ei anta ühtegi vihjet ega näidet selle kohta et sageli siiski sel juhtumil subjekt on verbi ees. Sellel väärarvamisel on ka mõned keeleteadlased. Seevastu on tähelepanndav et isegi põhimõtteline keeleuuenduse ja sõnajärje reformi vastane vanema põlve keeleteadlane Leetberg taunis näiteks sellised laused: *Siis vihastus kojaisand . . .* (Luuka ev. 14:21), *Ja sedamaid laulis kukk* (Matteuse ev. 26:74), *Aga hirmu pärast tema ees värise-sid valvajad . . .* (Matt. 28:4), seepärast et siin subjekt ei ole rõhuline.¹⁸

Väärkäsituse vältimiseks tuleks loobuda sellisest eesti sõnajärje kirjeldusest mille järgi siis kui lause algul on verbi laiend normaaljärjekord on VS, ja SV esineb ainult erandlikult.¹⁹ Vastavalt ülal esitatud põhimõttele tuleks siingi üldiselt eelistada normaalsõnajärge SV, mida võiks soome eeskujul ka eesti kirja-keeles tarvitada senisest suuremas ulatuses.

Peale rütmiliste ja muude stiililiste põhjuste inversioon esineb eriti järgmistel juhtumitel: (1) Kui subjekt on rõhuline. Näit. *Kuid selle kõrge kantsi pidi vallutama nende tark poeg . . .* (Mälk). (2) Kui verb on rõhuline. Näit. *Aga mingipärast kõhkles Konradin meresõidu mõtte ees* (Ristikivi). (3) Kui lause algul olev laiend on rõhuline. Näit. *Imelikult selgesti esines see kõik Mardi ähmasele peaaajule* (Tammsaare). (4) *Kui seda nõuab selgus s.t. kui lause algul olevat laiendit võidakse tõlgendada subjekti atribuudiks*. Näit. *Selle kiusliku mõttega uitas Vidrik tükk aega karjamaal ringi* (Mart Raud). Tuleb tähele panna et juhtumitel (1—2) inversioon esineb ka siis kui lause algul ei ole verbi laiendit, s.t. siin on tegemist subjekti ja verbi järjekorra üldreegliga, mitte erijuhtumiga: lause algul verbi laiend. Peale selle juhtumitel (1—3) inversioon võib ka puududa. Näit. (1) *Seda minagi loodan ja sellega minagi ennast trööstin* (Kitzberg). (2) *Sellepärast tädi*

¹⁵ Vrd. ka Saareste Mana 6, 1963, 253—.

¹⁶ EKG 161.

¹⁷ Lk. 115.

¹⁸ EK 18, 1938, 253.

¹⁹ Vrd. Rimmel EKSK 233—.

mu oma juurde võttiski (August Jakobson). (3) *Kingsepale ja rätsepale vana Jaak tüdart ikkagi ei pane ja suuremale saksale Mariihen ei kõlba* (rõhulised on nii adverbiaalid kui verbid) (Kitzberg). Viisiadverb on tavaliselt lause algul rõhuline ja seepärast selle järel on enamasti inversioon. Ka *nud*-ühend ja absoluutne nominatiiv on rõhulised, mida tõendab nende järel esinev paus, mispärast nendegi järel on enamasti inversioon. Kuid siingi võib esineda SV. Näit. *Tulnud alla, ta teeb asja küll kõöki* (Krusten). *Kraavile jõudnud, Indrek võttis oma kuue ja ulatas selle tagasikätt tüdrukule* (Tammsaare). Igal juhul SV tarvitust võib veelgi suurendada neil juhtumitel kus lause algul on verbi laiend ilma eesti keeletunnet riivamata.

Inversioon esineb eesti keeles pealauses ka siis kui kõrvallause asub pealause ees, nagu ka saksa ja skandinaavia keeltes. Kui pealause algul ei ole sidesõna või muud siduvat sõna, siis inversioon on üldine kirja- ja kõnekeeles. See on tavaline ka soome kõnekeeles. Kuid moodses soome kirjakeeles peetakse inversiooni üldiselt sveditsismiks, paitsi juhtumil kus subjekt on rõhuline. Nagu Kettunen on märkind, inversioonil on see paremus et ta näitab selgesti kus algab pealause. Ilma inversiooni ja siduva sõnata võib mõnel juhtumil, peamiselt pikema lause puhul, kannatada selgus. Kuid lühemais lauseis sellist ohtu selgusele ei ole.

Inversiooni põhjus on siin analoogne lause algul oleva verbi rõhulise laiendiga, sest kõnesolev adverbiaalne kõrvallause on üldiselt rõhuline ja lõpeb sageli rõhulise sõnaga. Seepärast inversioon on siin ootuspärane. Kuid ka siin on eesti keeles vahel võimalik ära jätta inversiooni ilma et see tunduks ebaloomulik. Näit. *Kui see juhtus esimest korda, vana Andres pidas tõsiselt aru, et mis hull selle tubaka arusse on läinud, et ta luksuma ajab* (Tammsaare). *Kui ma tulin koju, ilm oli ilus*. Kõige lihtsam ja selgem väljendus saavutatakse siis, kui säilitatakse normaalsõnajärg ja pealause algusse pannakse siduv partikkel siis. See on kõige tavalisem esindus teistes läänemeresoome keeltes. Nii on sageli ka eesti ja soome keeles. Näit. *Kui meie päivil veel Kristuse sõnad maksaksid, et puud viljast tuntakse, siis selle võtte pidi jääma teostamata pro Et mehel oli vähe raha, pidi etteinimese hiiglatöö kõneleks* (Rajasaare). *Kui vesi ära veab, siis juba heinahaud väheneb* (Oks).

Vahel tuleb eelistada sõnajärge SV ühes sõnaga siis pro inversioon ilma sõnata siis. Näit. *Et mehel oli vähe raha, siis ettevõtte pidi jääma teostamata pro Et mehel oli vähe raha, pidi ettevõtte jääma teostamata*. Kui sõna siis esineb pealause algul, siis inversioon on tarbetu paitsi juhtumitel kus inversioon esineb ka lihtlauses. Seesama maksab ka teiste siduvate sõnade kohta. Näit. ei ole põhjust taunida järgmist õpilase poolt kirjutatud

lauset²⁰ *Ehkki ilm ei olnud kõige parem, siiski õpilased läksid ekskursioonile. On võimalik ka Ehkki ilm ei olnud kõige parem, õpilased läksid siiski ekskursioonile. Seesama kehtib ka pealause kohta mis algab anafoorse pronoomeni või adverbiga. Näit. Et sa oled tark, seda ma tean. Vrd. seevastu saksa keeles ...das weiss ich. Inversiooni saab vältida ka tingimuslauses, mis puhul siis võib esineda või puududa. Näit. Kui ilm on ilus, (siis) lapsed võivad minna välja.*

*Küsilause*s tuleb üldiselt eelistada väljendusviisi partikliga *kas* ja normaalsõnajärgjega SV pro (saksapärase) inversiooniga ja ilma sõnata *kas*, kuid mitte puristlikel kaalutlustel vaid seepärast et *kas*-konstruktsioon on selgem ja lihtsam ning säilitab normaalsõnajärje. Näit. *kas sa tuled?* pro *tuled sa?*

Noomeni laiendi asend on eesti keeles (nagu üldiselt SU keeltes) rangem kui verbi laiendi oma. Adjktiiv- ja genitiivatribuudi normaalasend on peasõna ees. Kaassõna asend on samuti suuremalt osalt kindel: enamik esineb ainult noomeni järel (postpositioonid), osa ainult ees (prepositioonid), kuna osa võib esineda nii ees kui järel (mõni neist eri tähenduses). Adjktiivi, genitiivi ja postpositiooni inversiooni esineb eesti keeles värsis, nagu soome keeleski. Adjktiivi inversiooni esineb erandlikult ka proosas ja kõnekeeles apositsiooniliselt või tunderõhulises väljenduses (samuti teistes SU keeltes ja türgis).

Aavik pooldab adjktiivi järelasendi elastsemat tarvitust mõnel juhtumil adjktiivi rõhutamiseks. Näit. *Sääl ta leidis õnne täielisema ja parema pro normaalne Sääl ta leidis täielisema ja parema õnne. Seletasin seda mõttes minule soodsas pro Seletasin seda minule soodsas mõttes.*²¹ Selle vastu ei või midagi olla kui seda tarvitada tagasihoidlikult erandjuhtumitel.

Aavik peab võimalikuks isegi genitiivi järelasendit proosas. Näit. *See oli saatus mehe kes oma elutöö oli pühendand isamaale pro mehe saatus.* Selline väljendus on täiesti tundmatu proosas ja kõnekeeles ning on vastolus eesti süntaktilise struktuuriga. Seda ei saa tarvitada noomenite puhul millel puudub genitiivi tunnus, s.t. mille genitiiv on võrdne nominatiiviga. Sel väljendusviisil on see paremus et ta on selge sellistes relatiivlausetes kus normaalsõnajärg on kahemõttene. Näit. (*Kes see tütarlaps on? — See on rentniku tütar kes müüb meile aedvilja* võidakse mõista (1) et aedvilja müüja on rentnik või (2) et müüja on tütar.²² Viimane tõlgendus vastab paremini normaalse süntaktilise struktuurile, kuna tavaliselt relatiivpronoomen käib vahenditult ees-

²⁰ Nagu teeb Aavik EÕÕ 176.

²¹ EÕÕ 180.

²² Vrd. ülemaal lk. 000.

oleva pronoomeni kohta. Et rentnik on müüja on võimalik selgesti väljendada genitiivi järelasendiga: *see on tütar rentniku kes müüb meile aedvilja*. Kuid sama efekt saavutatakse ka, stiiliselt küll halvema teisendiga: *See on selle rentniku kes müüb meile aedvilja tütar*.

Genitiivi eesasendi lõdvendamine ei ole otstarbekas eesti keele struktuuri seisukohalt. Genitiivi järelasendit ja postpositsiooni eesasendit võiks üldiselt tarvitada ainult värsis harva.

3. KONGRUENTS JA KORDINATSIOON

Kongruentsi peetakse enamasti ebaloogiliseks, tarbetuks ja ebamugavaks koormuseks ja ta kaotust võiduks keelele. Kongruentsist on ka loobunud kõigis moodseis KRK projektides. Ratsionaalne oleks et kõigis keeltes kus ilmneb kongruentsi kadu tendents ja kus pruuk on kõikuv keelekorraldus soodustab kongruentsi puudumist. Kahjuks grammatikud teevad sageli vastupidist. See kehtib näit. prantsuse ja rootsi keele kohta. On ilmne et kongruents enamasti on redundantne. Kuid vahel see redundantants võib olla vajalik. Sel juhtumil me võime rakendada printsiipi M2: kongruents võib olla fakultatiivne. Näiteks vajaduse korral s.t. kui selgus nõuab adjektiiv võib kongrueeruda substantiiviga, kuigi üldiselt adjektiiv võib olla muutumatu.

Eesti keeles adjektiivatribuut kongruerub põhisõnaga arvus ja käändes paitsi essiivis, terminatiivis, abessiivis ja komitatiivis. Murrete esinemus on kõikuv, kuid PE-s kongruents enamasti puudub ka allatiivis, näit. *väikse lapsele*.²³ Seega kõigis käändeis kus kongruents puudub käändesufiks on silbipikkune. Silbipikkune käändetunnus esineb ka *sse*-illatiivis, kuid selle kohta lähemad uurimised puuduvad. Kõigis murdeis ilmneb tendents arvu kongruentsi vältimiseks kui pluuralivorm suurendab sõna silpide arvu, näit. plg *väikse laste*, pl. allatiiv *väikse lastele* (vrd. kirjakeeles *väikeste laste, väikestele lastele*), kuid *suurte laste, suurte lastele*.

Otstarbekohane oleks tunnistada kongruentsi puudumine kirjakeeles korrektseks kõigis käändeis kus käändetunnus on silbipikkune, esmajoones allatiivis, nagu on murrete enamikus ja sageli ühiskõnekeeles ja nagu seda pooldasid Leetberg, Nurkse ja Saarest. Kuid sama printsiipi tuleks rakendada ka illatiivi puhul, eriti kui nii adjektiivil kui põhisõnal on lõpp *-sse*, näit.

²³ Vt. Nurkse AKEK 33—.

väikse talusse. Ka plp lõpu *-si(d)* võiks ära jätta adjektiivatribuudil, näit. *hapu õunu, lahja härrasi(d), vaga inimesi*. Kongruentsi tarvitus või mitte tarvitus peaks olema kõigil juhtumel fakultatiivne: üldiselt tuleks eelistada kongruentsi puudumist, kuid kui seda nõuab selgus või rõhutamine, tuleks tarvitada kongruentsi. On ilmne et kongruentsi puudumine neis käändeis ei ole selgusele hädaohtlikum kui essiivis, terminatiivis, abessiivis ja komitatiivis.

Ka arvu kongruentsi võiks ära jätta obliikväändeis, vähemalt siis kui kongruents suurendab silpide arvu, nagu soovitas Nurkse. Genitiivis, terminatiivis, abessiivis ja komitatiivis see on sagedane ka ühiskõnekeeles, näit. *vana naiste, musta päevadeni, kurja kavatsustega, pruuni silmadega, rikka inimestega*. Kuid see oleks võimalik ka teistes käänetes, näit. *vanal naistel, pruunis silmades, rikkalt inimestelt*.

On olemas suur grupp võõradjektiive kus uuendusena võiks nii käände kui arvu kongruentsi täiesti ära jätta. Need on adjektiivid mille nominatiivi lõpul on konsonant + *ne*, näit. *elegantne, soliidne, korrektne*. Atribuudina võiks neis adjektiivides tuletusliite *-ne* (gen. *-se*) ära jätta ja selle asemel tarvitada muutmatut tüve, näit. *elegant daamilt, soliid ettevõtted, korrekt keeles*; kuid see on *elegantne, need on soliidsed*. Selline ühend on meil tegelikult tuntud, näit. *partitiivobjekt, interrogatiivpronoomen, kriminaalseadustik*. Vahe seisab ainult selles et siin kirjutatakse adjektiiv põhsõnaga kokku, kuid võiks sama hästi kirjutada ka lahku. Üleminekuna kongruentsita ja lahku kirjutatud moodusele võiks tarvitada rohkemaist sõnadest tüüpi *partitiivobjekt*, s.t. ära jätta kongruents kuid kirjutada kokku. Aga juhuslike ühendite ja teatud lõppude puhul on see vähem sobiv, vrd. näit. *elegantdaamid, naiivinimesed, religioosilmavaade*.

Kordinatiivsüntagma seisund on eesti keeles analoogne atributiivsele. Siingi võiks silbipikkuse sufiksi kordamise ära jätta, nagu sageli murdeis ja ühiskõnekeeles. Kooligrammatika normi järgi see on lubatud ainult komitatiivis, näit. *sae ja kirvega*. Kuid peaks olema korrektne ka *armsa isa ja emale, mis puutub söögi ja joogisse, hoolsa ja töökana, kirjanduse ja kunstini, sae ja kirveta*; kuid *söögiks ja joogiks, kirjandusest ja kunstist*. Seega atributiiv- ja kordinatiivühendis silbipikkuste käändesufiksitarvitus oleks sarnane postpositsioonidele: nad esinevad ainult süntagma ühel liikmel, kuna eelnevad noomenid on genitiivis. Vrd. *suure kirvega, sae ja kirvega ja suure kirve taga, sae ja kirve taga*.

Morfeemi korduse vältimist kordinatsioonis tuleks soodustada ka teistes keeltes kus süntaktiline struktuur seda lubab. See makstab prepositsioonide (vrd. inglise *we went to France and Germany*), postpositsioonide, possessiivpronoomenite, prefiksitarvitus (vrd. sk. *ein -und ausschalten*) liitsõnade osade jne. kohta. Tendents

käändesufiksi ärajätmiseks kordinatsioonis esineb ka teistes SU keeltes, samuti altai ja draviidi keeltes ning mõnes teises keeles. Ungari keeles see tendents kulmineerus 1860. aastail. Ungari keelereformi perioodil see tendents haaras ka pluuralisufiksids ja teisi grammeeme, näit. verbi isikulõppe. Kahjuks hiljem grammatikud hakkasid pidama käändesufiksi ärajätmist veaks ja see pruuk vähenes. Ka tuletussufiksi võib vahel ära jätta, vrd. *nii kvanti- kui kvaliteedi poolest*.

4. EESTI OBJEKT

Aavik ütleb: „Objekt ja selle õigekeelsus on kõige keerulisem ala eesti grammatikas.”²⁴ Semasugune raskus esineb soome keeles. E.A. Saarimaa väidab et ajalehtedes esineb nii raskeid objekti-vigu et need kes on õppind rootsi gümnaasiumis küsivad kuidas soomlased võivad teha selliseid vigu.²⁵ Olukord et ei tunta emakeele süntaksit on absurdne. Vigu ei tule siin otsida mitte üksi keeletarvitajate juures vaid ka grammatika reeglites. Et vähendada ühiskeele vigu normi vastu tuleb normi muuta lihtsustamise ja sallivuse suunas. Esimese taktikalise sammuna tuleb soovitada sallivust hea keeletundega eestlaste nn. objektiivigade vastu. Järgmiseks sammuks oleks objektireeglite lihtsustamine. Probleemi hästi motiveeritud lahenduseks vajame aga veel üksikasjalikumaid uurimisi kõnekeele tegelikust pruugist. Totaal- ja partitiivobjekti reegleid ei ole praegu võimalik oluliselt lihtsustada ilma eestlase keeletunnet vägistamata. Vastavalt kõnekeele pruugile ja eesti keele eri arengule tuleb lubada partitiivobjekti tarvitust ka mõningail juhtumeil kus seda seni on peetud veaks. Tuleb arvestada seda (ja vastavalt ümber redigeerida objekti käsitus grammatikas) et enamail juhtumeil eesti keeles esineb partitiivobjekt, kuna ainult teatud juhtumeil esineb totaalobjekt, mis seega on nn. markeeritud kategooria.²⁶

Arvestades tegeliku keelepruugi tendentsi on teatud juhtumeil võimalik objektireegleid lihtsustada nominatiivi kasuks.

²⁴ EÕÕ 120.

²⁵ ÄOLV 5, 1957, 135.

²⁶ Kolme teose, F. Tuglas, Väike Illimar (Tallinn 1955), A. Mälk, Tee kae-vule I (Lund 1952) ja T. Künnapas, Suured mõtlejad (Lund 1966) esimesel 50 leheküljel esineva 2252 objekti seas on 644 (28,6%) totaalobjekti ja 1608 (71,4%) partitiivobjekti (neist 210 eitavas lauses). Vt. lähemalt Tauli MSFOu 145, 1968, 216—. Vt. ka ülemaal lk. 62—.

(1) Kvantumit väljendavad sõnad esinevad murdeis ja ühiskõnekeeles väga laialt nominatiivis genitiivi asemel. See pruuk tuleks tunnistada korrektseks ka kirjakeeles genitiivi kõrval. Näit. *nad võtsid hulk mehi vangi, ma jõin pudel limonaadi ja klaas vett, ta ostis meeter riidet, tegi rida ülesvõtteid, ostsin üks kilo leiba*. Praegune kooligrammatika reegel tundub ebaloogiline: võib ütelda *osteti üks kilo leiba, osta üks kilo leiba*, kuid mitte *ostsin üks kilo leiba*.

(2) Palju raskusi tekitab õige objektikäände tarvitus *da*-infinitiivi puhul. Praegune reegel on keerukas ja põhjeneb kunstlikul lauseanalüüsil. Kõnekeeles esineb tendents tarvitada nominatiivi osalt ka neil juhtumel kus see kooligrammatika reegli järgi on vigane. Ideaalne lihtsus saavutatakse reeglina mille järgi *da*-infinitiivi objekt on alati nominatiivis. Siis võiks tarvitada nominatiivi näit. järgmistes lausetes mida praegu peetakse vigaseks: *peremees käskis sulast viia hobune koplisse* (pane tähele et kehtiva reegli põhjal sama tähenduslik lause *peremees andis sulasele käsu viia hobune koplisse* on õige), *me palusime osta mõni raamat, ta lootis leida mõni pääsetee* (vrd. *tal oli lootus leida mõni pääsetee*), *ta otsustas jätta maha naine ja laps*. Mõne verbi puhul selline uuendus tunduks praegu julge, näit. *ma tahan teha uus laen*, Kuid siin võiks tarvitada ka partitiivi, või totaalobjekti puhul senise reegli järgi genitiivi. Tuleb tähele panna ka seda et kui predikaatverb on passiivis või imperatiivis, siis *da*-infinitiivi objekt on alati nominatiivis, nii et tundub ebaloogiline et võib ütelda *sulast kästi viia hobune koplisse, käsi sulast viia hobune koplisse*, aga ei või ütelda *käskis sulast viia hobune koplisse*.

5. VERBAALNOOMENI TARINDID

SU keeled, nagu altai ja mitmed teised keeled, tarvitasid algset verbaalnoomeni tarindeid (VN) kõrvallause asemel. Kõigis SU keeltes esineb tendents VN asendada kõrvallausega. See areng on olnud kõige tugevam läänemeresoomes, ungari ja lapi keeles, kus kõrvallause on ulatuslikult asendanud VN. Eesti keel on läind kaugemale kui soome keel mis on säilitand mõned arhailised VN-d. Aavik on soovitanud mõne arhailise VN-i elustamist ja on konstrueerind mõned uued olemasolevate eesti ja soome tarindite eeskujul. See on vastolus eesti ja teiste keelte spontaanarenguga. Kõrvallause paremus on ta analüütilisus ja lihtsus. Teiselt poolt VN-d on üldiselt natuke lühemad. Soome keele alal, kus ühiskõnekeeles VN-d on enamasti asendanud kõrvallause, nagu eesti keeles, on olnud kaebusi et VN-d on halb stiil ja et nad on kohmakad.

Teiselt poolt näit. L. Hakulinen on pooldand VN-de tarvitust mitte puristlikel vaid stiililistel põhjustel, nimelt lühiduse pärast, siiski hoiatades liigtarvituse eest ja meenutades et kõrvallause on sageli mitte üksi selgem vaid ka vältimatu.²⁷

Eesti keeles võiks rakendada järgmist printsiipi: *VN tuleb tarvitada ainult siis kui see on struktuurilt lihtne*. Vaatleme mõnd Aaviku ettepanekut.

Aavik soovitab objektlause *teatasime talle et sõbrad on juba seal* lühendada järgmiselt: *teatasime talle sõbrad juba seal olevat*; samuti *mõtlesin sind juba seal käind* pro *mõtlesin et sa oled juba seal käind*.²⁸ Need väljendid tunduvad kunstlikud ja jätavad sünteetilise mulje. Siin tuleb eelistada kõrvallauset. Ennem võiks *vat*-lühendit tarvitada *verba dicendi et sentiendi* puhul, näit. *kuulsin teda laulvat, ta ütles teda tundvat*. Kuid siingi tuleks üldiselt eelistada kõrvallauset. On tähelepanav et kuna vanemas kirjakeeles tarvitati *vat*-lühendit sageli, näib see nüüd esinevat väga harva.²⁹

Vastavate soome tarindite ja väljendite nagu *minu kuuldes, teiste nähes* eeskujul Aavik soovitab väljendeid nagu *vaenlaste lähenedes elanikud põgenesid metsadesse, muude tingimuste ühesugused olles* . . . Ka see jätab vahel natuke kunstliku mulje. Seda võiks tarvitada piiratud ulatuses kahesõnalistes väljendites, kuid ei ole otstarbekas seda väljendusviisi propageerida. Kui gerund on *olles*, siis agent võiks olla nominatiivis, nagu inglise keeles, näit. *muud tingimused olles samad lühem väljend on parem*. Üldiselt tuleks eelistada kõrvallauset.

Suhteliselt lihtsad on *nud-* ja *tud*-lühendid. Neid võib tõlgendada kui ellipsit kõrvallausest. Näit. *Koju jõudnud, püüdis ta salaja magama minna* (Vilde), vrd. kõrvallauset *kui ta oli koju jõudnud*; *Võrgud sisse lastud, asuti kalamajakesse ootama* (Vahtera), vrd. kõrvallauset *kui võrgud olid sisse lastud*. Aavik soovitab *nud*-partitsiipi sellistes lühendites asendada konstrueeritud vormiga *-nue/nne*: *möödunue, lõpetanne*. Kuid see on tarbetu. Kui *nud*-partitsiip mõnes lühendis ei sobi,³⁰ siis võib selle asemel tarvitada kõrvallauset või mõnd muud väljendusviisi.

Aavik on soovitand laiendada *ma*-infinitiivi käänete tarvitust ja on loond juurde uusi käändeid. Näit. Aavik soovitab järgmisi tarindeid *mas-* ja *mata-* vormidega: *hobune kandis selgeid jälgi*

²⁷ ÄOLV 5 16—. P. Saukkonen'i järgi soome kõnkeeles on tüüpide *en usko, että hän tulee* 'ei usu et ta tuleb' ja *en usko hänen tulevan* 'ei usu teda tulevat' vahekord 9 : 1 (Vir. 72, 1968, 12).

²⁸ EÕÕ 155.

²⁹ Vrd. Rimmel KK 1 611—.

³⁰ Vrd. Aavik EÕÕ 153.

olemast hädavaevalt tulest pääsnud, rõõmutsesin su teadmast seda, olin kindel nende saanumas võidu. Sellised väljendid on suhteliselt sünteetilised, keerukad ja võõrad eesti keeletundele. Siin tuleb eelistada kõrvallauseliste väljendust kui lihtsamat, analüütilisemat ja loomulikumat, näit. *olin kindel et nad olid saanud võidu*. Üht Aaviku poolt soovitatud *mas*-väljendit võiks siiski tarvitada, nimelt tüüpi *see seisneb tegemas vastavaid liigutusi*. See on võrdlemisi lihtne ja analoogne tavalise väljendile *ta on midagi tegemas*. See väljend on ka tunduvalt lühem kui vastav kõrvallause: *see seisneb selles et tehakse vastavaid liigutusi*.

Aaviku loodud uutest käänetest on kõige rohkem edu olnud translatiivil, mis asendab väljendit *et* + da-infinitiiv, näit. *ta pani käe kõrva juurde paremini kuulmaks pro et paremini kuulda*. Siingi tuleb üldiselt eelistada traditsioonilist *et*-väljendit kui analüütilisemat ja lihtsamat. Siiski mõnes ühendis *-maks* osutub mugavaks ja ökonoomseks, näit. kui ta asendab väljendit *selleks et* + da-inf. ühenduses objektiga, näit. *seda tarvitatakse esile tõstmaks mõnd sõna* (*mine*-väljend *seda* tarvitatakse mõne sõna esiletõstmiseks genitiivatribuudi ja regressiivse sõnajärjega on sünteetilisem), või kui põhisõnaks on adjektiiv *vaba*, näit. *inimene on vaba muutmaks oma keelt*.

Ökonoomsed on komitatiiv *-maga* ja terminatiiv *-mani* mõnes väljendis, näit. *ta püürdus tegemaga mõningaid märkusi pro ta püürdus sellega et tegi mõningaid märkusi; ta läks koguni tegemani haavavaid märkusi pro ta läks isegi nii kaugele et tegi haavavaid märkusi*. *maga*- ja *mani*-vorme võib asendada *mine*-vormi vastavate käänetega, kuid need on sünteetilisemad kui *-maga* ja *-mani*, näit. *ta püürdus mõningate märkuste tegemisega, ta läks koguni haavavate märkuste tegemiseni*. Nagu Aavik õieti märgib, *mine*-väljend, mida ta tahab säilitada stiililise teisendina, on vahel kohmakas, eriti kui esineb mitu genitiivi (millele *maga*- ja *mani*-tarindis vastavad objektid) või kui genitiivil on omakorda atribuut nagu ülal toodud näidetes. Sel juhtumil *-maga/mani* + objekt on analüütilisem ja lihtsam kui genitiiv + *-misesega/-miseni*. Ei ole põhjust selle vastu olla kui keeletarvitajad katsetavad *maga*- ja *mani*-vormidega kui stiililiste teisenditega kõrvallauseliste ja *mine*-tarindite kõrval.

Üks viimastest Aaviku konstrueeritud vormidest on *k*-relatiiv: partitsiibile liituv käändelõpp mis osutab eelneva sõnale. Aavik on tarvitand seda oma E.A. Poe tõlgetes. Näit. *rääkisin vingavänga-joonest ulatavak . . . vundamendini pro rääkisin vingavänga-joonest mis ulatas vundamendini; põllutöölised palgatuk seda välja vedama pro põllutöölised kes olid palgatud seda välja vedama*. Viimases näites uuend on traditsioonilisest väljendist kolme silbi võrra lühem, kuid ta on suhteliselt sünteetiline ja võõras eesti keeletundele. Vaevalt see tuleb tarvitusele. Selle asemel

võiks mõnikord tarvitada inglise keele taolist tarindit *põllutööli-
sed palgatud seda välja vedama*. Seda võib käsitada kõrvallause
ellipsina.

6. SÜNTAKS JA LOOGIKA

Loogika on kriteerium mida õigekeelsuse ja keele otstarbekuse kohta sageli tarvitavad diletantlikud keelekorraldajad ja tavalised inimesed, kuid ka kutselised lingvistid ja filosoofid. „Loogiline” on epiteet mida sageli ja põhjendamatult on tarvitatud ladinaj ja prantsuse keele kohta. Kuid keeleteadlaste ja osa filosoofide domineeriv arvamus on et keelel ei ole midagi tegemist loogikaga, s.t. keel on aloogiline. Inglise keeleteadlane W. Haas väidab et tavalise keele lause ei ole loogilisem või ebaloogilisem kui pisarad või naer.

On muidugi väga kerge näidata et elav keel ei ole loogiline s.t. ratsionaalne, järjekindel ja kooskõlas mõtte universaalseadustega. Põhjus on ilmne: keeled ei ole konstrueeritud plaani-päraselt, vaid on tekkinud inimeste lõpmatute kobavate katsete tulemusena mille sihiks on olnud suhelda üksteisega, kaasa arvatud kirjanike ja teiste kõrgema kultuuri esindajate süsteemitud katsed advekaatselt väljendada uusi tähendusi või leida efektiivsemaid väljendeid olemasolevate asemele. Aga see mis on ei ole tingimata see mis peaks olema. Samuti ei järgne sellest et keeles ei ole mingit loogikat. Ilma loogikata märkide süsteem, eriti efektiivne süsteem, ei ole mõeldav. Meil on täielik õigus kritiseerida keelt, ta semantemide ja morfeemide süsteemi, samuti süntaktilist struktuuri loogika seisukohalt. Et keel ja loogika on seotud, sellele on tähelepanu juhitud paljude teadlaste poolt.

Iseküsimus on kas täiesti loogiline keel on võimalik. Paljud teadlased on rõhutanud et see on võimatu. Sest on võimatu väljendada täiesti loogilisel ja järjekindlal viisil (nii et tähenduse ja vormi üksused on täielikus vastavuses) ja samal ajal ökonoomsel viisil väljendusvahendite piiratud arvuga tõelisuse lõpmatut mitmekesidust ja kõiki tähendusvarjundeid kõigis kontekstides, ja väljendust kiiresti kohandada pidevalt juurdetekkivate uute tähendustele. Loogiline järjekindlus tuleb ohverdada ökonoomiale. See kehtib eriti süntaksi ja sõnavara kohta. Ameerika filosoof Samuel Reiss väidab et keele puudulikkus loogiliselt seisukohalt peitub mõtlemisprotsessis endas ja tähenduse ning sümboli suhte olemuses. Seega loogiline sõnavara ja süntaks ei ole mitte üksi praktiliselt vaid ka teoreetiliselt võimatu.

Üldiselt loogilise väljendi nõue keeles on positiivne, eeldusel et seda rakendatakse taibukalt. See on kooskõlas selguse, ökonoomia ja ilu printsiibiga. On ilmne et eri stiilidel on eri nõuded loogika suhtes: loogika printsiibi rakendus peab olema erinev teaduses, luules ja igapäevases keeles. See kehtib eriti süntaksi ja sõnavara kohta. Tavalise inimese, asjaarmastaja, keelekriitiku ja teadlase nõue loogika järele keeles väljendab tervet instinkti. Kahjuks õiget printsiipi on sageli rakendatud vääral viisil. On loomulik et uus konstrueeritav keel või väljend püütakse teha võimalikult loogiline. Olgu mainitud et Sapiri järgi KRK peab olema nii loogiline kui võimalik.

Iseküsimus, nimelt taktikaline probleem on traditsiooniliste ebaloogiliste väljendite taunimine ja uutega asendamine. Liialdatud loogikanõuded keeles tulevad sageli sellest et väljendi tähendust tõlgendatakse liiga kitsalt, toetudes ebaõige induksioonile, arvestades ainult üht osa materjalist või mitte arvestades tähenduse muutust. Väljendi ebaloogiline mitmetähenduslikkus on hind mis tuleb maksta keele ökonoomse ja elastse struktuuri eest. Selgus on tagatud konteksti läbi. Ma toon illustratsiooniks mõned näited süntaksist.

Tavaliselt grammatikud taunivad loogika põhjal sellised väljendid nagu ingl. *walking down the street my hat fell of*, pr. *l'appétit vient en mangeant* (= e. *isu kasvab süües*), e. *nähes neid pisaraid said elavaks kõik endised tundmused*.³¹ Grammatikute järgi lausel ja gerundil peab olema sama alus. Kuid milleks see piiramine? Tegelik pruuk kõigis keeltes, ka parimate kirjanike oma, ignoreerib seda reeglit.³² Ei ole ebaloogiline, küll aga kooskõlas laialdase pruugiga ja ökonoomne, vältides kohmakaid väljendeid, aktsepteerida et gerund võib käia igasugu agendi kohta, ka sellise kohta mis lauses ei ole otseselt väljendatud, eeldusel et tähendus on selge kontekstist.

Aavik on sallivam, leides et samasubjektsuse nõuet ei tule teha absoluutseks. Aaviku arvates võib *des*-lühendit tarvitada eri subjektide puhul siis kui ei teki häirivat või veidrat kahemõttesust, näit. *edasi minnes tuli meile mets vastu* (sest kellelegi ei tule pähe arvata et mets läks edasi), *magamast ärgates oli juba lai valge väljas, linnale lähenedes valdas mind suur väsimus*; eriti on see võimalik gerundi impersonaalse tähenduse puhul. Kooli-grammatika reegli revideerimise poolt on ka Sepamaa.³⁴

31 M. Jakobson väidab: „Me küsime: kes nägi neid pisaraid? Vastus: endised tundmused!” (EK 3, 1924, 57). Vrd. E. Uuspõld KMP I 46—.

32 Eesti keele näiteid vt. KMP I 62—.

33 EÕÕ 152.

34 KK 3, 1960, 371.

Soome puristid on taunind selliseid väljendeid passiivi mineviku partitsiibiga mis sageli esinevad kõnekeeles nagu *hän on estetty saapumasta* 'ta on takistatud tulemast', *olen velvoitettu taistelevaan* 'olen sunnitud võitlema', *puhuu murretulla äänellä* 'räägib murtud häälega', *hyvin puettu nainen* 'hästi riietatud naine', *hyvin informoitu sanomalehti* 'hästi informeeritud ajaleht'. Põhjuseks on partitsiibi kitsalt tõlgendatud tähendus, mis väljendavat soome keeles kavatsetud ja teadlikku tegevust mida sooritab teine isik. Tegelikult ühiskeeles partitsiibi tähendus on laiem: ta väljendab tegevust mida isiku või eseme kallal on toime-tand mõni teine isik, teadlikult või ebateadlikult, kõnesolev isik ise, mõni asjaolu, konkreetne, abstraktne või kujutletav objekt või jõud jm. Samuti on eesti keeles, kus kellelegi ei ole pähe tulnud selliseid väljendeid taunida. Fakt et need väljendid on enamasti laenatud võõrkeeltest on irrelevantne. Vastupidi see fakt soodustab eri keeli kõnelevate rahvaste suhtlemist.

VI. Leksikoloogia

I. ÜLDPRINTSIIBID

See KT osa käsitleb sõnavara korraldamise (SK) printsiipe, meetodeid ja taktikat. Ma käsitlen peamiselt üldprobleeme mis on seotud rahvuskeelte sõnavara korraldamise ja suurendamisega, eriti uute sõnade loomist. Leksikoloogia on KT suurim peatükk ja moodustab ise ulatusliku teadusharu. Sellel alal on praktika — sõnalooming olnud eriti elav kõigis keeltes. SK üksikasjalikumate ja hästi põhjendatud printsiipide ja meetodite väljatöötamine on tuleviku ülesanne. Siin saab anda ainult väga üldisi printsiipe ja provisoorseid lahendusi.

Paljud on arvamisel et mida rohkem sõnu on keeles seda parem. Kuigi keel peab olema võimeline väljendama kõiki tähendusi mida soovitakse väljendada (vrd. printsiipi S1) ja arvesse tuleb võtta ka stiililise vahelduse nõuet (printsiip A5), ei ole ükski keel kunagi võimeline väljendama kõiki füüsilisi ja psüühilisi reaali- teete adekvaatselt. Iga sõna nõuab psüühilist jõudu. Mida vähema arvu sõnadega me saame läbi seda parem (printsiip E1). Hüig- laslik sõnavara ei ole veel iseendast voores. Eeltoodu ei lükka ümber seda fakti et sageli on mugavam ja ökonoomsem omada eri sõnu eri tähenduste jaoks selle asemel et tarvitada üht sõna mitme tähenduse puhul mida tuleb mõista kontekstist, kõnele- mata kohmakaist ja pikkadest ümberütlemistest. Sõnade arv kasvab pidevalt iga päev tänu uute asjadele millest tuleb kõnel- da, kuigi osa vanu asju ja nendega ühes sõnu kaob tarvitusest. Üldise juhtmõtte võiks sõnastada järgmiselt:

Printsiip L1: *Keeles ei pea olema vähem ega rohkem sõnu kui seda nõuab efektiivne suhtlemine.* Suhtlemine on siin mõeldud kõige laiemas tähenduses, kaasa arvatud luule.

Kõigest hoolimata kõigi keelte suur ja pakiline probleem on uute sõnade hankimine väljendamaks uusi mõisteid ja kõrval- damaks lünki olevas sõnavaras. Kõigil keeltel mis on puutund

kokku komplitseerituma kultuuriga on olnud perioode kus uute mõistete tulv on teind vajalikuks uute sõnade massilise produtseerimise. Samalaadse olukorra ees seisavad keeled tänapäeval. Uute vahendite, institutsioonide ja mõistete kiire ning pidev kasv nõuab iga päev uusi adekvaatseid ja efektiivseid sõnu. Weisgerber väitis a. 1956 et ükski varem aeg ei ole seadnud keelele nii ulatuslikke nõudeid kui praegune. See olukord nõuab vastavaid pingutusid. KT ja keelekoraldajate kompetentset lingvistilist abi vajavad teadlased, tehnikud, poliitikud, ühiskonna kavandajad jne. Enne kõike see nõuab efektiivset plaanimist, printsiipe, meetodeid, taktikat. Hankida pidevalt ja kiiresti uusi otstarbekaid sõnu suurel arvul on KT praeguse seisundi juures ületamatu ülesanne. Kõrvuti heade uute sõnadega on hulk ajutisi hädasõnu vältimatud praeguses olukorras, kuigi see on kahetsetav keele kui efektiivse suhtlemisvahendi seisukohalt.

Veel teravamas olukoras on nende uute Aafrika ja Aasia rahvuste keeled kes on hiljaajast lähemasse kontakti Lääne kultuuriga. Siin keelekoraldajad seisavad hiiglaülesannete ees. Ilma hästi põhjendatud SK teooriata on ainult ajutised hädalahendused võimalikud.

Peale sõnade mida vajatakse uute tähenduste väljendamiseks esineb kõigis keeltes leksikaalseid lünki, s.t. puuduvad otstarbekad väljendid vanade tähenduste jaoks. Plaanipärane SK peab püüdma need lüngad kõrvaldada efektiivsete uute sõnadega.

Võib tekkida küsimus: kas on otstarbekohane vanu efektiivseid sõnu asendada uute parematega? Seda on pooldand ja praktiseerind eesti keeles Aavik. Vastus on kindlasti jaatav. On täiesti loomulik et me püüame olemasolevaid väljendusvahendeid parandada. Küsimus on ainult mis ulatuses on otstarbekas seda praktiseerida ja millised puudused on nii suured et nad teevad vajalikuks asendamise uue paremaga. See on taktika probleem.

Lõpuks kirjanikud vajavad uusi värskeid sõnu ekspressiivsuse taotlemiseks. Kuid see jääb enamasti väljapoole plaanipärast SK.

Sõnavara igasuguse rikastamise puhul tuleb hoiduda tarbetuist neologismidest.

SK peab muidugi arvestama kõiki selguse, ökonoomia ja esteetilisi printsiipe. Printsiip A8 nõuab erilist tähelepanu: peab arvestama ka sõnade tundevarjundeid kui need on teatud määral objektiivsed s.t. põhjenevad tõestatavail faktidel või assotsiatsioonidel mis on ühised keeleühikonna kõigi või enamiku liikmeile.

Printsiip L2: Sõnavara korraldus peab arvestama eri stiilide ja erikeelte eritingimusi ja nõudeid.

Tingimused ja nõuded ei ole samad keele kõigil aladel. Teaduslikul ja tehnilisel keelel on teistsugused nõuded kui üldkeelel,

ja hoopis teised nõuded domineerivad luulekeeles. Näit. esimene paneb rõhku rohkem selguse ja täpsusele, teine esteetilise aspektile. SK ei tohi ignoreerida eri stiilide eri aspekte ega kohelda keele kõiki alasid ühel viisil. Alamal ma puudutan peamiselt üldkeele probleeme.

2. VÕÖRSÕNAD

Võörsõna all mõistetakse alamal laensõna mille häälikuline kuju ei ole kooskõlas keele genuinse häälikulise mustriga ja mis seejärel tundub võõrelemendina keeles. Ratsionaalses SK-s sõna algupära on irrelevantne sõna hindamisel. Ainult sõna otstarbekus on see mis loeb. Natsionalistlik purism on pinda kaotamas paljudel maadel. On tähelepandav et näit. vanamoodset purismi taunitakse sageli saksa keelekorraldusküsimusi käsitlevas ajakirjas *Muttersprache* mille väljaandajaks on Gesellschaft für deutsche Sprache. Üldpõhimõttena võib rakendada:

Printsiip L3: *Muud tingimused olles samad tuleb eelistada rahvusvahelist sõna omasõnale (internatsionaalsuse printsiip).*

Asjaolu et sõna mõistavad mitmest rahvusest isikud kergendab rahvusvahelist suhtlemist. Kuna keel on suhtlemisvahend peaks olema ilmne et mida suurem on isikute arv kes teatud keelendit saab kasutada seda parem. Peale muu rahvusvahelised sõnad (RS) teevad rahvastele kergemaks õppida üksteise keelt. Juba see on paremus kui kahel või kolmel rahval on ühised sõnad. Näit. mida rohkem ühiseid sõnu on eesti ja soome keelidel seda parem eestlaste ja soomlaste vahelise suhtlemisele. Seesama maksab skandinaavia keelte kohta.

Internatsionaalsus ei ole muidugi ainuke printsiip mida tuleb arvestada võörsõnade hindamisel. Näit. võörsõna võib olla arusaadav haritlastele, kuid mitte rahva suurema osale. RS võib olla kohmakas või omada ebameeldivaid kaastähendusi. Kui RS on kooskõlas genuinse häälikulise struktuuriga ega oma mingeid defekte, siis ei ole üldse mingit probleemi. Problem on: missuguses ulatuses tuleks RS-u tarvitada etnilises keeles? Vaatleme küsimust kolme põhimõtte seisukohalt: selgus, ökonoomia ja esteetiline printsiip.

Kõige tavalisem argument, peale puristliku, võörsõnade vastu on et nad ei ole selged, et tavaline inimene ei saa neist aru, sest et nad on motiveerimata, etümoloogiliselt läbipaistmatud tavalise inimesele. Omakeelne liitsõna või tuletis seevastu on moti-

veeritud ja läbipaistev, seega selge ilma seletuseta, vrd. *apendit-siit* ja *pimesoolepõletik* (ÕS *ussjätkepõletik*). Tegelikult liitsõna või tuletis on selge esimesel pilgul ainult siis kui ta sõna-sõnalt vastab väljendatava mõistele. Kuid sageli lugu ei ole nii. Näit. *lennuk* ei ole selgem kui *aeroplaan* kui ei teata millist asja see tähendab. Sageli fakt et inimesed ei mõista võõrsõnu tuleb sellest et ei tunta vastavat asja või mõistet. Seepärast empiirilised katsed mida aeg-ajalt on tehtud ja mis peavad tõestama et rahvas ei mõista paljusi tavalisi võõrsõnu ei tõenda et need isikud olek mõistnud vastavat omasõna kui see oleks olemas. Kui kohatakse uut sõna mille tähendust ei tunta, siis tähendab vähe see kas sõna on võõr- või omasõna. Siiski motiveeritud sõnad s.t. liitsõnad ja tuletised on kergemad meelde jääma kui motiveerimata sõnad. Selles mõttes võõrsõnad on vähem selged tavalise inimesele. Aga kui vastav omasõna on samuti motiveerimata liitsõna mille tähendust ei tunta, siis ei ole mingit vahet võõr- ja omasõna vahel selles punktis. Sellelt seisukohalt võõrsõnad ei moodusta mingit eriprobleemi. Siin on tegemist küsimusega: millist sõna tuleb eelistada, kas motiveerimata või motiveeritud sõna (ja see puudutab nii oma- kui võõrsõnu)? Seda ma käsitlen alamal.

Väga tavaline on järgmine väide: võõrsõnadega me ehitame müüri rahva ja haritlaste vahele. Võõrsõnadega ülekülvatud tekst on arusaamatu tavalise inimesele. Kuid see on stiili ja kuulajaskonna küsimus. Populaaresituses kus täpsed teaduslikud terminid (olgu need võõrast või oma algupära) ei ole vajalikud, võib ja peab neid vältima. Teiselt poolt seal kus väljendid peavad olema täpsed ja vastavad adekvaatsed omasõnad puuduvad on võõrsõnade tarvitus vältimatu, nagu näit. teaduslikus töös. Kokkuvõttes: selguse seisukohalt võõrsõnad ei moodusta erilist probleemi. Need asjaolud mida siin tuleb arvestada on ühised omasõnadega.

Ökonoomia seisukohalt võõrsõnadadel on sageli puudusi. Sõna milles esineb võõras häälik või struktuur on ebamugav kõnelejale. Kuid mitte kõik võõrhäälikud ei ole võrdselt rasked hääldada. Kui mingi häälikuline võõrjoon integreerub kergesti genuiine häälikulise struktuurisse ega valmista mingit raskust hääldamisel, siis võõrapärane häälikuline joon ei ole mingiks halvemuks võõrsõnadele. Vastupidi ta võib tulevikus suurendada olemasolevat häälikulist inventari ja seega kergendada uute sõnade loomist. Üldpõhimõtte võib sõnastada järgmiselt:

Printsiip L4: *Võõraid häälikulisi jooni mida on raske hääldada ei tule üldiselt tarvitada rahvusvahelistes sõnades.*

Sellisel juhul tuleks võõrsõna häälikuline kuju kohandada oma häälikusüsteemile või tarvitada RS asemel adekvaatset omasõna.

RS-de üks sagedasi puudusi on et nad on kohmakad ja liiga pikad. Mingi RS mis ei sisalda ühtegi võõrhäälikut kuid on pikk võib olla raskem hääldada kui mõni lühike sõna mis sisaldab võõrhäälikku. Kreeka-ladina algupära RS-de kohmakas pikkus on vastolus moodse universaaltendentsiga lühikese väljendi poole, ka rahvusvahelistes terminites. Kohmaka RS ebamugavus on seda suurem mida sagedam on sõna. Mida sagedamini sõna esineb seda tähtsam on lühidus (printsiiip E3). Seega internatsionaalsuse printsiiip on sageli vastolus ökonomia printsiiibiga. Kuna etnilise keele ülesandeks on esmajärjekorras teenida vastava rahva igapäevast suhtlemist, siis ökonomia on üldiselt olulisem kui internatsionaalsus. Seepärast suure sagedusega kohmakas pikk RS tuleks asendada efektiivse (olgu oma- või rahvusvahelise) sõnaga. Kuid see ei ole puudus mis iseloomustab ainult RS. Võib olla ka vastupidi: omasõna (mis sageli on liitsõna) on vahel kohmakam kui RS (mis sageli on ühesilbiline). Sel juhul tuleb eelistada RS.

RS-d sisaldavad sageli tarbetuid tuletuselemente või võõraid fleksioonimorfeeme. Keelele on kasuks kui sellised elemendid elimineeritakse ilma et sõna kaotab oma rahvusvahelise kuju. Laenates sõnu võõrkeeltest tuleb rakendada järgmist põhimõtet:

Printsiip L5: Üldiselt tuleb võõraid fleksioonimorfeeme vältida.

See puudutab näit. ladina sgn lõppe *-us* ja *-um*. Eesti keeles jäeti Aaviku algatusel ära varemini tarvitatud *-us* ism-sõnades, näit. *ratsionalism*, vrd. ingl. *rationalism*, sk. *rationalismus*; samuti *-um* paljudes sõnades, näit. *futuur*, *publik*, vrd. inglise *future*, *public*, sk. *futurum*, *publikum*.

Saksa, rootsi ja eesti keeles paljud rahvusvahelised verbitüved sisaldavad redundantse elemendi: sk. *-ier*, rt. *-er*, e. *-eer*, mis põlvneb ladina infinitiivi lõpust *-r-*, näit. sk. *neutralisieren*, rt. *neutralisera*, e. *neutraliseerima*, vrd. ingl. *neutralize*, sm. *neutraloida*. Saksa keeles on korduvalt tehtud katset ära jätta *-ier*, näit. *buchstaben*, *boykotten* pro *buchstabieren*, *boykottieren*, kuid väheste tulemustega. Siiski mõned verbid on saanud lühikese rööpvormi, näit. *regeln/regulieren*, *normen/normieren*, *lacken/lackieren*. Rootsi keeles on lühemad vormid levimas, näit. *pausa* 'pausi pidama', *skissa* 'visandama' pro *pausera*, *skissera*. On soovitatud veel *adressa* 'adressima', *etiketta* 'etikettima' pro *adressera*, *etikettera*. Eesti keeles teostati 1920. aastail radikaalne reform mille järgi võib *-eer* ära jätta kõigis verbides millel on olemas noomen millest verbi võib tuletada, näit. (*analüüs* :) *analüüsima*, (*norm* :) *normima*, (*krediit* :) *krediitima*, (*reform* :) *reformima*. Kahjuks informatsiooni ja propaganda puuduse tõttu lühemad vormid tulid tarvitusele ainult vähestest verbidest. Kuid lühemaid vorme tu-

leks eelistada kõigist verbidest kus äsja mainitud printsiip on rakendatav. VÕS ei too kõiki neid lühemaid vorme mis selle printsiibi järgi on võimalikud. VÕS 1953 ja ÕS on välja jätnud lühemad vormid mis ei ole üldtarvitavad. Sellest hoolimata tuleks lugeda korrektseks kõik sellised vormid, näit. (*miin* :) *miinama/mineerima*, (*süsteem* :) *süsteemima/süsteematiseerima*, (*motiiv* :) *motiivima/motiveerima*, (*bibliograaf* :) *bibliograafima/bibliografeerima*, vrd. *fotograafima*, *litograafima*, (*dekreet* :) *dekreetima*, (*debüüt* :) *debüütima/debüteerima*, (*automaat* :) *automaatima* (taani keeles levib vorm *automatere pro automatisere*). VÕS-s 1940 esineb isegi selliseid lühemaid vorme millel vastavat noomenit ei ole, näit *amnestima* (noomen on *amnestia*). Võiks võtta tarvitusele veel teisi, eriti kui pikem vorm on kohmakas, näit. *steriilima/steriliseerima*. Võib-olla tulevikus kui lühemad vormid on tulnud ulatuslikumalt tarvitusele võib seda tüüpi veel laiendada, näit. (*neutraalne* :) *neutraalima/neutraliseerima*, (*profanne* :) *profanima/profaneerima*, (*populaarne* :) *populaarima/populariseerima*, (*sünkrooniline* :) *sünkroonima*.

Kui adjektiivil on juba olemas võõras adjektiivisufiks, siis on ligne sellele lisada veel oma adjektiivisufiksit. Samuti kui adjektiivi tähendus ilmneb tüvest, siis ei ole põhjust lisada adjektiivisufiksit. Eesti keeles esineb siin redundantants *ne-lõpulistel* adjektiividel, näit *sotsiaalne*, *intüümne*: jätkuks vormidest *sotsiaal*, *intüüm*. Käesoleva sajandi esimestel aastakümnetel tarvitati lühemat vormi mõnest adjektiivist kus hiljem tuli ainutarvitatavaks *-ne*, näit. *naiiv* : *g naiivi*, *grotesk* : *groteski*. Üks võimalus redundantantsi vältimiseks siin on kongruentsi ärajätmine, mida ma käsitlesin ülemal.¹

Kuid vähemalt mõnes sõnas võiks *-ne* üldse ära jätta kus see ÕS järgi on ainuõige, näit. *brünett*, *kokett*, *violett*, nagu on VÕS-s, *bisarr*, *modern*, *perverss*, nagu peab võimalikuks Aavik, samuti võiks tarvitada näit. *naiiv*, nagu esines veel 1920. aastail. Palju kaugemale on mindud soome keeles, kus siin on nii *nen-lõpuga* kui ka ilma sellela sõnu. Viimasel aastail on aga ilma *nen-lõputa* vormid hakand ulatuslikult asendama endisi *nen-lõpulis* vorme, näit. *aktuaali*, *sosiaali*, *konkreetti*, *abstrakti*.²

Võõrsufiks *-aat* on üleliigne tüübis *aromaatne*. Nii *-aat* kui eesti *-li* on redundantantsed ÕS vormides nagu *sümptomaatiline*, *süsteemaatiline*, kus tervelt neli silpi on liigsed. Selles tüübis tuleks vähemalt osas sõnades tarvitusele võtta vormid *aroomne*, *süsteemne* jts.

¹ Vt. lk. 86.

² Vt. lähemalt O. Ikola Vir. 68, 1964, 221—, E. Lindén Vir. 70, 1966, 319, A. Penttilä ib. 323—, Saukkonen ib. 327—, Sadeniemi Vir. 72, 1968, 100—.

RS-del on sageli see paremus omasõnadega võrreldes et nad alluvad kergemini tuletusele. Aga see ei ole põhimõtte küsimus.

Esteetilise printsiibi seisukohalt tuleb tähele panna kahte asja.

(1) Võõrsõnade tarvitus on teatud määral stiili küsimus. Nad on kohasemad mõistuspärasest stiilis, eriti teaduses. Teaduslikus kirjanduses tuleb teatud ulatuses internatsionaalsuse printsiipi eelistada teiste printsiipidele. Mõne mõiste puhul on otstarbekas omada kaks väljendit: RS ja omasõna. See on kooskõlas vahelduse printsiibiga.

(2) Võõrsõnade puhul tuleb arvestada ka tundetegureid. Rationaalselt seisukohalt sõna algupära on irrelevantne keelekorralduses. Kuid kui keeleühiskonna suur enamik ühiste kogemuste ja rahvustunde või muude motiivide tõttu ei taha tarvitada mõnd võõrsõna või isegi assimileerund laensõna mille algupärast ta on teadlik, siis tuleb seda arvestada ja mitte püüda peale suruda laensõna, olgugi et see muidu on laitmatu. Kui mingi rahvas saab tagasi oma vabaduse pärast kauaaegset võõrvõimu iket, siis ta ei taha tarvitada igapäevaseid sõnu mis on pärit ta endise valitseja keelest. Nii näit. eestlased võtsid 1920. aastail tarvitusele sõna *tänav* (mis tegelikult on vana germaani laen kuid mille algupärast tavaline inimene ei ole teadlik) vene laensõna *uulits* asemele, kuigi peagu kõik eesti keeleteadlased kaitsesid viimast täpsuse põhimõttel, kuna *tänav* tähendas algselt ainult külatänavat. Samuti saksa laen *heft* asendati omasõnaga *vihk* (hiljem *vihik*), kuigi Aavik nimetas seda naiivseks purismiks.

3. POLÜSEEMIA

Ei ole olemas mingit universaalset, loogilist, ideaalset tähenduste süsteemi mis võimaldaks *a priori* kindlaks teha milliseid tähendusi keeles tuleb väljendada. Missuguseid tähendusi tuleb väljendada eri sõnadega seda näitavad keeleühiskonna või üksikisiku praktilised vajadused. On võimatu väljendada eri sõnadega kõiki mõisteid ja tähendusvarjundeid. See seaks mälule ületamatud nõuded. Peale selle tähendusvarjundid on sageli väga ebamäärased, sõltudes olukorrast ja kontekstist. Seega *polüseemia* s.t. nähtus et ühel sõnal on mitu loogiliselt eri tähendust on kõigi keelte vältimatu joon.

Polüseemia on siin mõeldud sünkrooniliselt seisukohalt, s.t. polüseemia esineb siis kui keeletarvitajad tunnevad et on tegemist ühe sõnaga millel on mitu üksteisega seotud tähendust, näit. *puu* (millele inglise keeles vastavad sõnad *tree*, *wood*, *timber*). Kui mingi sõna omandab ajajooksul sellised erinevad tä-

hendused et need tunduvad kuuluvat eri sõnadele (millel on sama häälikuline kuju), siis on tegemist homonüümiaga. Tege-likult keeletarvitaja seisukohalt ei ole mingit vahet sekundaarse homonüümia, näit. *käänama* füüsilises tähenduses — *käänama* 'deklineerima', *sulg* 'linnusulg' — *sulg* 'kirjutussulg', ja etümo- loogilise homonüümia, näit. *tee* (millel liigeldakse) — *tee* (mida juuakse) vahel. On raske tõmmata piiri polüseemia ja homo- nüümia vahel, kuid see vahe on teoreetiliselt oluline. Polüseemia on keele loomulik nähtus, kuna homonüümia on patoloogiline defekt.

Tavaliselt polüseemia, nagu homonüümiagi, ei põhjusta kahe- mõttesust, kuna tähendus on selge kontekstist. Siiski on olemas situatsioone kus kahemõttesus esineb. Siin on printsiibid S1 ja E1 üksteisega vastolus. Polüseemia on ökonoomne paradigma- liselt, kuid mitte alati süntagmaliselt seisukohalt. Polüseemne sõna nõuab sageli pikemat seletavat teksti kahemõttesuse välti- miseks. Ilmselt polüseemial on piirid. Keelte spontaanarengus vahel polüseemia elimineeritakse uute sõnade läbi või sel teel et polüseemses sõna ühe tähenduse puhul muutub sõna häälikuline kuju. Teoreetiliselt on raske määrata millal polüseemia on tege- likult ebaotstarbekas ja tuleks elimineerida. Vastavalt printsiibile S4 võib sõnastada järgmise põhimõtte:

Printsiip L6: *Kui kaht tähendust tuleb sageli tarvitada samas kontekstis, siis nende jaoks peavad olema eri sõnad.*

Järelikult vastandlikel tähendustel peavad olema eri sõnad kui nad esinevad samades kontekstides. Sellised polüseemiad kaovad ka spontaanarengus. Näiteks pr. *s'en venir* tähendas alg- selt 'lähenema' ja 'kaugenema'. Teine tähendus kadus varsti. Mõnel keelel on üks sõna selliste tähenduspaaride jaoks nagu 'üürima — välja üürima', vrd. ingl. *rent, lease*; 'laenama kellelki — laenama kellelegi', vrd. pr. *louer*. Ka sellised paarid on vahel kadund ajajooksul. Näit. VÜS *koufen* tähendas 'ostma' ja 'müü- ma', kuna uussaksa keel tarvitab viimases tähenduses *verkau- fen*. Sellist sõna mis väljendab vastupidiseid tähendusi, nagu *laenama*, võib käsitada kui ühe abstrakttähenduse väljendit mille komponendiks on 'olla tegev teatud vastastikuses tegevuses'. Iga- kordne tähendus on enamasti selge kontekstist. Näit. *ma laenan temale* — *ma laenan temalt*. Siiski mõnes olukorras võib tekkida kahemõttesus. Näit. *ta on raamatukogus raamatuid laenamas* võib tähendada et ta läks endale raamatuid laenama kui ka et ta on teistele raamatuid laenutamas. Sellist kahemõttesust saab vältida mõne sõna lisamisega. Et keel võib toime tulla ilma eri sõnadeta selliste semantiliste paaride puhul, seda tõendab prak- tika.

Siiski keeles peaks olema mugav viis eristada selliseid vastandlikke tähendusi kui vajalik. Kui keeles on ainult üks sõna mõlema tähenduse jaoks, siis üks meetod olukorra parandamiseks on säilitada olemasolev sõna mõlemat tähendust sisaldava abstraktermini jaoks ja tarvitada erilisi ökonoomseid morfeeme, näit. partikleid, mõlema tähenduse jaoks vajaduse korral (fakultatiivse selguse põhimõttel). Teine meetod on säilitada olemasolev sõna mõlema tähenduse jaoks ja tarvitada lisamorfeemi ainult teise (andva) tähenduse jaoks vajaduse korral. Vrd. *üürima* 'üürile võtma; üürile andma' ja *välja üürima*; *laenama* (kelleltki ja kellelegi) ja *välja laenama/laenutama*. See moodus eeldab et kui tarvitatakse üldterminit, mis väljendab mõlemat tähendust, ja tähendus ei ole selge kontekstist, et siis mõeldakse võtvat tähendust.

Fakultatiivse täpsuse printsiipi võib rakendada ka teistel juhtumitel polüseemsete ja homonüümsete sõnade kahemõttesuse vältimiseks. Substantiivide puhul see võib toimuda sel viisil et lihtsat polüseemset või homonüümset sõna tarvitatakse siis kui tähendus on selge kontekstist, ja vastavat liitsõna kui tekib kahemõttesus.

Järgnevalt ma puudutan mõnd eesti polüseemset sõna.

Sõnal *kord* on mitu tähendust. Tähenduse 'majakord' jaoks tõi Veski eesti keelde sõna *korrus* (soome sõnast *kerros*). Uus sõna ei olnud just hädavajalik, sest sõna *kord* tähendus selgub tavaliselt kontekstist. Vajaduse korral võib tarvitada *majakord*. Muidugi ka *majakord* on kahemõttene ilma kontekstita: *majakord* võib tähendada ka majas valitsevat korda. Et mõiste 'majakord' jaoks on eri oskussõna, selle vastu ei saa kellelgi midagi olla. Viga uue sõnaga *korrus* on see et: (1) ta on kohmakam kui sõna *kord*, eriti adjektiivina *-korruseline*, vrd. *-kordne*; (2) uut sõna on hakatud tarvitama igasuguses kontekstis, ka igapäevases keeles kus *kord* on täiesti ühemõttene. Näit. uus sõna on üleliigne sellistes igapäevastes väljendites nagu *esimesel korral*, *ülemisel korral*, vrd. *esimesel korrusel*. Eriti kohmakas on *korrus* väljendeis nagu *kahekorruseline maja*, vrd. traditsioonilist *kahekordne maja*, mis on kolme silbi võrra lühem ja täiesti ühemõttene igasuguses kontekstis. Peale selle tähendus 'majakord' vastab hästi sõna *kord* tähendusele 'kiht'. Üldiselt uus sõna ei tohiks olla kohmakam ega vähem ökonoomne kui endine sõna. Selles mõttes on parem Aaviku sõna *vook*.

Eesti sõnale *puu* vastab saksa keeles *baum* ja *holz*. Veski lõi tähenduse 'holz' jaoks uue sõna *puut* : *puidu*. Tegelikult on vaevalt teksti kus sõna *puu* oleks kahemõttene, kuigi ilma kontekstita väljend nagu *puulaev* võib tähendada puust laeva või puu veoks määratud laeva. Halb on see et sõna *puut* toomisega keel-

de on loodud sadandeid sama tähendusega teisendeid liitsõnades, näit. *puugaas/puidugaas*, *puuhoov/puiduhoov*, *puukauss/puitkauss*, *puusüsi/puidusüsi*. Sõna *puit* on vähem ökonoomne, morfoloogiliselt keerulisem, genitiivis pikem, ja tegelikult tarbetu. Sõna *puit* järjekindel tarvitamine liitsõnades toob kaasa veel lisaraskuse. Kuna me enne võisime kõigis liitsõnades tarvitada ainult üht vormi *puu*, peame nüüd iga liitsõna puhul järele mõtlema esiteks kas peab olema *puu* või *puit*, ja kui tuleb tarvitada *puit*, siis kas on õige nominatiiv- või genitiivliitumine, s.t. iga liitsõna puhul tuleb mõtelda kas on õige *puu-*, *puit-* või *puidu-*. See on asjatu energiakulu.

Päris samasugune ei ole lugu sõnaga *riie*, mis tähendab (1) riidematerjali ja (2) valmisriiet. Viimase mõiste jaoks võttis Veski tarvitusele LE *rõivas*. Selle tagajärjel sanktsioneeriti jälle rida paralleelvorme, näit. *riidekapp/rõivakapp*, *riidehari/rõivahari*. Tavaliselt tähendus on selge kontekstist, kuid on siiski olemas juhtumeid kus vahetegemine on tarvilik, näit. *riidekauplus* (kus müüakse riiet kangas) — *rõivakauplus* (kus müüakse valmisriideid), *riidetööstus* — *rõivatööstus*. Ka liitsõna *riie* võib mõnes kontekstis olla kahemõttene, näit. *ma nägin täna kaupluste aknail palju ilusaid riideid* võib tähendada riidekangaid või valmisriideid; samuti kahemõttene on *ma ei ole tänava ostnud ühtki uut riidet*. Kõnekeeles välditakse kahemõttesust pluurali või liitsõna tarvitamisega, näit. *riietekapp*, *valmisriiete äri*, vrd. *riideäri*. Riide materjali jaoks tarvitatakse vahel ka sõna *kangas*. Nende väljenditega on tegelikult kahemõttesus välditud. Kuid kuna pluurali ja liitsõna tarvitamine on teatud määral kohmakas ja sõnal *kangas* on ka eritähendus, siis on täiesti ratsionaalne et valmisriide jaoks on olemas eri sõna, kuid ilma et igapäevasest kõnест kõrvaldatakse sõna *riie* juhtumel kus mingit arusaamatust ei teki. Õnnetuseks sõnal *rõivas* on paljude meelest ebameeldiv kõla, millist fakti ei saa ignoreerida. Millest see tunne on tingitud ei ole päris selge. Võib-olla see tuleb sarnasusest sõnadega *rõigas* ja *võigas*.

Sõna *värv*, nagu vastav sõna teistes keeltes, tähendab (1) värvimuljet ja (2) värviainet. Tähendus on selge kontekstist ja tegelikult igasugune kahemõttesus on välja suletud. Seepärast on sõna *värvus* värvimulje tähenduses tegelikult tarbetu.

Ka verbi alal on lansseeritud polüseemia vältimiseks sõnu mis tegelikult ei ole olnud vajalikud, näit. *maksuma* 'maksma mine-ma' pro *maksma*, *seisnema* (milleski) pro *seisma*.

Lisaks üksikute sõnadele on veel olemas sõnaklasse ja liiteid milles esineb polüseemia. Tuntud fakt keeltes on et sama sufiks väljendab tegevust ja tegevuse tulemust. näit. ingl. *building*, *decoration*, pr. *acquisition*, *logement*, sk. *verlängerung*, sm. *kirjoitus*, *rakennus* 'ehitus'. Samuti eesti keeles sufiks *-(t)us/(d)us* väljen-

dab nii tegevust kui selle saadust, näit. *ehitus, kaunistus, piken-dus*. Sageli sõnad sufiksiga *-(t)us/(d)us* ilma kontekstita kut-suvad esile just kujutluse tegevuse saadusest, näit. *ehitus, kaunistus, joonistus, asutus, luuletus*, kuigi need sõnad võivad tähendada ka tegevust. Enamasti tegevuse tähendust väljenda-takse sufiksiga *-mine*, näit. *asutamine, luuletamine*. Veski, läh-tudes mõnest rahvakeelsest *dis/tis-lõpuga* sõnast mis väljenda-vad konkreetasja või olevust, näit. *jahvatis, peletis*, lantsseeris reegli et *us-lõpulised* sõnad tähendavad ainult tegevust, kuna kõigis tegevuse saadust väljendavais sõnades peab olema *-is*, näit. *ehitis, asutis, luuletis, joonistis, mälestis*. EKS-i keeleteoimkond sanktsioneeris selle reegli ametlikuks normiks aastal 1932. Selle tagajärjel *-is* hakkas kiiresti levima *-us* arvel. *-is* sufiksi leviku vastu hakkas tekkima opositsioon, mille tähtsamaks esindajaks oli Aavik ja mille tagajärjeks oli et *-is* hakkas jälle taanduma. Järje-kindel Veski printsibi rakendus oleks nõudnud keelde juurdund sõnade hulgalist ümbertegemist, kusjuures raske oleks tõmmata piiri kui kaugale siin minna. ÕS-s on, tarvitades Veski enda sõnu, *is-tuletised* surutud minimaalseisse raamidesst, nii et isegi sel-line üldtarvitatud sõna nagu *asutis* puudub ÕS-s. Oluline põhjus mis kõneleb *-is* vastu on see et ta on enamasti tarbetu. Mõnikord on raske vahet teha tegevuse ja selle saaduse vahel ja keeletarvitaja seisab asjatu dilemma ees. Sufiksil *-is* on peale selle ebameel-div tundevarjund, kuna vanade *-is* sõnade seas on pejoratiivsõnu, näit. *peletis, hernehirmutis, soperdis, käperdis*. *-is* tuleks tarvitada peamiselt, peale rahvakeelsete sõnade, sõnades mis väljendavad uusi vajalikke mõisteid, eriti vahendeid, näit. *ergutis, elatis, kinnit-is, tuletis*.

Üldtuntud polüseemia ilmneb paljudes keeltes selles et sama ver-bi tarvitatakse nii transitiiv- kui intransitiivtähenduses, näit. ingl. *grow, open*, pr. *croître, pencher*, sk. *landen, kochen*. Tähendus on selge kontekstist. Algselt intransitiivverbide tarvitus transitiiv-tähenduses on levimas viimasel ajal inglise, prantsuse ja saksa keeles, näit. *ich fliege Lufthansa*.³ Aavik tõi eesti keelde soome keele eeskujul seni ebaproduktiivse intransitiiv-(refleksiiv)sufiksi *-u* tarvituse. Selle abil moodustati olevaist transitiivverbidest intransitiivne, näit. *andma : anduma, keelama : keelduma*. Veski rakendas sufiksi *-u* EÕS-s range järjekindluse ja süstempärasu-sega. Selle tagajärjel *-u* levis kiiresti ka verbidesse millel juba oli intransitiivtähendus, näit. *kahvatuma, peatuma, ulatuma, vihas-tuma*, mille asemel enne tarvitati *kahvatama, peatama, ula-tama, vihastama*. Aavik ja mõned teised keelekorraldajad on sel-lise tarvituse vastu. ÕS-s on *u*-verbe tugevasti vähendatud, näit.

³ Carstensen EEDS 80.

seal antakse ainult *emigreerima*, *kulmineerima*, kuid teiselt poolt *degenereeruma*. Kuid tunne et intransitiivsus teatud verbitüüpides on seotud sufiksiga *-u* on sööbind keeletarvitaja teadvusse. Raske ja tarbetu oleks *u*-d kõrvaldada kõigist verbidest kuhu ta on levind, kuigi ta seal ei olnud tarvilik.

Püüdes kaotada polüseemiat Veski lõi uue grammateemi: impersonaali infinitiivi abessiivi käände, näit. *mõeldamata*, millest tuleb adjektiiv *mõeldamatu* ja sellest substantiiv *mõeldamatus*, mis väljendab tegevuse võimatust. Need vormid on tulnud tarvitusele mõnes sõnas. Veski lähtus eeldusest et seni vormid *-mata*, *-matu* ja *-matus* olid kahemõttised, nii et näit. *võimatus* tähendas: (1) olukorda et keegi ei ole veel võitnud, (2) olukorda et kedagi ei ole veel võidetud, (3) olukorda et kedagi ei ole võimalik võita. Veski järgi *-mata* on aktiivtähendusega. Tegelikult sellel vormil võib olla nii aktiiv- kui passiivtähendus, vrd. (aktiiv) *ma olen söömata* ja (passiiv) *teine roog on veel söömata*. Enamasti adjektiivina *-mata* esineb just passiivtähenduses, näit. *söömata roog*, *lugemata raamat*, kuna *-matu* väljendab tegevuse võimatust, näit. *võitmatu armee*, *ootamatu sündmus*. Teoreetiliselt sõnal *võimatus* võiks olla veel neljas tähendus: 'olukord et keegi ei saa kunagi võita'. Tegelikult *võitmatus* tähendab tavaliselt 'olukorda et kedagi või midagi ei ole võimalik võita', kuna kolme ülejäänud tähendust, kui neid üldse vaja on, väljendatakse leksikaalselt, mitte grammatiliselt. Veski tahab *mata-* ja *matu-*vormile anda ainult aktiivtähenduse, kuna passiivtähenduseks peaks *-ma* ees alati olema sufiks *-ta/da*. See teeks küll sellised vormid selgemaks ilma kontekstita ja võimaldaks mõnel juhul väljenduda ökonoomselt, kuid üldiselt see viis oleks ebaökoonoomne ja ühtlasi tarbetu, kuna praegune viis on samuti ühemõttene kontekstis.

Et mõnel üksikul korral võib tekkida arusaamatus, seepärast me veel ei pruugi tarvitada arvutuil teistel kordadel teatud lisamorfeemi kus tekst on täiesti ühemõttene ilma selleta. Passiivi tähendust on vajaduse korral võimalik väljendada oleviku partitsiibi ja *mitte* abil. Järgnevalt mõned Veski poolt esitatud näited ühes traditsioonilise väljendiga klambris: *ettepanek on vastuvõetamatu (vastuvõetmatu)*, *loendamatu (mitteloetav)*, *loendatamatu (loendamatu)*, *kaalutamatu (mittekaalutav)*, *oodatamatus (ootamatus)*, *kardetamatu (mittekardetav)*, *seeditamatu (seedimatu)*, *edasilükatamatus (edasilükkamatus)*. Veski poolt soovitatud vorme võib siiski tarvitada mõne vajaliku adjektiivivi puhul kus *matu-*vormil on senises keeles teine, aktiivne tähendus, näit. *mõeldamatu*, *tähelepandamatu*, vrd. *mõtlematu* (see kes ei mõtle), *tähelepanematu* (see kes ei pane tähele). Veski ettepaneku järjekindel rakendus koormaks meie keelt asjatute väljenditega. Eriti ebameeldivad on Veski soovitatud vormid, nagu ta ise on möönand, *ta/da-*verbidest, näit. *kirjutatamatu*, *loendatamatu*,

parandatatamatu, asendatatamatu, kus aga senised vormid on sama selged.

Kui mingi sõna võib esineda rohkem kui ühe sõnaliigi funktsioonis ilma oma vormi muutmata, siis sellele tuleb vaadata kui kasuliku (grammatilise ehk struktuurilise) poliuseemiale, eeldades et väljend on ühemõttene. Sellise sõnaliigivahetuse ulatus sõltub keele struktuurist.

Sõnaliigi muutuse üks lihtsamaid juhtumeid on sama vormi esinemine adjektiivis ja adverbina, näit. ingl. *to walk fast*, pr. *voir clair*. Saksa keeles võib iga muutmata adjektiiv esineda adverbina, näit. *schmeckt gut*. Kahjuks moodne inglise keel ei ole soodustanud Tudori inglise kirjakeeles esinevat vastavat tendentsi, näit. *to speak easy, free*. See tendents on tugevam AI-s, näit. *to marry happy*. Paljudes keeltes, näit. mitmes Kaug-Ida ja Aafrika keeles, osalt inglise ja mõnes teises Euroopa keeles sama lekseem võib esineda nii substantiivi kui verbina. Kui sõna tarvitus substantiivi või verbina on seotud eri muuteafksitega, nagu inglise keeles, siis tuleb seda nähtust käsitada kui derivatsiooni nullafiksiga.⁴ Mitmes keeles sama sõna esineb adverbi ja pre- või postpositsioonina, näit. ingl. *below*. Eesti keeles esineb suurem osa kaassõnu ka adverbina, näit. *all, pärast, ümber*.

Keelekorraldus peaks kasutama keeles olevaid sõnaliigi muutuse võimalusi ja püüdma selle tarvitust laiendada olevate tüüpide eeskujul. Ulatuslikult see esineb hiina keeles ja maksimaalselt on seda rakendand Hogben oma KRK-s interglossas, samuti Dodd oma nn. Model English keeles. Selle printsiibi rakendamisel ei tohi tähele panemata jätta selguse nõuet, eriti printsiipi S2.

4. HOMONÜÜMIA

Homonüümia ehk homofoonia, s.t. nähtus et kahel või rohkem sõnal on võrdne häälikuline kuju kuid erinevad tähendused (kaasa arvatud sekundaarne homonüümia, kus algselt on tegemist ühe ja sama sõnaga), on sagedane nähtus keeltes. Etümololoogiline homonüümia (kus sõnad on eri algupära) esineb eriti ühesilbistes sõnades ja on seepärast väga arvukas tugevasti redutseerind keeltes, nagu prantsuse, inglise, hiina, vrd. näit. pr. *ver, vert, vers* (substantiiv), *vers* (prepositsioon), *verre*, mis on häälikuliselt identsed. Enamasti homonüümia ei põhjusta kahe-

⁴ Selle kohta vt. alamal lk. 142—.

mõttesust, sest tähendus on selge kontekstist. Kahemõttesuse risk on minimaalne kui homonüümsetel vormidel on erinevad tähendused, s.t. kuuluvad eri sõnaliiki või grammateemi,⁵ näit. ingl. *see* — *sea*, e. gen. *tule* — imperatiiv *tule*.⁶

Kahemõttesuse hädaoht on suurem absoluutse homonüümia puhul, s.t. kui sõnad kuuluvad samasse sõnaliiki ja on homonüümsed kõigis vormides. Kahemõttesus on kõige suurem kui homonüümid esinevad samas kontekstis, näit. kui tähendused kuuluvad samasse semantilisse gruppi. Näit. kui mingi sõna väljendab eri toite (pr. *pomme* 'õun' ja 'kartul'), loomi (pr. mrd. *gat* < *gallus* 'kukk' ja *gat* < *cattus* 'kass'), isikuid (ingl. *man* 'inimene' ja 'mees'; sk. *sie* 'ta' (feminiin), 'teie' ja 'nad'), rahvaid (ingl. *Indian* 'indiaanlane' ja 'hindulane'), vahendeid (sk. *feder* 'linnusulg' ja 'vedru'). Tegelikult arusaamatused homonüümidest mis võivad esineda samas kontekstis ei ole igapäevases elus mitte haruldased. Nad on arvukad ka luules. Kirjanduses nad põhjustavad sageli kohmakaid sõnastusi. On ka kontekste kus homonüümid mille tähendustel ei ole üksteisega midagi tegemist on kahemõttesed. Näit. lause objekt võib väljendada igasugust asja maailmas kui ta laiendab verbe nagu 'mõtleva, soovima, tahtma, armastama, leidma, otsima'. Ka homonüümid mis kuuluvad eri sõnaliiki ja omavad eri süntaktilise funktsiooni võivad vahel olla kahemõttesed, vrd. pr. *et* — *est*. Et vahel homonüümid tõesti ohustavad selgust seda tõendab keelte ajalugu. See on eriti ilmne prantsuse keeles kus arvukad homonüümid ajajooksul on asendund teiste sõnadega. Üks teine moodus homonüümide vältimiseks on olnud sõna häälikulise kuju muutus, näit. sõnalõpuliste konsonantide hääldamise näol, näit. *le sens*, *le fait*. Kolmas meetod homonüümia vältimiseks, mida on tarvitatud näit. saksa ja hiina keeles, on liitsõnade moodustus.

Peaks olema ilmne et vähemalt absoluutne homonüümia, kuigi sagedane, on põhimõtteliselt patoloogiline nähtus keeles kui märkide süsteemis. KRK-s homonüümiat ei tohiks esineda. Samuti on ebaotstarbekas tuua keelde mingit uut sõna mis on homonüümne mõne oleva sõnaga.

Olevate homonüümide kõrvaldamisel tuleb rakendada printsiipi L6, mida me käsitlesime polüseemia vaatllemisel ülemal. Praktikas see on suurelt osalt taktika küsimus. Raske on asen-

⁵ E. Tegnér toob rootsi keelest lause mis koosneb ainult sellistest homonüümidest, arvult 34, ja mis on täiesti ühemõttene ja selge esimesel pilgul: *I går, när vår stackars kära flicka med två tunga knyten i sina båda händer, skulle springa ur vägen för en mängd kor, slant hon utför en brant klippa, här nära vid eder villa* (USV 238).

⁶ Ma ei käsitle siin paradigmalist homonüümiat, nagu n, g, p *pesa*.

dada uute sõnadega igapäevaseid väljendeid. Üks meetod homonüümia kõrvaldamiseks on homonüümse paari ühe liikme häälikulise kuju muutmine. See võib toimuda näit. sel viisil et ühiskeeles võetakse tarvitusele sõna murdeline häälikuline kuju või, eriti ajaloolise ortograafiaga keeltes, vananend häälikuline kuju mis on säilind ortograafias.

5. SÜNONÜÜMID

Polüseemia ja homonüümia vastandnähtus on sünonüümia — nähtus et kahel või rohkem sõnal on sama või sarnane tähendus. Täheanduse täielik identsus on mõnes keeles ja mõnel alal sageandane. Näit. oskussõnadel on sageli kaks teisendit: võõrsõna ja omasõna. Vahel võõrsõnal on mitu omapärast vastet, näit. *konstateerima/nentima/sedastama/nütama*. Plaanipärast loodud keeles peaks olema vähem sünonüüme kui etnilises keeles mis on arenend spontaanselt ja kaootiliselt. Sünonüümide tekkimise põhjused on ajaloolised, sotsiaalsed ja irratsionaalsed tegurid: keelte või murrete segunemine, eufemism, ilmekuse ja afektiivsuse taotlus jne. Inglise keele sünonüümide rikkus on tekkind germaani ja romaani sõnavara segunemisest mis on tingitud ajaloolistest sündmustest. Tavaline nähe keeltes on et ühiskeel on võtnud eri murretest eri sõnu sama tähenduse jaoks. Ekspressiivsus ja afektiivsus ilmneb sünonüümide spontaanloomingus tähenduste jaoks mis on seotud keeleühiskonna huvide ja tunnetega teatud ajajärgul.

Sünanüümide kadu on sama loomulik nähtus kui uute juurde tekkimine. Kui mingi uus sõna tuleb tarvitusele sama tähendusega vana sõna kõrvale, siis sageli vana sõna kaob varem või hiljem tarvitusest või uue ja vana sõna vahele tekib tähenduslik erinevus. Olevaist täielikest sünonüümidest rahvakeel tavaliselt tarvitab ainult ühte.

Sünonüümide rikkust on tihti kiidetud kui keele suurt voorust, kuid ökonoomia seisukohalt see on halvemus. See koormab mälu, sest iga sõna tuleb õppida. Sünonüümide puudumine, eriti identse tähendusega kuid erisuguste, tekstist sõltuvate tarvitusevõimalustega sünonüümide puudumine kergendab keele tarvitust: kõneleja ei pruugi mõelda sellele missugust sünonüümiteisendit antud juhul tarvitada. Peale selle et identse tähendusega kuid sundusliku eri tarvitusevõimalustega sünonüümide on ebaökonoomsed, neil ei ole ka olulisi paremusi. Näit. prantsuse keeles peab töötasu mõiste jaoks tarvitama eri sõnu ametniku, töölise, teenija, arsti, ohvitseri, sõduri, ajakirjaniku, parlamendiliikme jt. puhul (*trai-*

tement, salaire, gages, honoraires, solde, prêt, paye, appointements, indemnité, émoluments, vacation, rétribution jt.). Ainuke kasu sellistest sünonüümidest on et teatud tekstis see võimaldab vältida sama sõna kordamist.

Sünonüümid mida võib tarvitada enam või vähem soovikohaselt võivad erineda tähendusvarjundi, ilmekuse, afektiivsuse (vrd. eri tundevarjundeid mis on seotud pejoratiivsete, melioratiivsete, familiarsete, arhailiste, rahvusvaheliste, teaduslike, rahvalike, slängi ja uudisväljenditega jts.) ja vormi poolest (pikkus, häälikuline ja grammatiline struktuur). Lühidalt: peale võimalike tähenduslike ja vormiliste vahede sünonüümide erinevus on stiililine. Sünonüümide väärtus on peamiselt esteetiline, ja seda ei või ignoreerida sõnavaras (vrd. printsiipi R6). Sünonüümid võimaldavad antud tekstis valida kohase väljendi vastavalt tähendusvarjundi, ilmekuse ja afektiivsusele ja eufoonia, rütmi ning vahelduse printsiibile. Sünonüümide üks väiksem stiililine paremus on et nad võimaldavad vältida sama sõna kordust lühikeses tekstilõigus (printsiip A5). Lõks sünonüümide tarvitamisel vormilistel põhjustel (eufoonia, rütm, vaheldus) seisab selles et tähenduslikud ja vormilised seigad võivad olla vastolus: teisend mis on valitud vormilistel põhjustel võib olla ebakohane tähenduse seisukohalt, ja seega kannatab semantiline täpsus.

Sünonüümide tähtsust ei tule ülehinnata täpsuse (tundevarjundite väljenduse) ega esteetiliselt seisukohalt. Iga sõna nõuab keeletarvitajalt lisajõukulu. Meil ei saa olla eri väljendit iga mõeldava tähendusvarjundi jaoks, samuti mitte kaht või rohkem eriväljendit iga tähenduse jaoks. Vastupidi üldise vaatele — mida rohkem sünonüüme seda parem, nagu see oleks ideaalne vahelduse seisukohalt — tuleb rakendada printsiipi L1: *ei pea olema rohkem sünonüüme kui on tarvilik efektiivseks suhtlemiseks*. Sellest tulenevad mõned praktilised järeldused keelekorralduses.

(1) Vastupidi puristlike grammatikute tavalise vaatele, ei tuleks kahetseda sünonüümide kadumist ega püüda elustada neid kunstlikult. Kui mingi sõna kaob tarvituselt, siis see tähendab, et tema järele ei olnud vajadust. Kõneldes keele vaesestumisest kui mõni sünonüüm kaob unustatakse uute sünonüümide tekkimine ja sõnavara pidev rikastus uute väljenditega. Ükski keel ei või lõpmata suurendada oma sõnavara, omandades pidevalt uusi sõnu ja samal ajal säilitades kõik vanad sõnad. Ainult kui kaduval sünonüümil on ilmsed vormilised paremused võrreldes säiliva teisendiga tuleks püüda kaduvat sõna päästa.

(2) Üldiselt ei tuleks teadlikult keelde lansseerida uusi sünonüüme mille järele ei ole tegelikku vajadust, paitsi kui vana sõna on ebaotstarbekas. Võrdse tähendusega uute sünonüümide tekkimist keelde ei saa alati vältida. Näit. vahel on otstarbekas omada kaks väljendit mõne oskussõna puhul, üks teaduslik ja rahvus-

vaheline, teine rahvapärane omasõna. Ebaotstarbekas on teadlikult ühiskeelde tuua dialektisme tähenduste jaoks millel on juba otstarbekad väljendid ühiskeeles. Murdesõnu tuleks üldiselt tarvitada ainult ühiskeele sõnavara lünkade täitmiseks või kui nad on ilmselt efektiivsemad kui olevad sõnad. Kirjanikul on muidugi alati õigus tarvitada uusi ekspressiivseid sünonüüme oma riisikol, kuid need ei tarvitse tungida üldkeelde.

Kas SK peaks püüdma eristada sünonüüme, defineerides iga teisendi täpse tähenduse, nagu keelekorraldajad on vahel teind? Kui olevaid sünonüüme tarvitatakse sõnavara lünkade täitmiseks, siis võib seda teha sel teel et ühe sünonüümiteisendile antakse uus, spetsiaalne tähendus. See meetod on kohane eriti oskussõnade puhul. Aga kui suuremat selgust ei saavutata, siis meelevaldne sünonüümide eristamine on kahjulik. On ebaotstarbekohane piirata sünonüümide tarvitust kui mängus ei ole mingit tähenduslikku erinevust. Kui näiteks enne tarvitati kaht sünonüümi valikuvabalt samas kontekstis, siis ei ole õige nende tarvitust meelevaldselt piirata eri kontekstidega. See ei tähendaks mitte üksi tahtlikku keele raskemaks tegemist ilma kasuta, vaid ka seda et tehakse võimatuks tarvitada üht või teist sünonüümi fakultatiivselt vastavalt stiililiste nõuetele, näit. rütmi ja vahelduse huvides. Nii on stiilihuvide vastane kindlaks määrata millal võib tarvitada üht või teist liiget järgmistes sõnapaarides: *ja/ning*, *aga/kuid*, *teineteise/üksteise*, *tarvis/vaja*, *eesmärk/siht* (üldkeeles). Määrates sidesõnadele *ning* ja *kuid* kitsama esinemispiirkonna, võtame ära võimaluse vältida *ja* sagedast kordumist ja üldiselt eelistada lühemat sõna *kuid* pro *aga*.⁷

6. TÄHENDUSMUUTUS

Üks asi mis häirib puristlikke grammatikuid on sõna tähenduse muutumine ehk sõna tarvitamine „vales” tähenduses. Keeleajaloos on tähendusmuutus hästi tuntud nähtus. SK-s, eriti oskussõnade alal, muudetakse sõna tähendust vahel teadlikult, näit. mingi igapäevase sõnale antakse spetsiaalne, kitsam, erialane tähendus. Ma puudutan siin ainult tähenduse spontaanmuutumist uuemal ajal, jättes kõrvale tähenduse teadliku muutmise. Kui tähtsaks asja peetakse ilmneb faktist et a. 1958 Office de Voca-

⁷ Kirjanduse tegelikust pruugist võiks tuua näitena et A. Mälgu teoses „Tee kaevule” I ja esineb 4.110 korda, *ning* 1.043, *kuid* 1.304 ja *aga* 275 korda (Tauli TKS).

bulaire Français korraldas selle kohta ankeedi. Küsitlusleht kümne sõnaga mille tähendus oli nihkund esitati büroo nõuandjaliikmeile. Iga sõna oli varustatud traditsioonilise ja uue tähendusega ja küsitletav pidi vastama kas „kiidan heaks”, „lükkan tagasi” või „talun” (*je subis*). Iga sõna puhul oli suurim arv vastuseid „lükkan tagasi” ja kõige väiksem arv vastuseid „kiidan heaks”. Igal juhul tähenduse muutumine on igapäevane nähtus ja keelekorraldusel peab siin olema oma seisukoht.

Mis on tähendusmuutuse tagajärjed? Kui mingi tähendusmuutus ei ole veel saand üldiseks see tähendab et sõna tarvitatakse kahes tähenduses, vanas ja uues. Kui need tähendused esinevad samas kontekstis, siis on kahemõttesuse oht. Kuid mitte kõik tähenduse nihkumised ei ole ohtlikud selgusele, näiteks mitmed tähenduslaiendused, eriti need mis põhjenevad metafooril, kuid ka metonüümial ja kontekstil.

Mida SK peab tegema kui ilmneb tähenduse nihkumine? Kui see on endise tähenduse laienemine, siis ei ole vaja midagi teha. Kui mingi sõna ilmutab tendentsi tähenduse muutmiseks, siis tuleb uurida: (1) kas sõna vajatakse endise tähenduse jaoks või on keeles olemas mingi sünonüüm mis võib ta aset täita, või vastav tähendus on juba tarvitusest kadund, nii et see ei vaja enam mingit väljendit; (2) kas uue tähenduse jaoks vajatakse väljendit või on selle tähenduse jaoks juba olemas sõna? Eelnevast järgneb neli olukorda. (1) Kui sõna vajatakse nihästi endise kui uue tähenduse jaoks, siis tuleb püüda sõna säilitada traditsioonilise tähenduse jaoks ja leida uus sõna ka uue tähenduse jaoks. Kui tähendusmuutust ei saa vältida tuleb endise tähenduse jaoks leida uus sõna. (2) Kui sõna vajatakse endise tähenduse jaoks ja on juba olemas sõna uue tähenduse jaoks, siis tuleks püüda tähendusmuutust ära hoida. (3) Kui sõna ei ole vajalik ei traditsioonilise ega uue tähenduse jaoks, kuna nende jaoks on olemas sünonüüme, siis olukord ei ole nii terav kui eelmistel puhkudel. Tähendusmuutus on siin negatiivne ainult niipalju et ta ohustab selgust võimaliku kahemõttesuse läbi mida võib põhjustada vana ja uue tähenduse korraga esinemine keeles. (4) Kui sõna ei vajata endise tähenduse jaoks ja uuel tähendusel puudub vastav sõna, siis tuleks tähendusmuutust soodustada kui sõna on kohane uue tähenduse jaoks. Vastasel korral tuleb leida uus, parem sõna uue tähenduse jaoks. Kui tähendusmuutus on saand üldiseks, siis tuleb see aktsepteerida. Kui ta on toond keelde mõne ebakoha, siis tuleb püüda seda kaotada kohaste vahendite ja uue väljendiga.

Alati kui uus sõna lansseeritakse keelde teadlikult tuleb ta tähendust seletada nii täpselt kui võimalik, ja alguses tuleb seda teha korduvalt. See maksab eriti abstrakttähenduste kohta. Kui esineb väärtõlgendust keeletarvitajate poolt, siis tuleb sellele juh-

tida tähelepanu ja selgitada neologismi õiget tähendust. Mida abstraktsem ja ebamäärasem on tähendus seda kergemini see kaldub muutuma. Kuna uut sõna ei ole võimalik seletada igakord kui seda tarvitatakse, siis väga tihti ta tähendus tuletatakse kontekstist. Seetõttu abstrakttähendusega neologismide puhul on väärtõlgenduse võimalus vältimatu. Tegelikult see ei ole kuigi hädaohtlik, nagu selgub näiteks eesti keelest, kus neologisme on lansseeritud suurel arvul, kusjuures tähendusmuutus on olnud minimaalne. Mainime siin mõnd juhtumit.

Helge. Vanem tähendus oli „lämmatav palav”. Kuid kontekstist *helge päev* tõlgendati tähendus 'hele'. Tõlgendust soodustas asjaolu et *helge* assotsieerub sõnadega *hele* ja *selge*. Nüüd *helge päev* tähendab rõõmsat, õnnelikku, päikesepaistelisel päeva. Sõna *helge* ei olnud vaja endise tähenduse jaoks, mille jaoks oli olemas mitu sünonüümi, nagu *palav*, *kuum*, *lämbe*, *lämmatav*, *põuane*.

Häire toodi kirjakeelde soome laenu tähenduses 'segadus, takistus, rike', vrd. verbi *häärima* 'segama'. Kuid varsti *häire* omandas lisatähenduse 'alarm'. Uut tähendust oli rohkem vaja kui algset, kuna mõiste 'alarm' jaoks ei olnud olemas keeles sõna, küll aga endise tähenduse jaoks, vrd. *rike*, *korratud*, *segadus*. VÕS-s talitati õieti kui aktsepteeriti sõnade *helge* ja *häire* uued tähendused.

Sõna *roim* on Aaviku poolt loodud tähenduse 'kuritegu' jaoks. Kuid väga paljud inimesed arvavad ei *roim* tähendab mõrtsukatööd, mille jaoks Aavik konstrueeris sõna *mõrv*. Praegu on raske kindlaks teha missugust osa *roima* tähenduse muutuse puhul on etendand kontekst. Peale konteksti on mängus teine tegur, nimelt häälikusümbolism: paljudele häälikukuju *roim* sugereerib raske roima, enamasti mõrva või röövimist, ning peetakse võimatuks et *roim* tähendab väikest kuritegu. Ebaotstarbekas oleks sõnale *roim* jätta kaks erisugust kuid lähedast tähendust mis võivad esineda samas kontekstis, sest on hoopis iseasi kas on tegemist väikese kuriteo või mõrvaga. Järelikult keelekorraldus peab otsustama millist tähendust on soovitatav jätta sõnale *roim* ja ta tuletisele *roimar* ja *roimarlik*. Kuna tähenduse 'mõrtsukatöö' jaoks on olemas efektiivne sõna *mõrv* ühes tuletistega *mõrvar* ja *mõrvarlik*, kusjuures ka vanad sõnad *mõrtsukas* ja *mõrtsukalik* on väga ilmekad, siis oleks ebaotstarbekas anda sõnale *roim* tähendus 'mõrtsukatöö'. Kui peaks osutama raskeks säilitada sõnale *roim* tähendus 'kuritegu', s.t. et ta käiks ka kõige väiksema kuriteo kohta, siis võiks sõnale *roim* anda tähenduse 'raske kuritegu'.⁸

⁸ Sõna *roim* kohta vt. ka alamal lk. 133—.

7. ARBITRAARSUS JA MOTIVATSIOON

Motivatsiooni all ma mõistan siin sõna morfeemilist motivatsiooni s.t. läbipaistvust. Tuletised ja liitsõnad on morfeemiliselt motiveeritud. Näit. *õpetaja* on motiveeritud, sest ta koosneb verbitüvest *õpeta-* ja tegijanime sufiksist *-ja*. Sõna *jalgratas* on motiveeritud, sest ta koosneb sõnadest *jalg* ja *ratas*. Teiselt poolt juursõna nagu *jalg* on morfeemiliselt motiveerimata ehk arbitraarne, sest ta ei tuletu ühestki teisest morfeemist. Motivatsiooni ulatuse poolest keeled erinevad üksteisest tunduvalt. Näit. prantsuse ja inglise keeles esineb rohkem arbitraarseid sõnu, seevastu eesti ja saksa keeles on hulgaliselt tuletisi ja liitsõnu. Küsimus milline meetod on efektiivsem ja mida tuleks eelistada on tähtis SK probleem. See on eriti oluline RK konstrueerimise puhul. Kuid ta on tähtis ka etniliste keelte SK-s. Kui vajatakse mingit uut sõna, siis esimene küsimus peaks olema: kas sõna peab olema arbitraarne (AL) või motiveeritud lekseem (ML)?

Keelteadlaste vaated on olnud siin erinevad. Mõned arvavad et AL on ideaal. A. Belic on märkind et igal mõistel on palju iseloomustavaid jooni ja et parim sõna on see mis sümboliseerib mõistet tervikuna. Mida vähem sõnal on seoseid ühe joonega ja mida rohkem sõna on etümoloogiliselt arusaamatu, seda paremini ta esindab mõistet. AL võib kergesti omaks võtta laiema tähenduse, kuna ML puhul see tihti ei ole võimalik. Näit. sõna *uur* võib tarvitada ka käekella kohta. See on aga võimatu sõna *taskukell* puhul. Teiselt poolt mitmed autorid on juhtind tähelepanu sellele et iga AL on koormaks mälule, kuna tal puuduvad assotsiatsioonid teiste sõnadega. Vrd. näit. ingl. *celibacy* (millel ei ole mingeid sidemeid ei sõnaga *wed* ega *marriage*) — e. *abielu-tu-s*, sk. *ehe-los-ig-keit*; ingl. *immortality* — e. *surema-tu-s*, sk. *un-sterb-lich-keit*.

Keelte ajaloos esineb tendents AL poole, mis ilmneb selles et tuletised muutuvad liitsõnadeks mis kõnelejate teadvuses ei lahutu tüveks ja tuletusmorfeemiks. Paljudes keeltes selle tendentsi tulemuseks on olnud tuletiste ja liidete kui sõnamoodustusvahendite ulatuslik kadu.⁹ Kuid esineb ka vastupidine nähtus: AL-d asenduvad liitsõnade või tuletistega. See tendents ilmneb näit. saksa keeles juhtumeil nagu VÜS *hund* : *zôha* : (*h*)*welf* — moodne sk. *hund* : *hündin* : *hündchen*, varasem KÜS *glufe* — moodne sk. *stecknadel*. On olemas ka etümoloogiline vaist s.t. tendents siduda üksteisega sarnanevaid sõnu kuigi need on eri algupära. See tendents ilmneb nn. rahvaetümoloogias. Siin võiks

⁹ Vt. Tauli STL I 173—.

mainida veel üht tendentsi mille tagajärjel vahel AL asendub motiveeritud väljendiga. See on tendents sünteetilisi verbe asendada perifrastiliste väljenditega. Näit. arbitraarne väljend on asendunud motiveerituga juhtumeil nagu ingl. *to look (at)* > *to have a look (at)*, pr. *craindre* > *avoir peur*. Kuid sageli endine väljend (mingi tuletis) oli ka motiveeritud, näit. pr. *impressioner* > *faire impression*.¹⁰

Ilmselt motivatsioon on paradigmaliselt ökonoomsem, sest ta kasutab vähem morfeeme (printsiiip E1), seega vähendades mälu koormat. Tegelikult oleks võimatu et iga semanteemi jaoks on AL. Samuti ei saa kõik sõnad olla motiveeritud, vaid peab olema mingi küllalt suur arbitraarne põhisõnavara. Süntagmaliselt ML-d, eriti liitsõnad, on üldiselt pikemad kui AL-d. Pikkade komponentidega liitsõnad on kohmakad ja ebamugavad, eriti kui nad esinevad sageli. Üldiselt on kergem tuletada uusi sõnu AL-st kui ML-st, eriti liitsõnast, kuid selle võimaluse ulatus sõltub vastava keele struktuurist. Põhimõtteliselt on võimalik tuletada uusi sõnu, ka sõnaliigi muutusega (näit. substantiivist verbi), igast sõnast.

Küsimust mida eelistada, AL või ML, ei saa vastata ühe või teise kasuks. Selle asemel tuleb püüda kindlaks teha millal tuleks eelistada AL ja millal ML. Hästi põhjendatud teooriaks on vaja üksikasjalikumaid uurimisi, mis seni puuduvad. Alamal ma esitan mõned esialgsed printsiibid. Esiteks vaatleme semantilist ja paradigmalist tasandit.

Printsiip L7: *Kui sõna tähendus on otseselt seotud mingi teise sõna tähendusega, siis tuleb üldiselt eelistada motivatsiooni; kui tähendus moodustab jagamatu terviku, tuleb eelistada arbitraarsõna.*

Kuigi see vahetegemine on kaunis ehamäärane ja subjektiivne, võib seda siiski tarvitada üldpõhimõttena. Tähenduste tõlgendamise sellelt seisukohalt tõenäoselt erineb eri keeleühiskondades, sõltudes olevaist leksikaalmustritest. Rakendades ülaltoodud printsiipi üldkeeles on otsustajaks tavalise keeletarvitaja käsitus; oskussõnade puhul see on teisiti. Kõige lihtsam juhtum kus tuleks eelistada motivatsiooni on kui mingi sõna tähendus tuletub teise sõnaliigi tähendusest. Kõige tavalisemad juhtumid on järgmised.

Substantiiv > *adjektiiv*. Motiveeritud on näit. (*kuningas* :) *kuninglik*, (*kirik* :) *kiriklik*, vrd. nende abitraarseid vasteid inglise keeles: (*king* :) *royal*, (*church* :) *ecclesiastical*.

¹⁰ Vt. Tauli STL I 68, STUL 86—.

Adjektiiv > substantiiv. Vrd. e. *pimedus*, ingl. *blindness*, teiselt poolt pr. (*aveugle* :) *cécité*.

Adjektiiv > adverb. Vrd. *kiiresti*.

Adjektiiv > verb. Vrd. (*kõva* :) *kõvenema*.

Numeraal > adjektiiv/adverb. Vrd. (*kümme* :) *kümne*, (*kolm* :) *kolmas*, teiselt poolt (*kaks* :) *teine*; (*kolm* :) *kolmekesi*.

Verb > verbaalsubstantiiv mis väljendab tegevust või selle tulemust. Vrd. (*vaikima* :) *vaikus*, (*magama* :) *magamine*, teiselt poolt pr. (*se taire* :) *silence*, e. (*magama* :) *uni*. On tähelepanuväärt et prantsuse keeles esineb tendents motivatsiooni poole, näit. (*chute* :) *chuter pro choir*, (*solution* :) *solutionner pro résoudre*.¹¹

Verb > nomen agentis. Vrd. (*magama* :) *magaja*.

Verb > adjektiiv. Vrd. (*kaduma* :) *kaduv*.

Raskem on püüda kindlaks teha millistel teistel semantilistel kategooriatel peaks olema motiveeritud väljend. Järgnevalt ma esitan mõned kategooriad kus üldiselt motivatsioon näib olevat eelistatav. Vähemalt kui mingi selline kategooria keeles on väljendatud ML-ga, siis üldiselt ei tuleks seda püüda asendada AL-ga.

Feminiinne olend. Vrd. (*sõber* :) *sõbratar*, (*hirv* :) *emahirv*, sk (*Gatte* :) *Gattin*.

Loomade pojad. Vrd. (*kass* :) *kassipoeg*, pr. (*lion* :) *lionceau*.

Kollektiivnimi. Vrd. (*taim* :) *taimestik*.

Privatiiv. Vrd. *ebaoluline*, *värvitu*, teiselt poolt *pime*, *kurt*, *tumm*.

Ala, *rahvuse*, *grupi*, *vaate*, *algupära*, *koha jne*. väljendus. Vrd. *teadlane*, *eestlane*, *välismaalane*, *modernist*, *tallinlane*.

Kvantitatiivsuhe. näit. deminutiivid ja augmentatiivid. Vrd. (*maja* :) *majake*, it. (*libro* :) *librone*.

Vahend — tegevus. Kui mingi tegevus normaalselt sünnib ühe vahendi abil ja seda vahendit tarvitatakse ainult selle tegevuse puhul, siis on ratsionaalne et vastavad sõnad on vastastikku motiveeritud. Vrd. *kamm* — *kammima*, mrd. *sahk* — *sahkama*, ingl. *the plough* — *to plough*, teiselt poolt *ader/sahk* — *kündma*. Sõnapaar nagu *pliiats* — *kirjutama* ei või olla vastastikku motiveeritud, sest pliiatsit tarvitatakse ka teiseks otstarbeks (*joonistama*) ja kirjutamist sooritatakse ka teise vahendiga (*sulg*).

Liitsõna on loomulik väljend tähendusele mida käsitatakse koosnevaks kahest komponendist ja mida ei saa väljendada tulelisega. Siia kuuluvad näit. järgmised ühendid.

Genitiiv + *põhisõna*. Vrd. *päikesekiir*.

Tegija + tegevus. Vrd. *lumesadu*.

Objekt + tegevus. Vrd. *käepigistus*.

¹¹ Vt. Tauli STL I 144.

Aine + ese. Vrd. vaskraha.

Genus + differentia specifica. Vrd. raamatukapp, kirjutuslaud, pealinn, teiselt poolt ingl. capital. Selliste ühendite laiendliige võib soovi korral ära jätta kui tähendus on selge kontekstist, näit. võib ütelda *kapp* pro *raamatukapp*.

Aaviku konstrueeritud arbitraarseist uudissõnadest mitmed ei ole kooskõlas eeltoodud kriteeriumidega. Vrd. näit. *lüüme* pro *läbipaistev* (verb > adjektiiv), *luster* pro *viisastak* (kantitatiivsuhe), *ralk* pro *laevahukk* (tegija + tegevus), *laap* pro *kiviplaat* (aine + ese), *raul* pro *lõaluu* (genus + differentia specifica).

Aavik on asendand mitmed perifrastilised verbaalväljendid AL-ga. Suur osa neist väljendeist mis Aavik on asendand väljendavad tähendusi mida käsitatakse koosnevaks kahest elemendist mida adekvaatselt väljendavad perifrastilise väljendi komponendid. Sel juhtumil tuleks eelistada traditsioonilist motiveeritud väljendit. Näit. (sulgudes on antud Aaviku uudissõna): *läbi tungima* (*tängima*), vrd. *sisse tungima*; — *mööda jõudma*, *mööda minema*, *mööduma* (*sivutama*); — *sisse astuma*, *sisse tulema*, *sisse minema*, *sisenema* (*eenma*); — *tagasi tulema*, *tagasi minema* (*naasma*); — *vastu töötama* (*luipama*); — *vastu vaidlema* (*tautima*); — *välja tõrjuma* (*sürjutama*), vrd. *tagasi tõrjuma*; — *üle külvama* (*ürbutama*).

Perifrastilisel väljendil on veel üks paremus: sel puhul on võimalik rõhutada üht või teist komponenti. Teiselt poolt kui tähendust tajutakse tervikuna, siis ei tule kõne alla ühe komponendi rõhutamine. Järelikult ka sellelt seisukohalt sel puhul ei ole vajadust analüütilise väljendi järele. Kui terviklik tähendus on väljendatud liitsõna või perifrastilise väljendiga, siis on selle asendamine AL-ga põhjendatud. Selliste liitväljendite komponendid ei ole väljendatava tähenduse loogilised semantilised vasted. Tihti sellised liitsõnad on kohmakad ja tunduvad naiivsed. Sellelt seisukohalt Aaviku ettepanekud asendada näit. järgmised liitsõnad AL-ga on otstarbekohased: (Põhimõtteline seisukoht alamal toodud näidete puhul eelistada AL ei tähenda seda et Aaviku vastav ettepanek mis on toodud klambrites oleks parim lahendus.)

Substantiivid: *eesrüe* (*rimp*), *kõverjoon* (*kurv*), *kättemaks* (*neim*), *otsaesine* (*laup*), *puuvili* (*naum*), *südametunnistus* (*süüme*), *vanasõna* (*vasn*).

Adjektiivid: *silmakirjalik* (*lurnis*), *suurepärane* (*oivaline*), *tagasihoidlik* (*malbe*), *kangekaelne* (*nõnge*).

Verbid: *hukka mõistma* (*taunima*), *järele andma* (*jäälima*), *korda saatma* (*kaatma*), *peale käima* (*päänima*), *sisse seadma* (*riltma*), *sõna kuulma* (*laupima*), *tähele panema* (*hoomama*), *välja nägema* (*laikima*), *ümber käima* (*käitlema*).

Probleemi puhul kas AL või ML ei tule arvestada mitte üksi paradigmalist vaid ka süntagmalist ökonoomiat s.t. lühidust. Kui perifrastiline vaba väljend on liiga pikk ja kohmakas ja selle läbi väljendatud tähendust võib käsitada tervikuna, kuigi väljend sõna-sõnalt loogiliselt vastab väljendatava tähendusele, siis võib perifrastilise väljendi asendada lühema, ühesõnalise väljendiga. Kui ei ole võimalik luua vastavat tuletist või ökonoomset liitsõna, siis võib tarvitada AL. Vrd. *anastama pro vägivaldselt omandama; lekkima pro vett sisse laskma; suvatsema pro nii lahke olema ja...*

Lühidusprintsiiibi tähtsus sõltub esinemissagedusest (printsiiip E3).

Printsiip L8: *Kui ühise komponendiga tähendused, mispuhul üldiselt tuleb eelistada ML, esinevad sagedasti samas kontekstis, ja liitsõna on liiga kohmakas ja tuletis ebaotstarbekas, siis tuleb eelistada ökonoomset AL.*

Kui sõnad mis esinevad sagedasti samas kontekstis erinevad üksteisest ainult liite puudumise või esinemisega, siis see ei ole otstarbekas, kuna erinevus on liiga väike (vrd. printsiiipi S4). Järelikult ei ole mitte ebaotstarbekas et koduloomade puhul on AL-d emaste ja noorte loomade nimede jaoks vastupidi teiste loomanimedele (vrd. *lammas — oinas/jäär, lehm — vasikas*).

On ilmne et arbitraarsed juursõnad soodustavad morfeemilist vaheldust, vältides morfeemi kordust teatud kontekstis. Olukord kus teatud tähenduse jaoks keeles on niihästi arbitraarne juursõna kui ka motiveeritud liitsõna või perifrastiline väljend soodustab stiililist vaheldust. Kuid oleks ebaotstarbekas luua uusi väljendeid ainult selle põhimõtte pärast. See tähendaks ökonoomia printsiiibi (E1) ignoreerimist ja esteetilise printsiiibi (A5) ülehindamist. Teine asi on keeles olemasolevate variantide kasutamine, kaasa arvatud traditsioonilise väljendi ja teistel põhjustel loodud neologismi vahelduv tarvitamine.

8. SÕNA PIKKUS

Vastavalt printsiiibile E2 sõna peab olema nii lühike kui võimalik. Teiselt poolt printsiiibi S5 põhjal on vajalik teatud redundants. Paget on avaldand arvamust et kõik inglise keele uued sõnad peaks olema ühesilbised kui mõni teine põhjus, näit. analoogia mõne olemasoleva sõnaga, ei nõua vastupidist. Teiselt poolt Wüster arvab et selgus on tähtsam ja pikas perspektiivis

ka ökonoomsem kui lühidus ja et seega tuleb eelistada keeli millel on pikad sõnad. Ta põhjendab oma vaate peamiselt arusaamatustele telefonis, ms. neile millest kuulaja ei ole teadlik. On *a priori* selge, ja seda on tõestand mitmed katsed, et pikemad sõnad on arusaadavamad kui lühikesed, ja et sõnadest millel on ühepalju häälikuid kahesilbised sõnad on selgemad kui ühesilbised. Kõigest hoolimata mitmes keelkonnas esineb ilmne tendents ühesilbisuse poole. Peale selle tendentsi mis ilmneb keelte ajaloos esineb uuemal ajal teadlik lühendustendents mis kasvab koos moodse elu tempoga. Vrd. *auto, buss, aku*, Mats Traadi ettepanek *troll (trollibuss)*, ingl. *to phone (telephone)* AI *ad (advertisement)*, *chains (chains stores)*; pr. *metró (chemin de fer métropolitain)*, *sana (sanatorium)*, sk. *zoo (zoologischer garten)*, rt. *radioak (radioaktivitet, radioaktivt nedfall)*, *rek (rekommenderat brev)*, *bil (automobil)*, *u-land (utvecklingsland)*. Lühidust on peetud üheks põhjuseks miks inglise laensõnad asendavad oma sõnu prantsuse ja saksa keeles. Vrd. prantsuse keeles *star, team, test pro vedette, équipe, épreuve*; saksa keeles *boom, jet, pool pro konjunktur, düsenjäger, interessengemeinschaft*. Sama tendents ilmneb lühendites nagu *UNO, UNESCO*, rt. *ATP (allmän tilläggsension)*.

On ilmne et kõik sõnad keeles ei saa olla ühesilbised, kuna kasutada olevaist otstarbekaist foneemikombinatsioonidest ei jätku moodse ühiskonna nõuete jaoks. Teiselt poolt ka redundantstil on oma piirid. Siin tuleb rakendada printsiipi E3. Ökonoomne on tarvitada lühikesi sõnu sageli esinevate tähenduste jaoks ja pikemaid harva esinevate jaoks. Tegelikult mitmes keeles mille kohta vastavad statistilised andmed on olemas (näit. inglise, ladin, prantsuse, saksa, vene ja hiina keeles) sõna keskmine pikkus arvutatud silpide või foneemide arvu põhjal vastab efektiivse koodi nõudele, s.t. sõna pikkus ja esinemissagedus on pöördvõrdelises vahekorras paitsi ühefoneemilistes sõnades. Sõnadest millel on ühepalju silpe on sagedamad need millel on vähem foneeme. Aga mõnes keeles sõna pikkuse ja sageduse suhe on efektiivse koodi teooriale lähemal, s.t. mis puutub sõna pikkuse ennustamise sageduse põhjal. Selles suhtes näit. inglise keel seisab kõrgemal kui saksa ja saksa kõrgemal kui vene keel. Seega informatsiooniteooria on kvantitatiivselt tõendand et tendents lühemate või ühesilbiste sõnade poole, mis esineb näit. inglise keeles, on keele viind sellelt seisukohalt efektiivsema koodi süsteemi poole. SK jaoks me võime formuleerida järgmise põhimõtte:

Printsiip L9: *Sõna pikkus peab olema pöördvõrdeline esinemissagedusega.*

Järelikult kui sõna on tunduvalt pikem (vähemalt ühe silbi võrra) kui vastava sagedusastmega sõnade keskmine pikkus, siis võib asendada selle sõna lühemaga, mis on kooskõlas sagedusastmega, kui mõni muu põhjus, näit. häälikusümbolism,¹² ei nõua häälikuliselt tugevamat väljendit. Kui uue tähenduse jaoks luuakse uus sõna, siis selle esinemissagedus ei ole teada, kuid umbkaudu võib arvata kas sõna saab tarvitatama sageli või harva. Probleemi teeb keerukamaks fakt et konkreet- ja oskusõnade sagedus oleneb väga palju kontekstist ja ümbrusest. Näit. sõnad mis vastava kutseala miljöös on väga sagedad võivad esineda väga harva tavalise keeletarvitaja kõnes. Selles mõttes on õigustatud lühema ja pikema väljendi paralleelsesinemine teatud ulatuses, üks spetsialisti ja teine tavalise inimese jaoks. Üldiselt sõnavara spontaanareng läheb ise selles suunas. Võib eeldada et efektiivses keeles AL-d on üldislt ainult ühe- või kahesilbised, kuna pikemad sõnad on kas tuletised või liitsõnad.

9. EESTI MUUTETÜÜBID

Morfeemivaheldusega keeltes tekib probleem milliseid muutetüüpe eelistada sõnade loomisel. Aavik eelistab ebakorrapäaseid morfeemivaheldusega, eriti astmevaheldusga tüüpe. Ratsionaalse keelekorralduse seisukoht on vastupidine: vastavalt printsiibile M1 tuleb eelistada lihtsaid ja reeglipäraseid tüüpe. Tüvevaheldust ja harva esinevaid vormitunnuseid tuleks vältida niipalju kui võimalik uute sõnade loomisel. Vaatleme alamal milliseid muutetüüpe tuleks rakendada eesti AL-de loomisel. Kõigepealt otsustame vastavalt meie printsiipidele et uued sõnad võivad olla ainult : (1) ühe- või kahesilbised, (2) ilma tüvevahelduseta paitsi arvukad suhteliselt lihtsad tüübid *saan* ja *sadam*. Edasi me jätame välja tüübid V ja D (sõnad mis koosnevad ainult pikast vokaalist või diftongist) kui ebailmekad. Järelikult uus sõna peaks kuuluma ühte järgnevaist tüüpidest:

I *tee, koi*

II *saan, kamm, kurv, seep* (ühesilbised vältevaheldusega sõnad)

IIIa *elu* (kahesilbised lühivältelised *a, i* ja *u*-lõpulised sõnad)

IIIb *ime* (kahesilbised lühivältelised *e*-lõpulised sõnad)

¹² Selle kohta vt. alamal lk. 124—.

IV *piiga* (astmevahelduseta kahesilbised II-vältelised vokaal-
lõpulised sõnad)

V *kõrge* (astmevahelduseta kahesilbised III-vältelised vokaal-
lõpulised sõnad)

VI *sadam* (astmevahelduseta kahesilbised konsonantlõpulised
sõnad)

Ei ole otstarbekas kõiki neid tüüpe rakendada täies ulatuses, kui me tahame vältida homonüümseid ja liiga väikse erinevusega sõnapaare. Tüübid II ja IV on singularis, paitsi nominatiiv ja partitiiv, homonüümsed. Üldkeeles tuleks seda kollisiooni vältida. Kitsa tarvitusalaga oskussõnade puhul on valiku võimalused suuremad: sellise oskussõna osaline sarnadus või väike erinevus mõnest üldsõnast on vähem segav. Üldkeeles näit. ei ole otstarbekas sõna *saan* : g *saani* kõrvale luua teisevältelist sõna *saani*; samuti mitte *piiga* kõrvale sõna *piig* : g *piiga*.

Ei ole otstarbekas luua sõnu mis erinevad ainult rõhu raskuse poolest s.t. sõnu mis erinevad ainult selle poolest et üks on teises ja teine kolmandas vältes. See opositsioon tegelikult ei esine eesti keele lekseemides.¹³ Järelikult ei ole otstarbekas sõna *piiga* kõrvale luua sõna *'piiga* (V), samuti ka mitte sõna *saan* kõrvale *'saani*. Seega sama tüvevokaaliga tüüpidesse II, IV ja V kuuluvad sõnad välistavad üksteise: neist kolmest tüübist ainult üks on otstarbekas teatud tüvevokaali puhul. Kollisiooni II, IV ja V vahel saab ära hoida ainult tarvitades eri tüvevokaale. Puudutame veel lühidalt üksikuid tüüpe.

Ökonoomia seisukohalt oleks kõige lihtsam kui tüübis II oleks ainult üks tüvevokaal, sest siis ei pruugiks meeles pidada mis-sugune on õige vokaal teatud sõnas. Peale selle eri tüvevokaalid on seotud pl. partitiivi eri vokaallõpuga. Kõige arvukam pl vokaallõpp on *-e* ja kõige sagedam tüvevokaal on *-i*. Seepärast oleks kõige lihtsam kui kõigil uutel II tüüpi sõnadel oleks tüvevokaal *-i*. Me võime postuleerida printsiibi: *luues II tüüpi sõnu tuleb esmajoones kasutada i-tüve*. Kuid eufoonilistel põhjustel me ei või täiesti kõrvale jätta teisi vokaale. Teises järjekorras tuleks kasutada tüvevokaali *-u*, kuna ka sel on pl lõpp *-e*. Aavik on eelistanud *-a*, vrd. *roim*, *relv*, *laip*, *laup*. *a-l* on esteetiliselt seisukohalt see paremus et ta on kõige sooorsem vokaal, kuid tal on suur pahemus: *a*-tüvede plp vokaallõpu keeruline moodustus (vrd. *vigu* nagu plp *relvu* ja *relve* pro *relvi*). See pahe on välditav radikaalse uuendusega, võttes kõigi II tüüpi sõnade plp

¹³ Vt. ülemaal lk. 44.

lõpuks *-e*.¹⁴ Üldiselt võiks II tüübist välja jätta *a-* ja *e-*tüved (viimased on erandlikud ka vanade sõnade hulgas).

Ideaalne käändtüüp lihtsuse seisukohalt on IIIa: peale muutumatu tüve ja käändetunnuse sel tüübil on veel see paremus et *sgg* ja *sgp* on võrdsed *sgn*-ga. Aavik on seda tüüpi rakendand ainult erandlikult (*kuda, rümu*). Seda tuleks tarvitada suuremas ulatuses. Ta rütmilist monotoonsust tekitis tasakaalustavad tüübid II, IV ja V.

V tüüpi AL-de arv on keeles suhteliselt väike. Suurima osa neist moodustavad *e-*lõpulised adjektiivid. Tundmatuid kaheasilbiseid vokaallõpulisõnu mille esimene silp on pikk hääldatakse tavaliselt nõrgarõhuliselt (II vältes), paitsi kolmikkonsonanti sisaldavad sõnad nagu *tundra*. Tüüpi V võiks rakendada peamiselt *e-*lõpuliste adjektiivide loomiseks. Aavik on loond terve rea selliseid, näit. *malbe, vaame*. Tüvesid mida ei kasutata tüüpides II ja V võib rakendada tüübis IV. Vanade sõnade hulgas on *a-*tüved kõige sagedamad ja neid võib ulatuslikult kasutada ka uuteks sõnadeks, seda enam et tüübis II nende kasutus on seotud raskustega. *e-*tüvedest võiks luua ainult substantiive, kuna adjektiivid kuuluvad tüüpi V. *e-*tüvede rakendamist raskendab seik et keeles olevate teisevälteliste *e-*lõpuliste sõnade enamik (VÕS-s on nende hulk umbes 400) kuuluvad astmevahelduslikku tüüpi *hoone* : *g* 'hoone, *komme* : 'kombe, *liige* : 'liikme. *u-* ja *i-*tüvede kasutus oleneb nende rakendusest tüübis II. Vähem saab kasutada *i-*tüvesid, kuna neid tuleks peamiselt rakendada tüübis II. Tüüpi VI, mille tüvi on kolmesilbiline kõigis käändeis peale *sgn*, tuleks üldiselt rakendada ainult väikse esinemissagedusega sõnade puhul. Selle tüübi ulatuslikku rakendamist kitsendavad ka keeles olevad mustrid. *e-* ja *u-*tüvede kasutamine on piiratud seetõttu et esimestest esineb keeles ainult sõnad *kevad*, kuna teine sisaldab peamiselt ainult *ng-* ja *k-*lõpulisõnu. Ka *i-* ja *u-*tüvede puhul on siin rida eriprobleeme, ms. ka välteküsimus, mida me siin lähemalt ei puuduta.

Verbitüüpidest tuleks sõnade loomisel kasutada peamiselt järgmisi tüüpe:

I *keema, võima*

II *paluma* (kahesilbised vahelduseta tüved)

III *teenima, sallima* (vältevaheldusega tüved mille preesens on nõrgas astmes)

¹⁴ Vt. ülemaal lk. 66.

IV keelama, korjama (vältevaheldusega *a*-tüved mille preesens on tugevas astmes)

Sama foneemilise koosseisuga pikavätelistest tüvedest võib tarvitada ainult ühte tüüpidest II, III ja IV, kui me tahame vältida homonüümiat. Tüvevokaali ja välte esinemus olevais sõnades aitab meid jagada neid tunnuseid ka uute sõnade loomisel tüüpide II, III ja IV vahel. Tüübis II on ainult mõni II välte verb, näit. *siblima*. Seega võib II välte täiesti välja jätta tüübist II või seda kasutada ainult erijuhtumeil. Nii on probleemiks tüüpides II, III ja IV ainult III-vätelised sõnad. Neist tüübis II ei ole ühtki *a*-tüvelist AL (on ainult *da/ta*-tuletised). Tüübis III on ainult kaks *a*-verbi (*kasvama*, *kuivama*). Seega uute sõnade loomisel *a*-tüvede puhul tuleks rakendada ainult tüüpi IV. Uute sõnade loomisel tuleks aga siit välja jätta alatüüp *vaatama* : *vaadata*, s.t. kus vahekonsonandiks on *p*, *t* või *k*. Selle tüübi puuduseks on: (1) et ta *ma*-infinitiivis ja preesensis sarnaneb tüübiga II, vrd. *kaotama* : *kaotan*, mis põhjustab sagedasti vigu nende kahe tüübi ärasegamise näol, milline oht on eriti suur uudissõnade puhul; (2) tüüp on ebaotstarbekas vigade tõttu nagu *vaatanud*.

Tüübis III on ainult üks *e*-tüveline verb: *lõppema*, ja seegi kuulub kõnekeeles laialt tüüpi II. Seega *e*-tüvede jaoks on otstarbekas rakendada ainult tüüpi II. *i*- ja *u*-tüvede puhul võib kasutada nii tüüpi II kui III. Olemasolevate verbide esinemus annab siin osalt näpunäiteid millal üht või teist tüüpi kasutada, kuid kogu probleev vajab põhjalikumat selgitust. Muuseas tuleb siin arvestada vahekonsonante ja verbi tähenduse transitiivsust või intransitiivsust, milliseid probleeme ma siin lähemalt ei käsitle.

10. HÄÄLIKULINE KUJU

Tuues keelde uusi sõnu me peame muidugi arvestama vastava keele häälikulist struktuuri. Aavik on tunnustand seda printsiipi konstrueeritud sõnade kuid mitte soome laenude puhul. Näit. sõnad *alue*, *jülhe*, *laihtuma* sisaldavad eesti ühiskeelele võõraid häälikuühendeid.

SK peab arvestama printsiipi S4: sõnad mis esinevad samas kontekstis ei tohi erineda üksteisest minimaalse distinktsiooni läbi, näit. ainult ühe foneemi või segi foneemist väiksema distinktiivjoone poolest. Sellelt seisukohalt näit. Aaviku sõna *laikima* 'välja nägema' ei ole väga õnnestund, sest see verb võib esineda samas kontekstis kui *lalkima*, millest ta erineb ainult opo-

sitsiooni velaarne — palataalne pooltest esimese silbi vokaalis. Vrd. näit. *see laigib/läigib nagu kristall*. Sama viga on ka Aaviku sõnal *edemus* 'paremus, üleolek, kasu', vrd. *edevus*. See printsiip puudutab eriti semantilisel seotud sõnu, ms. antonüüme. Sellelt seisukohalt näit. rumeenia sõnapaar *da 'jaa' — be 'ei'* (kõnekeeles) ei ole otstarbekas. Kui sellised paarid põhjustavad väärmõistmist, siis SK peab püüdma seda puudust kõrvaldada, leides uue sõna sõnapaari ühe liikme jaoks. Kui on olemas murdelisi teiseid, siis tuleb neist võtta ühiskeelde see mis kõige paremini on kooskõlas kõnesoleva printsiibiga. Eesti ühiskeeles toimiti õigesti kui idamurdeline *pahem* asendati läänemurdelise sõnaga *vasak*. Interlingue-Union on eksind printsiibi S4 vastu sellega et ta E. Wahl'i KRK nime *occidental* asendas sõnaga *interlingue*, mis on ebaotstarbekas teise KRK nime *interlingua* kõrval.

Üks sõnaliik mille liikmed esinevad samas kontekstis on personaalpronomen. Sellest seisukohalt näit. oksidentaali *yo 'ma' — tu 'sa'* on parem kui esperanto *mi — vi*. Teine selline sõnaliik on arvsõna. Et vältida äravahetamist sõnaga *drei* asendati saksa keeles side alal *zwei* sõnaga *zwo*. H. Koppelman uuris 16 keelt ja leidis et üheski neis arvsõnad ei ole eristatud ainult opositsiooni heliline leenis — helitu fortis läbi, ja et ainult kahel juhtumil nad erinevad opositsiooni *s — t* pooltest. Siiski etniliste keelte tegelik olukord arvsõnade eristamise suhtes ei ole ideaalne kõigil juhtumil. Vrd. rumeenia *doua 'kaks (feminiin)' — noua 'ühessa'*. Nagu juhtum *zwei — drei* näitab ei ole isegi kahe foneemi distinktsioon küllaldane sides. Ka kuunimed esinevad samas kontekstis. Seepärast on sides saksa *juli* asendatud sõnaga *julái*.

SK peab arvestama ka esteetilist printsiipi. Mis puutub eufooniasse (A3), siis on võimatu leida teoreetiliselt põhjendatud lahendust meeldiva foneemide proportsiooni jaoks ja rakendada seda praktikas ning samal ajal arvestada teisi olulisi printsiipe. Igal juhul monotoonsust tuleb püüda vältida niipalju kui teised printsiibid seda lubavad. Lühikese ja pika silbi vaheldus on rütm (A4) huvides. Näit. monotoonne oleks kui kõik uued sõnad kuuluks tüüpi KVKV, s.t. kui sõnad koosneks ainult kahest lähisest lahtisest silbist, kuigi see tüüp oleks kõige lihtsam morfoloogiliselt (nagu eesti käändsõnade puhul). Mis puutub afektiivsusse (A8) uute sõnade lansseerimisel, siis tuleb eriti arvestada sarnasust teiste sõnade häälikulise kujuga. Sarnasus mõne oleva sõnaga võib neologismile anda erilise tundevarjundi mida sõna lansseerija ei ole kavatsend. Erilist tähelepanu tuleb pöörata printsiibile A8 SK taktikas.

Sõnade häälikulise kuju kõige tähtsam ja raskem probleem on *ekspressiivsus* (A7). SK-s see on oluline eriti uudissõnade puhul. Sageli tuntakse et mõned uued sõnad vastavad paremini tähendusele mida nad väljendavad, kuna teised ei ole sobivad. Eks-

pressiivsus sõltub (1) häälikusümbolismist ja (2) häälikulisest sarnasusest semantiliselt seotud sõnadega.

Häälikusümbolism (HS) ei ole ainult subjektiivne tunne. Korduvad tähelepanekud ja katsed on näidand et inimesed seovad teatud häälikuid teatud tähendustega, et esineb laialdast ühist arvamust teatud keele piirides ja mõnel juhtumil ka eri keelte kõnelejate hulgas ja et see ühine arvamus on nii suur et see ilmselt ei saa põhjeneda juhusel. Veel enam, mõne hääliku sümboolne tõlgendus näitab selget suhet artikulatorsete ja/või akustiliste (auditiivsete) hääliku tunnustega või tuletuvad neist tunnustest sünesteeetiliste või metafooriliste suhete alusel, ja et see seos on ilmselt suurem kui võiks tuleneda juhusest. Selles mõttes HS on objektiivne tegur mida tuleb arvestada SK-s. Kahjuks põhjalikumad uurimused alles puuduvad, kuid ka seni esitatud faktid on küllaldased et seda printsiipi tõendada. Teoreetilise lingvistika ülesanne on selgitada mis ulatuses sõnavara allub HS-le ja koguda ning seletada mitmesuguste keelte vastavaid fakte. Enne põhjalikumaid uurimisi ei ole võimalik välja töötada HS rakedamise efektiivset meetodit SK-s.

HS kõige lihtsam nähe on onomatopoeetsed sõnad. See põhjendab faktit et teatud häälikud või nende ühendid oma artikulatorsete või akustiliste joonte tõttu on omased imiteerima või väljendama olendite või esemete teatud hääli. Neist häälikujälgendustest võivad tuletuda verbid mis väljendavad vastava hääle sünnitamist, näit. *kähisema*, *plaksuma*, ja substantiivid mis väljendavad hääle sünnitajat, näit. e. *rääk*, *trumm*, ingl. *cuckou*. Onomatopoeetseis sõnades ilmneb kuuldeline HS. Näit. vokaal *i* kui kõrge vokaal kõrge sageduse ja resonantsiga on sobiv väljendama kõrgeid hääli, klusiilid on sobivad väljendama tugeva müra järsku katkemist. Sünesteeetiliste ja metafooriliste assotsiatsioonide s.t. sarnasuste läbi mida me tunnetame eri meelte aistingute vahel (mis on universaalne psüühiline nähtus), samuti teatud füüsiliste ja psüühiliste nähete vahel HS on laiend kuuldelisest sfäärist teiste meelte, tunnete ja abstraktmõistetele. Niimoodi häälik mis on sobiv väljendama tumedat häält on samuti sobiv väljendama tumedat värvi ja tunnet. Tegelikult auditiivsed atribuudid kuuluvad algselt visuaalse alale, nagu 'tume', 'hele' või taktiilse alale, nagu 'terav'. Nagu kogemused ja paljud katsed on näidand, on olemas laialdane ühine arvamus paljude rahvaste seas et näit. järgnevad tähendused on üksteisega seotud: 'kõrge heli, väike, õhuke, terav, kiire, kerge, kõrge, hele, lähedal, pingul' ja teiselt poolt 'madal heli, suur, paks, nüri, aglane, raske, madal, tume, kaugel, lõtv'. Samuti näit. 'õnnelik' on seotud tähendusega 'hele', ja 'vali (hääli)' tähendusega 'suur'.

HS artikulatoorne ja akustiline alus on ilmne vokaalide puhul. Kõigepealt on olemas antifoonia heledate eesvokaalide ja tumedate tagavokaalide vahel. Onomatopoeetsete sõnade alal on H. Wissemanni katsed tõendand et sakslased tarvitavad alati kõrgeid eesvokaale *i, ü* ja labiaalset keskkõrget eesvokaali *ö* heledate ja kõrgete häälte väljendamiseks, ja labiaalseid tagavokaale *o, u* tumedate ja madalate häälte puhul. Vrd. ka e. *kihini — kahini — kohini, kilini — kölini — kolini, pirisema — porisema, vihisema — vuhisema, sisisema — susisema*.

Mitteonomatopoeetsete väljendite alal tõendasid S. S. Newman'i katsed mõtetute silpidega et inglise keele kõnelejad seovad eesvokaale tähendustega 'hele' ja 'väike', ja tagavokaale tähendustega 'tume' ja 'suur'. Vokaalide järjekord väiksemast suuremani oli järgmine: *i, e, ä, a, u, o*, s.t. *i* peeti suuremaks kui *e*, *e* suuremaks kui *ä* jne. Edaspidised uurimised on vajalikud. Mis puutub teiste keeltesse, siis Sapir leidis et hiina keele kõnelejate suhtumine on umbes samasugune kui inglise keele kõnelejatel, s.t. *a* peetakse suureks võrreld *i*-ga. Teiselt poolt A. Black'i ja R. W. Brown'i katsed näitasid et hiina keele kõnelejate suhtumine *a*-sse ja *i*-sse oli peagu võrdne. Y. Ohwak'i ja K. Sato katseil jaapani keele kõnelejatega oli vokaalide järjekord väiksest suureni ja õhukestest paksuni järgmine: *i, e, u, o, a*.

USA-s on olnud korduvaid katseid antonüümsete sõnapaaridega mis tõendavad häälikusümboolset antifooniati. Näit. R. W. Brown, A. H. Black ja A. E. Horowitz esitasid 86 inglise keele kõnelejale lehe 21 inglise antonüümpaariga. Lehe teisel küljel olid antonüümsed sõnapaarid hiina, tšehhi ja hindi keelest samade tähendustega kui ingliskeelsed paarid. Sõnapaaride järjekord eri keeltes oli juhuslik nii et järjekorrast ei olnud võimalik välja lugeda mida võõrsõnapaar tähendas. Katsealused pidid mõistatama võõrsõnade tähendused. Nad näitasid oma mõistatamistes suurt ühtlust ja õigete mõistatamiste arv oli tunduvalt suurem kui et see võiks põhjeneda juhusel. Õigete mõistatamiste protsent oli kõrge niisugustes võõrsõnapaarides mis olid kooskõlas heleda — tumeda häälikusümboolse antifooniaga, näit. hiina *ch'ing — chùng* 'kerge — raske' (93 %), hindi *mitha — khatta* 'magus — hapu' (88 %). Sõnapaarid mis olid vastolus oodatava heleda — tumeda antifooniaga andsid kõige madalama protsendi õiged vastused, näit. hiina *shàng — hsia* 'üleval — all' (10 %), hindi *khush — ranjida* 'rõõmus — kurb' (17 %). G. A. McMurray katsed 15 antonüümpaariga tšehhi, hiina ja hindi keelest näitasid samuti suurt ühtlust vastustes: selliste sõnade tähendusi milles domineerisid vokaalid *ä, ai, äi, i* ühendati tähendustega 'terav, hele, kiire, kõrge, kerge, aktiivne', kuna sõnu milles domineerisid *a, ou, u, o* ühendati tähendustega 'nüri, tume, aeglane, raske, passiivne'.

M. S. Miron'i katses 79 inglise keelt ja 41 jaapani keelt kõneleva isikuga, kus kasutati 50 mõtetut sõna struktuuriga KVK, peeti eesvokaale 'meeldivaks' ja 'nõrgaks', tagavokaale 'ebameeldivaks' ja 'tugevaks'.

Prantsuse keele kohta on M. Chastaing tõendand korduvate katsetega et eesvokaale seotakse tähendusega 'hele' ja tagavokaale tähendusega 'tume', kusjuurs *i* peetakse kõige heledamaks ja *u* kõige tumedamaks vokaaliks.

Andmed mitmesugustest keelkondadest tõendavad et vokaalide antifoonia on väga levind ja osutab juhuslikkusest suuremat sagedust. Chastaing uuris prantsuse, itaalia ja hispaania keeles ees- ja tagavokaalide esinemist sõnades tähenduskomponentidega 'hele' ja 'tume'. Ta leidis et sõnade seas mille tähenduses on komponent 'hele' on selge ülekaal eesvokaalseil sõnadel, kuna komponendiga 'tume' sõnades domineerivad tagavokaalid. Näit. esimese grupi 57 sõnast 36 sisaldasid eesvokaale, kuna teise grupi 32 sõnast 19 sisaldasid tagavokaale.

Tuntud on antifoonia tähenduste 'lähedane — kauge' puhul deiktilistes pronounites ja adverbides: 'siin' puhul esineb kõrge või eesvokaal, 'kauge' puhul madal või tagavokaal, näit. ingl. *this — that*, ung. *itt* 'siin' — *ott* 'seal, ez 'see' — *az* 'too', mande *yi* 'see' — *wo* 'too'. Samasugune antifoonia esineb tähenduspaari 'üleväl — all' puhul, näit. pr. *sur — sous*, türki *üst — ast*, e. *üle — ala*.

Tähenduse 'väike — suur' puhul on kõige kõrgem eesvokaal *i* kõige kohasem väljendama väiksust, millist fakti tõendavad andmed mitmesugustest keeltest mida on korduvalt käsitletud keeleteaduslikus kirjanduses. Vastavate sõnade nimistu haarab sõnu mis väljendavad 'väikest', näit. *pisike*, noori või väikesi olendeid, näit. *kilu* (vrd. *kala*), väikesi asju, samuti deminutiivsufikseid, näit. SU *-i*. Antifooniat 'väike — suur' illustreerivad hästi itaalia deminutiivsufiks *-ino* ja augmentatiivsufiks *-one*, vrd. ka lõuna-pr. dem. *-et, -ette* ja augm. *-asse*. Chastaingi arvutuste järgi sisaldavad prantsuse keeles sõnad tähenduskomponendiga 'väiksus' 88—98 % eesvokaale ja 2—12 % tagavokaale, kuna sõnad komponendiga 'suur' sisaldavad 12—20 % eesvokaale ja 80—88 % tagavokaale. M. Swadesh'i järgi antifoonia 'väike — suur' on produktiivne nähtus paljudes Ameerika keeltes ja haarab nii nominaal- kui verbaaltüvesid; Ameerika algkeeles esinevad vokaalid *e, o* põhivormis, *i, u* deminutiivis ja *a* augmentatiivis. Huvitavad on ka lastekeele faktid. Palju tsiteeritud on G. Gabelentz'i näide: üks laps kutsus tavalist tooli *lakeil*, nukutooli *likill* ja suurt tooli *lukul*. J. Berko katseis, mille eesmärgiks oli testida inglise keelt kõnelevate laste võimet moodustada deminutiive, kaks last ütlesid et väike *wug* on *wig*. On tähelepandav ka et šoti ütlus *mony a little makes a mickle* (või *muckle*)

esineb sageli inglise keeles kujul *many a mickle makes a muckle*, nagu *mickle* tähendaks väikest, kuna tegelikult mõlemad sõnad, nii *mickle* kui *muckle* tähendavad suurt.

On veel teisi tähendusi mida *i* on sobiv väljendama oma artikuloorsete ja akustiliste omaduste poolest. Nagu kõrgeid ja teravaid hääli, nii on *i* väga sobiv väljendama ka teravaid aistinguid ja asju, vrd. näit. e. *kibe, kime, kisa, piste, pilge, tige, viha, vile*, ingl. *bitter, itch, sting, tingle, twinge*, pr. *piquer, siffler*. Katsed ja lingvistilised andmed näitavad et *i* tuntakse väljendavat hästi kiirust, lühikest kestvust ja elavust, näit. e. *pilk, vilkuma, vilgas*, ingl. *blink, flick, glint, glitter, twinkle*, sk. *blick*.

Vokaalse HS ekspressiivne väärtus on nii ilmne et oleks ebatark seda mitte rakendada SK-s. Näit. kui me loome sõnu tähenduste jaoks mis on seotud kujutlustega 'väike, kerge, hele, rõõmus, kiire, pingeline, elav jne.' me peaks valima eesvokaale. Vastupidi kui me loome sõnu mis on seotud tähendustega 'tume, sünged, kurb, aeglane, lõtv, jne.' me peaks eelistama tagavokaale. Samuti tuleks arvestada üksikute vokaalide erijooni. Näit. *a* kui kõige lahtisem tagavokaal on eriti sobiv väljendama tähendusi nagu 'lame, ebamäärane, lõtv'; *u* kui kõige tumedam vokaal on kohane süngete tähenduste jaoks; labiaalid on kohased tähenduste jaoks mis märgivad ümmargusi asju. Huvitav on et C. A. Bodelsen'i katseil taani pärisnimedega arvasid 44 isikut 50-st et *Olsen* on paks.

Ka konsonandid oma artikuloorsete ja akustiliste erijoonte tõttu on sobivad väljendama eri tähendusi. Katsed ja andmed mitmesugustest keeltest tõendavad konsonantide HS. Helituid klusiile tarvitatakse mürade järsu lakkamise või, sõna algul, algamise väljendamiseks. Seepärast nad on kohased väljendama kõvu lööke, näit. e. *kloppima, koputama*, ingl. *flap, kick, knock*, pr. *claque, frapper*. Sellest tuletub tähendus 'murdma', vrd. e. *katki*, ingl. *break*, pr. *couper*, sk. *kaputt*. Sünesteesia vahendusel klusiilid väljendavad igasugu tegevuse katkemist ja nad on ekspressiivsed momentaan- ja frekventatiivverbides, vrd. e. *kitkuma*, ingl. *pluck*, sk. *hacken*. Näib olevat ka erinevus eri klusiilide kõvaduse astmes. Wissemanni katsete järgi tarvitati *k* suurima ja *p* vähima kõvaduse väljendamiseks. See on kooskõlas ka akustiliste faktidega: *k* on kõige kompaktsem ja *p* kõige difuussem klusiil. Kompaktseid häälikuid iseloomustab suurem energia kontsentratsioon, difuusseid häälikuid energia hajutatavus. Chastaing on leidnud teatud HS antifooniat heliliste ja helitute klusiilide vahel.

Silbilõpulisi nasaale tarvitatakse onomatopoeetseis sõnades resonantsi ja heli (vastandina mürale) väljendamiseks. Seepärast nad on kohased sõnades mis on seotud selle tähendusega, vrd. ingl. *gong, ring, sing*, sk. *klang*. „Likviidse” *l* kuuldeline mulje sarnaneb veevulinaga ja *l* on ekspressiivne sõnades mis märgi-

vad 'voolamist, kergest liikumist' ja tähendusi mis sisaldavad komponenti 'vedel, lõtv', näit. e. *voolama, valama, vulisema, lõtv, lodev*, korea *mul* 'vesi', *hulu-* 'vool'. *l* on ka ekspressiivne sõnades mis väljendavad selget heli, näit. e. *heli, kõla*, sk. *laut*.

r tarvitatakse ta artikulaatorsete ja akustiliste omaduste tõttu väljendamaks mürinat ja teisi seda laadi mürasid, vrd. e. *mürin, norskama*, ingl. *snore*, ja tegevusi mis assotsieeruvad selliste müradega, vrd. e. *murdma*, ingl. *break*, edasi ka ilma mürata tegevusi mis koosnevad kiiresti korduvaist liigutustest, näit. *värisema*, ka substantiive mis märgivad rida, vrd. e. *rida*, ingl. *row*, pr. *rang*. Mürast me tuleme sünesteesia kaudu tähendustele 'ebameeldiv, toores, kare, õel', ja *r*, eriti ühenduses tumeda vokaaliga, on ekspressiivne sõnades mis sisaldavad neid tähendusi, vrd. e. *ropp, toores kare, kore, karm, kuri, roim*, ingl. *murder*. Sõnades *kare, kore, karm* tugevdab tähendust 'kõvadás' *k*.

Labiaalkonsonantide puhul aitab HS-le kaasa visuaalne tegur, kuna huulte liigutus on nähtav. Huulhäälikuid tarvitatakse sageli väljendamaks tähendusi mis on seotud huulte või suu liigutustega, vrd. e. *puhuma*, ingl. *blow*, ja tähendustega 'vastikus, põlgus', vrd. e. *põlgama* (vrd. grimassi ühenduses põlgusega), *vasitik, vilets*. Vrd. ka *m* ekspressiivsust sõnades *tumm*, ingl. *dumb, mute*.

A. A. Roback on näidand et ühendid *ng* ja *nk* on tänu oma artikulatsioonile ekspressiivsed väljendama 'kokkutõmbumist' ja sellega seotud tähendusi, nagu ängistus ja pinge: *ng* hääldus tekitab kinninöörimise tunde. Robacki järgi IE ja semiidi keeltes on sadandeid sõnu mis kinnitavad seda hüpoteesi, näit., heebrea *anak* 'ahastama', ld. *angustia, stringere*, vrd. e. *ängistama, pingutama, tungima*, (vangi) *kong, kange, range, sünge, vinge, vänge*.

Ülemal ma olen juhtind tähelepanu vokaalide ja konsonantide mõne häälikusümboolse omadusele.¹⁵ Huvitav fakt on ka et paljudes keeltes kõneorganite nimed sisaldavad vokaale ja/või konsonante mille hääldamisel vastav organ mängib peaosat. Vrd. labiaale sõnades e. *suu*, ingl. *mouth*, malai *mulut* 'suu'; e. *huul*, ingl. *lip*, suaheeli *mdomo* 'huul'.

Ka *kvantiteeti* võib tarvitada ekspressiivse sümbolismi vahendina. On üldtuntud fakt et spontaanses kõnes paljudes keeltes tarvitatakse hääliku pikendamist suure ulatuse ja intensiivsuse

15 Vrd. ka sõnaseesmist konsonantide kohta eesti onomatopoeetseis sõnades, V. Värvi ESA 12, 1966, 35—HS bibliograafiat aastani 1965 vt. Hörmann PS 229—, meetodist ja kriitikast vt. I.K. ja M.M. Taylor PB 64, 1965, 413—.

väljendamiseks.¹⁶ Fonoloogilise kvantiteediga keeltes on sobiv pikki foneeme tarvitada sõnades mis on seotud tähendusega 'suur ulatus' või 'intensiivsus'. Eesti ühiskeeles on ilmekuse tõttu normitud variant *ärritama pro äritama*. On ka teisi tähendusi mida on eriti sobiv väljendada pika foneemiga, kuid liialdamisest kvantiteedi rakendamisega tuleks hoiduda.

Reduplikatsioon s.t. hääliku, silbi või mõne teise väljendusüksuse kordus on teatud ulatuses tarvitusel kõigis, kuid eriti ilma kirjata rahvaste keeltes, väljendamaks intensiivsust, kordust, kestvust jne.¹⁷ Onomatopetseis sõnades reduplikatsioon väljendab müra rütmilist liigendust. Seda tarvitatakse eriti sõnades mis märgivad korduvat või rütmilist tegevust, ebakorrapärasust, korratust jne. On huvitav et reduplikatsioon esineb paljudes keeltes liblikat tähendavas sõnas, vrd. e. *liblik*. SK peaks tähele panema reduplikatsiooni ekspressiivset sümboolikat, kuid seda võiks tarvitada ainult väga piiratud ulatuses uute sõnade loomisel mille tähendus on seotud eelmainitud tähendustega. Ulatuslikum reduplikatsiooni rakendus moodseis keeltes teeks primitiivse mulje.

Ka *sõna pikkusel* on sümboolne tähendus. Mõnikord tundub olevat kooskõla sõna tähenduse ja pikkuse vahel. Jespersen on juhtind tähelepanu sõna tähenduse ja pikkuse suhtele sellistes sõnapaarides nagu ingl. *laugh/laughter, move/motion, dream/dreaming, sail/sailing* jne., samuti *now/nowadays*, sk. *jetzt/heutzutage* ja faktile et ingl. sõna *aggravate* tundub intensiivsem kui *vex*. Samal põhjusel näib prantslane eelistavat *difficul-teux* pro *difficile* ja *excessivement* pro *très*. Teiselt poolt tuntakse et prantsuse adverb *compendieusement* ei ole kohane tähenduse 'lühidalt' jaoks ja tegelikult seda sõna tarvitatakse sageli vastupidises tähenduses. Ka seda tegurit tuleb arvestada SK-s. Mõnikord on otstarbekas omada igapäevase neutraalse mitteekspressiivse (lühema) sõna kõrval ka ekspressiivne (pikem) väljend mille suurus on kooskõlas tähendusega.

Peale HS sõna ekspressiivsus sõltub foneemilisest sugulusest tähenduslikult seotud sõnadega. Ma nimetan seda *suhteliseks sümbolismiks* (SS). Katsed on näidand et püüdes mõistatada tundmatu sõna tähendust ollakse tihti mõjutatud kas mõne oma või võõrkeelse sõna assotsiatsioonidest. Näit. H. Müller'i katseil *tumba* assotsieerus saksa sõnaga *tuba*, *fiti* sõnaga *fittich*, *vimba* sõnaga *wimmern* ja pr. *timbre*. Tähendusmuutus on sageli tingitud foneemiliselt sarnaste sõnade mõjust, vrd. *helge*. Seejärest lantsseerides uut sõna tuleb arvestada kas see ei kutsu esile

¹⁶ Vrd. Tauli STL I 141.

¹⁷ Vt. Tauli STL I 137—.

assotsiatsioonide mõne oleva sõnaga, mis võib anda uue sõnale teise tähenduse kui oli kavatsatud.

Tegelikkuses need kaks ekspressiivsuse tegurit, HS ja SS on üksteisega tihedalt seotud. Sageli on raske ütelda kummal neist sõna ekspressiivsus põhjeneb. See võib põhjeneda mõlemal korral. H. Marchand on näidand et inglise keeles on ühise semantilise elemendiga sõnad sageli ühine sõnaalguline häälik või häälikuühend, mida ta nimetab sümboliks. Mõned sellised sümbolid, nagu *kr-* sõnades mis väljendavad ebameeldivat müra, on algselt väljendavad, kuna teised, nagu *sw-* sõnades mis väljendavad õõtsutatavat või viibutatavat (*swinging*) liigutust, on tekkinud sõnade segunemise tulemusena ja on enam või vähem juhuslikud. Neil faktidel põhjenebki uute sõnade ekspressiivsus. Näit. Marchand'i järgi ei ole ühendis *fl-* midagi mis sugereeriks kujutlust lendamisest või voolavast liikumisest, aga faktis et on olemas vana-inglise keelest pärit *flow, fleet, flutter, fly, flee, float* peitub põhjus mis teeb kõik vastavad uued sõnad keskinglise keeles ekspressiivseks.^{17*} Marchand esitab rea sõnaalgulisi sümboliteid ühes näidetega mis illustreerivad HS või SS. Osa *fl-*sõnu on siiski võimalik seletada HS-ga. Robacki järgi nende ühine tähendus on 'kerge liikumine' ja HS põhjeneb artikulatsioonil: me tajume teatud lehvitavat või plaksutatavat häälikut, vrd. *flame, flare, flicker, flip, flit, flutter, fly*. R. Quirk on juhtinud tähelepanu et inglise keeles *sl-* esineb sageli ebameeldivate tähendusega sõnades, näit. *slander, slang, slave, slouch, sly*. Eesti keeles on rühm sõnu konsonantühendiga *-hm-* mil näib olevat teatud ühine semantiline element (energiline robustne tegevus), näit. *ahmima, kahmima, rühmama, ähmama*. Lühike *õ* esineb eesti ja soome keeles peamiselt pejoratiiv sõnades, näit. *mõga, tõgama, tõlp, sm. hõlkkä, kömpelö* 'kohmakas', *lörpötellä* 'lobisema, latrama'.¹⁸

N. N. Markel ja E. P. Hamp uurisid sõnaalguliste ühendite *gl, sp, fl, sn, st* kaastähendusi. Nad esitasid katsealustele kümme ühesilbist mõttetut sõna mis algasid nende ühenditega ja mida tuli hinnata 15 adjektiivipaari põhjal, nagu *halb — hea, puhas — määrdind, meeldiv — ebameeldiv*. Eksperiment näis tõendavat et katsealused (arvult 48) omistasid nende konsonantühenditele teatud tähendusi. Näit. *fl-*sõnadele omistati järgmised tähendused: teatud määral *halb, pehme, külm, vedel (liquid), üsna (somewhat) määrdind, nõrk*. Edaspidised uurimised peavad näitama milline väärtus selliseil katseil on SK-s.

Fakti et keeletarvitajail on tunne et on olemas, või peab olema, kooskõla tähenduse ja vormi vahel tõendavad peale muude faktide (mida me käsitlesime ülemal) korduvad, peamiselt diledant-

17* Vrd. ka I.K. Taylor PB 60, 1963, 206—.

18 Vrd. M. Sadeniemi MSFOu 125, 1962, 486—, F. Sivers BSL 57:1, 1962, 216.

likud katsed (kui fantastilised nad ka ei oleks) seletada häälikute tähendusi. Kõik isikud ei ole ühtlaselt tundlikud ekspressiivsuse suhtes; kõige tugevam on see tunne luuletajail. SK ei või jätta arvestamata sõnade ekspressiivset külge.

Tekib küsimus: kas ekspressiivsuse aspekt kehtib kõigi sõnade kohta; kas me eeldame et kõigi sõnade puhul peaks olema kooskõla tähenduse ja väljendi vahel; kas me võime ütelda iga sõna kohta kas ta vorm sobib hästi tähendusega või mitte? Üldine vaade lingvistide ja keeleteadlaste seas on et ekspressiivsed sõnad on erandlikud. Mõned arvavad isegi, vastupidi Jespersenile, et ekspressiivsuse puudumine on ideaal. See ei ole siiski nii. On olemas suur hulk keeles väljendatavaid tähendusi millel võiks olla ja sageli on häälikusümboolne väljend. Need on tähendused mis on seotud karakterse kineetilise (näit. mis puutub liigutuse kiiruse või viisi) või aistilise, nagu visuaalse (näit. mis puutub heledusse või kujusse), kuuldelise, haistmise, maitsmise, taktilise (näit. mis puutub kõvadusse, rõhku, siledusse, kaalu, likviidsusse) või termilise omaduse või emotsionaalse kaastähendusega. Tuleb tähele panna et aistilised omadused ei puuduta mitte üksi füüsilisi nähtusi, vaid metafoori ja sünesteesia kaudu ka psüühilisi ja abstraktmõisteid.

Teiselt poolt on olemas suur hulk tähendusi mis näivad olevat neutraalsed HS seisukohalt, kuna me ei saa ütelda millised väljendid neil tähendustel peaks olema. Siia näivad kuuluvat kõik abstraktsed neutraalmõisted, eriti ebamäärase tähendusega, näit. 'idee, mälu, tähendus, kultuur, põhjus, kompetentne, meetod, abi, kogemus, nimi, haridus, suhe, elukutse; sarnane, võimalik; tajuma, unustama, võrdlema, leidma, tegema, soovitama, andma, käima, panema, tähele panema, teenima jne'; edasi paljude taimede, loomade, toitude, riiete jt. esemete, elukutsete, enamiku ühiskondlike mõistete, nagu sugulassuhete, institutsioonide jne. nimed. Ilmselt piiri tõmbamne neutraaltähenduste ja tähenduste vahel mis on sobivad HS jaoks on väga subjektiivne. Võib-olla tulevikus leitakse meetodid mis annavad objektiivseid andmeid.¹⁹

¹⁹ Võib-olla et tegemaks kindlaks kas tähendus on neutraalne või mitte saab kasutada Osgood'i jt. semantiliste diferentsiaalide taolist meetodit. Näiteks tähendusi mis saavad iseloomustuse selliste skaalade nagu suur — väike, tugev — nõrk, kõrge — madal, rõõmus — kurb, raske — kerge, hele — tume, kiire — aeglane jne. ühe või teise otsa lähedal võib pidada HS-le alluvaiks. Siin on huvitavad M. Wertheimer'i katsed, mis näitasid et nende sõnade tähendused mille häälikulist kuju katsealused pidasid tähendusele sobivaks said semantiliste diferentsiaalide skaalal teravamama, s.t. skaala ühe või teise otsale lähedasema iseloomustuse (AJP 71, 1958, 412—).

SS-l on suurem ulatus kui HS-l, sest iga sõna on häälikuliselt ja tihti ka tähenduselt seotud mõne teise sõnaga. SS mõjub positiivses ja negatiivses mõttes. Kui sõna häälikuliselt osalt sarnaneb mõne tähenduslikult seotud sõnaga, siis ta tundub olevat ilmekas. See kehtib peamiselt uute sõnade kohta. Kui sõna on häälikuliselt sarnane mõne teise sõnaga mis tähenduselt ei ole seotud esimese sõnaga, siis see võib põhjustada assotsiatsioone mis ei ole kooskõlas tähendusega ja sõna tundub ebailmekas, s.t. sõna häälikuline kuju tuntakse olevat ebasobiv väljendatava tähenduse jaoks. See maksab peamiselt uute sõnade kohta, kuid juhtub ka et kriitilised ja ekspressiivsustundelised isikud peavad mõnd oma emakeele traditsioonilist sõna ebasobivaks sellelt seisukohalt või mõnd võõrkeelset sama tähendusega sõna sobivamaks. Lansseerides uusi sõnu on tark pöörata tähelepanu ekspressiivsusele mida annab osaline sarnasus semantiliselt seotud sõnaga.

Võib aga juhtuda et otsides mõne sõna jaoks kohast häälikulist kuju me ei leia tähenduses ühtki joont mida võiks väljendada HS abil ega ühtegi tähenduselt seotud sõna mida võtta aluseks uue sõna häälikulise kuju jaoks. Sellisel juhtumil võib kasutada võõrkeeli, eriti hõimkeeli ja suuri rahvusvahelisi keeli, ja uue sõna aluseks võib võtta vastava võõrsõna. Seda meetodit on rakendand Aavik. See tuleb kasuks uue sõna ekspressiivsusele nende jaoks kes tunnevad vastavat võõrkeelt. Tuleb tähele panna et SS rakendamisel uute sõnade loomisel on oma piirid: see ei või sattuda vastollu printsiibiga S4.

Kui sageli on võimatu ütelda millise häälikulise kuju uus sõna peaks saama et ta oleks ekspressiivne, see ei tähenda et me võime konstrueerida iga uue sõna täiesti meelevaldselt, nagu järeldub keelise märgi arbitraarsuse teooriast. Kergem on ütelda et teatud häälikuline kuju ei sobi mõne tähenduse jaoks kui ütelda missugune kuju just oleks kohane. Teatud häälikuline kuju võib olla ebasobiv oma HS või SS assotsiatsioonide tõttu, või võib teha veidra ja sageli koomilise mulje põhjustel mida me ei oska seletada. Ilmselt me ei või näiteks tähenduse 'informatsioon' jaoks tarvitada väljendeid nagu *lala, lolo, susu, kipkap*, mis kutsuvad esile onomatopoeetseid assotsiatsioone, samuti mitte tähenduse 'konstruktsioon' jaoks eesti keeles sõna nagu *mölu*, mis meenutab sõna *möla*. On väga raske ülesanne uue sõna jaoks leida sobiv häälikuline kuju mis rahuldab sõnaloojat ekspressiivsuse seisukohalt, nagu Aavik on õieti märkind. Tuleviku SK ülesanne on töötada välja otstarbekad meetodid selle probleemi ratsionaalsemaks lahendamiseks.

On tarbetu lisada et ekspressiivsuse printsiibi meetodiliseks rakendamiseks SK-s on vaja uusi ja põhjalikumaid uurimusi. Keelte sõnavarasid tuleb uurida HS ja SS seisukohalt. On vaja statistilisi andmeid ja katseid. Uurimised saavad näitama millised

nähtused on universaalsed ja millised piirduvad eri kultuuride ja keeltega. Ekspressiivsuse printsiibi metoodiline rakendamine SK-s eeldab vastava keele sõnavaras on olemas teatud foneeme või nende ühendeid mis esinevad sõnades millel on teatud ühine semantiline element, kuigi sellist häälikulise ja semantilise joone ilmset vastavust ei saa seletada tavalise HS-ga, näit. hääliku artikulaatorsete või akustiliste joontega. Uurida tuleb ka mis osa on hääliku asendil silbis või sõnas HS puhul.

Ekspressiivsuse printsiipi tuleks rakendada ka RK konstrueerimisel. Siin võivad tarvitusele tulla HS universaalsed ja statistilised tendentsid mida maailma keelte uurimine tulevikus kindlaks teeb. SS võib rakendada KRK-s sel viisil et sõnade konstrueerimisel kasutatakse häälikulisi elemente mis esinevad etniliste keelte vastavais sõnades. Nn. naturalistlikes KRK-des, nagu oksidentaalsed ja interlingva, on seda printsiipi rakendatud selle äärmisel kujul, peagu ignoreerides kõiki teisi printsiipe.

Tekib küsimus: kas on otstarbekas asendada uue sõnaga mingit keeles olemasolevat sõna mis ei ole kooskõlas HS või SS-ga, mis kutsub esile assotsiatsioone mõne teise tähendusega kui see mida ta peaks väljendama, s.t. on ebakohane ekspressiivsuse seisukohalt? Põhimõtteliselt see on võimalik, kuid ei oleks taktikaline püüda asendada traditsioonilisi igapäevaseid sõnu, nagu ingl. *small* ja *big*. Asendamist võib rakendada eriti uudissõnade puhul. Vanade sõnade puhul see on võimalik ainult harvadel juhtumitel; sel puhul tuleb uut sõna lansseerida kui sünonüümi vana sõna kõrvale.

Sõnade häälikulise kuju ekspressiivsust on uute sõnade loomisel arvestanud Aavik. Ta leiab ka et eesti keeles on olemas kõlalised ebakohaseid sõnu, nagu *rääkima* („mis oma kõlaga näib kujutavat inetu-läbilõikavat ja vastikut häämitsust”, vrd. *rukki-rääk*; vrd. ka *röökima*), *mälu*, *mäletama*, *mälestama* („see on midagi labast, naeruväärast, veidrat, midagi lallutav-primitiivset”, vrd. *mäletsema*; vrd. ka *mälu* 'mäletsetav toit').²⁰

Huvitavad on Aaviku kaalutlused uue sõna konstrueerimisel endise *kuritegu* asemele.²¹ Kõigepealt ta leiab et sõna peaks sisaldama *r* hääliku ms. seepärast et „see tõstab ta kõlalist vastavust ja sugestiivsust”. Ta juhib tähelepanu ka sellele et mitmes teises keeles sama sõna sisaldab *r*, näit. ingl. *crime*, sm. *rikos*. Valides vokaale ta leiab et kõige kohasem on diftong, „sest diftong on drastilisem, värvikam, võib anda mingi koledusmuljet”. Lõppkonsonandi puhul ta leiab et see ei võiks olla mitte klusiil, vaid mingi kestev konsonant mis annaks sõnale „enam mõtlema-

²⁰ KÄV 104.

²¹ KÄV 83—.

panevat ja õudist järelkaja'. Diftongi lõppvalikul ta peab kõige sobivamaks diftongi *oi*, „sest ta kõlaline mulje on ühtlasi väga sügav ja tume, peagu kole". Lõpptulemuseks on sõna *roim*.

Nagu näeme Aavik ise andis sõnale „drastilise", „koleda" ja „õudse" kõla. Seega Aavik oli selle sõna häälikulise kõla n.-ü. „üle sümboliseerind", kuna sõna oli mõeldud igasugu kuriteo jaoks, kaasa arvatud taskuvargus. Et Aaviku häälikusümboolne interpretatsioon oli kooskõlas eestlaste suure massi keelevaistuga tõendab fakt et vanema generatsiooni inimesed arvavad sageli et *roim* tähendab mõrva või rasket kuritegu. Kui ma 1950. aastail Rootsisis küsitlesin selle sõna tähendust reallt kaasmaalastelt, siis õiget tähendust teadis peamiselt noorem põlv, kuna vanem põlv vastas enamasti et *roim* tähendab mõrtsukatööd. Mõni arvas isegi et *roim* on tugevam kui mõrtsukatöö. Üks spontaanne vastus oli 'röövmõrtsukatöö'. Keegi tähendas et sõnal on õudne kõla, teine arvas et *r* on robustne häälik, kuna kolmas kinnitas et *roim* ei saa tähendada taskuvargust. Selline kõlaline mulje sõltub tõenäoselt *roi* häälikusümboolsest tõlgendusest,²² kuna ei ole olemas eesti sõna mis võiks põhjustada vastavat SS tõlgendust. Muidugi sõnale *roim* sellise tähenduse omistamisel võivad olla kaasa mängind ka muud tegurid, nagu kontekst.

Üldiselt peab tunnustama et Aavikul on õnnestund anda oma konstrueeritud sõnadele ilmekas häälikuline kuju mis on kooskõlas tähendusega. Olgu mainitud et Saareste arvates järgmised Aaviku sõnad vastavad hästi tähendusele: *hõir* 'triumf' (< *hõiskama* + *rõõm*), *mõuk* 'mats' (vrd. *mauk*, *mühakas*), *nere* 'ninakas', *nõme* 'harimatu' (vrd. *tume*), *nõnge* 'kangekaelne' (vrd. *kange*), *õõv* 'õudne hirm' (vrd. *õudne*).²³ Uue sõna konstrueerimisel Aavik on sageli toetund mõne eesti või võõrkeelse tähenduselt lähedase sõnale. Vrd. *embama* ja ingl. *embrace*, pr. *embrasser*, e. *ümber*; *riip* 'näojoon' ja *kriips*; *süüme* ja *südametunnistus*; *tümp* 'järele jäänd ots mingist pikemast esemest' ja ingl. *stump*, e. *tõmp*.

Aaviku sõnade seas võib siiski leida ka selliseid mis tunduvad vähem õnnestunud HS seisukohalt, näit. sõna *neim* (toetub kreeka sõnale *Nemesis*) häälikud tunduvad liiga pehmed mõiste 'kättemaks' jaoks. SS seisukohalt võib näit. kriitiseerida sõna *laupima* 'sõna kuulma', mis assotsieerub sõnaga *loopima*, kuna *vasn* 'vanasõna' tuletab meelde sõna *käsn*. SS seisukohalt ei ole otstarbekad ka näit. Aaviku poolt soovitatud soome laenud *mullistus* 'umwälzung', vrd. *mull*; *vamm* 'hoop, vigastus', vrd. *vamm* 'käsn'; samuti murdelaen *rööpama* 'paksult rüvetama', vrd. *rööbas* : *rööpa*.

²² Vrd. ka ülemaal lk. 128.

²³ EKr 1937 213—.

11. UUTE SÕNADE HANKIMISE ALLIKAD JA MEETODID

Uute sõnade hankimise juhendeis tavaliselt soovitatakse kõigepealt vaadata kas vajalik sõna ei leidu keele oma varades, nagu vanemas keeles või murdeis. Kuid ratsionaalne oleks kõigepealt teha kindlaks missugune vorm peab olema uuel sõnal. Esimene probleem on: kas vajatav sõna peab olema ML või AL? Järgmine probleem on sõna otstarbekas pikkus. Seda saab hinnata, peale HS kaalutluste, sõna esinemissageduse põhjal. On ilmne et alles tarvitusele tulemata sõna puhul seda saab hinnata ainult väga umbkaudselt. Äärmusjuhtumeil on lahendus lihtne: väga sagedaste tähenduste jaoks tuleb eelistada ühesilbiseid sõnu, kuna väga harva esinevad sõnad võivad olla võrdlemisi pikad. Pärast nende seikade kindlaks tegemist võib hakata otsima sobivat sõna. Kui uus sõna peab olema AL, siis on järgmised võimalused: (1) sõna võib võtta oma allikaist, (2) mõnest võõrkeelest, (3) sõna võib konstrueerida.

Oma keele ühe allikana tavaliselt mainitakse arhaisme, kuid neist on, paitsi erandjuhtumid, vähe kasu moodsete mõistete puhul. Kõige ulatuslikum oma keele allikas on murdesõnavara. Ka abstraktsõnu võib saada murdeist. Moodsete konkreetmõistete jaoks on murdesõnavara vähem kasutatav. Võttes murdeist sõnu ühiskeelde võib sõna algset tähendust muuta. Seda meetodit on edukalt kasutatud eesti SK-s. Näit. Veski võttis EL sõna *rase* 'raske' kirjakeelde tähenduses 'graviidne'. Murdesõnavara ulatusliku kasutamise eelduseks on et kõik materjalid on kättesaadavad ja klassifitseeritud semantiliste kategooriate järgi. Kuid merrete all ei tule mõista mitte üksi geograafilisi vaid ka sotsiaalseid murdeid, kaasa arvatud släng.

Edasi võib uusi sõnu laenata ükskõik mis keelest eeldusel et häälikuline kuju on sobiv. Võõrsõna häälikulise kuju võib muidugi kohandada oma foneemistruktuurile.²⁴ Näit. prantsuse sõna *charme* toodi Aaviku poolt eesti keelde kujul *sarm*. Seda meetodit tuleks tarvitada ka eriti viimasel ajal tarvilikuks osutavate inglise laenude puhul. Loomulikult võõrkeelest ei või laenata mitte ainult rahvusvahelisi sõnu vaid iga sõna mis oma keeles puudub. Kõige lihtsam on laenata sõnu lähedasest hõimkeelest, kuna seliste keelte häälikusüsteemid on tavaliselt lähedased, milline fakt kergendab laenamist. Seda moodust on eesti keele alal ulatuslikult kasutatud soome keelest laenamise näol, eriti Aaviku algatusel. Mägiste järgi VÕS 1942 sisaldas 720 soome laenu ja 212 sõna mille kohta ei ole võimalik ütelda kas need on laenatud

²⁴ Vrd. ülemaal lk. 46—, 97—.

murdeist või soome keelest. Laenamine on jätkund peale Teist maailmasõda.²⁵

Uute sõnade oma ja võõraste allikate puhul tekib prioriteedi küsimus. Kas tuleb eelistada oma sõnavara, ja kui me sealt midagi ei leia, siis pöörata võõrkeelte poole, nagu on sageli väidetud? Kuna sõna algupära ei ole relevantne ja ainult efektiivsus on otsustav, siis allika aprioorsus ei tule kõne alla. Me peame järele vaatama kõik kättesaadavad allikad ja võtma selle sõna mis on kõige efektiivsem. Kui meil on valida kahe muidu võrdse teisendi vahel, millest üks on omasõna ja teine RS, siis tuleb eelistada teist vastavalt printsiibile L3. Kui ühe allika materjalid ei ole kättesaadavad ja otstarbekas sõna leidub teises allikas, siis tuleb sealt võtta ilma ära ootamata kuni kõik materjalid on kättesaadavad. Võõrkeelte sõnavara saab muidugi kasutada ainult piiratud ulatuses, kuna ilmselt kõiki võõrkeeli ei saa arvesse võtta. Peamiselt tulevad kõne alla geneetiliselt, geograafiliselt ja kultuuriliselt lähedasemad keeled. Kui sõna ei ole võimalik saada ei oma ega võõrkeelest tuleb rakendada VL.

12. KOMBINATSIOON, ALTERATSIOON, KONTRAKTSIOON

Lingvistide üldise vaate järgi VL on võimalik ainult harvadel juhtumitel. Neid väheseid juhtumeid mida üldlingvistilistes tööd mainitakse peetakse kurioosumideks, erandeiks või üldse mitte VL-ks. Näited mida tavaliselt mainitakse on *gaas* ja *Kodak* (viimast peetakse onomatopoeetseks); mõned autorid lisavad veel mõne näite, nagu pr. *rococo*, *félibre*, ingl. *chortle* (Lewis Carroll'i loodud), *blurb* (Gelett Burgess'i loodud), *goop* 'halva kommetega isik', *googol* '10¹⁰⁰', hollandi *fiets*, kõige uuemast ajast *nylon*.

Sellise sõnaloomingu vastu esitatud argument on et need sõnad põhjenevad mõnel olemasoleval sõnal või on onomatopoeetsed. Kuid see ei ole relevantne. Mõne olemasoleva sõna või onomatopoeetsete elementide kasutamine sõnaloomingus tuleb kasuks sõna ekspressiivsusele. See ei lükka ümber fakti et me võime luua sõna vabalt, meelevaldselt oma tahte järgi, ilma kasutamata konventsionaalseid derivatsiooni vm. vahendeid ja reegleid. Tegelikult võib sõna konstrueerida täiesti vabalt, kombineerides foneeme ilma nõjatumata mõne olemasoleva sõnale. Loomulikult VL-s kasutatakse olemasolevat materjali, nagu muude vahendite

—
²⁵ Vir. 62, 1958, 137—.

loomisel, nagu foneeme ja silpe. See fakt ei takista nimetamast sellist sõnade loomist vabaks või loominguks. Vendryes väitis paradoksaalselt et võime luua uusi sõnu on tõenäoselt illusoorne. Hall väidab et isegi van Helmont'i sõna *gas* ja Eastman'i sõna *kodak* puhul tarvitati juba olemasolevaid foneeme, millest järelduvat et mõisteil *looming* (*creation*) ja *loov* (*creative*) ei ole keele puhul mingit tähendust. Siin tekib küsimus millal siis sõna *loov* võib tarvitada kui sellele antakse selline tegeliku keelepruugile mittevastav tähendus. Kõik loojad töötavad olemasoleva materjaliga, nii kirjanikud (olemasolevate keelte ja sageli vanade teemadega), kunstnikud, arhitektid jne.

Selle asemel et deklareerida et looming on keeles võimatu, tuleks rõhutada et sõnu nagu teisi vahendeid on võimalik vabalt konstrueerida. Tegelikult seda on tehtud palju suuremas ulatuses kui ilmneb lingvistilistest käsiraamatutest, kõigepealt kaubanimede alal. On tähelepanav et kui a. 1960 prantsuse ajakiri *Vie et language* kutsus oma lugejaid üles leidma sobivat väljendit mis asendaks seni tarvitatud *ramassage scolaire*, siis ettepanekute seas oli ka VL („les mots créés de toutes pièces”), näit. *acentrage*. Metoodiliselt ja ulatuslikult on VL rakendatud eesti keeles Aaviku poolt. Kahjuks keeleteaduslikud käsiraamatud üldiselt ei ole seda teoreetiliselt väga tähtsat fakti arvestand, kuigi mõnes artiklis on sellele tähelepanu juhitud.

Kombinatsioonimeetod (KM). Aavikule tekkis KM idee a. 1914. Esimeseks ta kasutas seda meetodit saamaks uus sõna tähenduse 'uskuma panema' jaoks. Ta on kirjeldand oma meetodit KÄV-s. Ta põhjendab seda meetodit ratsionaalse filosoofiaga et sõna ei ole midagi muud kui häälikuline sümbol, kusjuures sõna algupära ei ole oluline. Kõigepealt ta valis pöördtüübi millesse uus sõna peab kuuluma. Ta valis selleks tüübi *keelda* s.t. konsonant + pikk vokaal + *l, n* või *r* + *da*. Siis ta kirjutas üles kõik 297 kombinatsiooni mis selles tüübis on võimalikud. Neist kuus verbi oli juba enne eesti keeles olemas. HS, häälikustatistilistel ja eufoonilistel põhjustel ta jättis kõrvale kõik vokaalid peale *e*, ja algkonsonandiks valis *v*. Seega jäi järele ainult *veelda* ja *veenda*. Neist ta valis *veenda* kui kõige sobivama selle tähenduse jaoks (valikut mõjutasid tõenäoselt ingl. *convince* ja pr. *convaincre*). Uus sõna ja ta tuletised *veenduma*, *veendumus* levisid kiiresti ajakirjanduses ja kõnekeeles. See on nüüd üldtarvitatud eesti sõna nagu teised, „loomulikud” ja mitmed „kunstlikud” sõnad, ja ainult vähesed teavad ta algupära. Tulemuselt sama laadi sõnu kui KM-ga loodud on loond M. Lubi, kuid mitte metoodiliselt foneeme kombineerides vaid, nagu ta ise ütleb, mõne õnneliku kombinatsioonile sattudes. Sellised Lubi poolt loodud sõnad on

näit. *hõivama*, *küülik*, *pell* 'toruklamber', *raal* 'elektroonarvuti' (sellest verb *raalima*).²⁶

On ilmne et VL ja eriti KM metoodiline rakendamine sõnaloomingus on väga oluline lisa traditsiooniliste meetoditele ja avab laia perspektiivi. Uute efektiivsete sõnade saamise tähtsust ei ole võimalik üle hinnata. Weisgerber nimetab sõnajuuri ühiskonna kõige väärtuslikumaks varanduseks. On tähelepanev et ühes 1966 (? 1967) peetud ettekandes Weisgerber mainib sõnavara täiendamise kolme peavõimaluse seas tuletuse ning liitmise ja laenamise kõrval ka lühendeid ja „täielikke kunstsõnu”.^{26*} Sauvageot on soovitanud KM rakendamist prantsuse keeles. Ta arvab et see päev kus traditsioonilistest meetoditest ei piisa ei ole kaugel. Sauvageot idee on omaks võtnud Saclei nukleaaruurimise keskus kes on lانسseerind rea KM-ga loodud sõnu. Ka Eestis on viimasel ajal rõhutatud KM tähtsust uute sõnade hankimisel (O. Rünk, H. Meriste, Lubi).

Avalik rõhutab et sõnade loomine KM abil „on päris uskumatu raske”.²⁷ Võib loota et tulevikus kui meetodid on viimistletud, HS ja SS on küllaldaselt uuritud, KM saab olema vähem raske. Edukas KM eeldab nii metoodilist menetlust kui ka head maitsset ja keelevaistu. Ei ole ebareaalne oletada et tulevikus masin võtab üle osa tööst uute sõnade loomisel KM abil. Masina abi on juba tarvitatud kaubanimede loomisel. Du Pont de Nemours on lasknud raalil trükkida kõik kuue tähe kombinatsioonid mis on „hääldatavad kõigis keeltes” ja millel pole veel mingit tähendust, ja valib nüüd oma kaubanimed nende kombinatsioonide seast. Seejuures kasutatakse isegi SS. Näit. *corfam* 'plastmaterjal mis asendab nahka' on seotud sõnadega ingl. *coriaceous*, pr. *coriace*, ld. *corium*, kuna silp *fam* koosneb sõnade *foot accessory material* algtähtedest. Kuid KM tuleviku perspektiivid on veel suuremad: On tõenäone et masin on võimeline osa võtma vajatava sõna sobiva kombinatsiooni valimisest, s.t. KM on võimalik osalt või täiesti mehhaniseerida raali abil: me söödame masinasse loodava sõna semantilised elemendid ja kalkuleeritava esinemissageduse, ja masin, mis on varustatud kõigi HS ja SS materjalidega ja mitmesuguste statistiliste andmetega keele kohta, valib uue sõna kõige otstarbekama pikkuse, muutetüübi ja ekspressiivsema fonemilise kuju kooskõlas HS-i ja SS-ga.

Alteratsiooni- ehk *muundusmeetod* seisab selles et võetakse mingi oma või võõrkeele sõna ja muudetakse selle häälikulist

²⁶ Vt. SV 1965:41 5, ESA 13, 1968, 239—.

^{26*} SSS 209.

²⁷ KÄV 133.

kuju meelevaldselt. Van Helmont lõi sõna *gas* võttes aluseks kreeka *chaos*. Üksikjuhtumitel on seda meetodit kasutatud ka saksa ja prantsuse keeles. Aluseks võib olla ka rohkem kui üks sõna. Aavik on sageli võtnud ühe või rohkem vöörõõna aluseks, näit. *embama* < pr. *embrasser*; *evima* < ingl. *have*; *ese* < sm. *esine*; *hüüm* 'näovärv' < rt. *hy*; *jallis* < pr. *jaloux*; *laip* < sk. *leiche*; *laup* < vn. *lob*; *luutma* < ingl. *exclude*; *lünk* < sk. *lücke* ja ld. *lacuna*; *peirima* < kreeka *empeiria*; *reelama* < ingl. *relegate*; *reetma* < sk. *verraten*; *siiras* < pr. *sincere*; *sulnis* < sm. *suloinen*; *taunima* < pr. *condamner* ja sm. *tuomita*; *uje* < sm. *ujo*; *volbe* < pr. *voluptueux*. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis keeletoimkond on soovitanud minu ettepanekul *kreep* < ingl. *grapefruit*; *saiding* < ingl. *sightseeing*. Seda meetodit võib rakendada kõigis keeltes. Kõige lihtsam meetod mida Aavik kasutas on ühe foneemi muutmine olemasolevas sõnas. Niimoodi Aavik lõi *jaunis* 'noobel' < *kaunis*; *reevima* 'deprive' < *röövima*. Saksa keeles A. Holz on loond *schlattern* < *schlottern*, *huscheln* < *tuscheln*.

Kontraktsiooni- ehk *koondusmeetod* on menetlus kus uus sõna moodustatakse kahe oleva sõna osade meelevaldse kombineerimise teel. Seda meetodit on kasutatud ulatuslikumalt inglise keeles, eriti AI-s, luules, slängis ja oskussõnades. Sageli liidetakse esimese sõna algosa teise sõna lõpposaga.²⁸ Suur osa sellistest sõnadest tulevad atributiivsest või kordinatiivsest sõnaühendist, näit. *bit* < *binary digit*, *fleep* < *flying jeep*, *smog* < *smoke* + *fog*, *smust* < *smoke* + *dust*, *sneet* < *snow* + *sleet*. Kuid uus sõna võib tuletuda ka sellise kahe sõna kontraktsioonist mis ei moodusta mingit süntagmat kuid on tähenduslikult seotud uue sõnaga, näit. *boost* < *boom* + *hoist*, *brunch* < *breakfest* + *lunch*. Vrd. ka pärisnimesid *Calexico* (linn Kalifornias Mehhiko piiri lähedal), *Romiette* < *Romeo* + *Juliette*. Mitme sõna kontraktsioonid AI-s on näit. *Cominch* < *Commander-in-Chief*, *radar* < *radio detection and ranging*, *shoran* < *short range navigation*. Viimased näited on lähedal lühenditele mis koosnevad sõnade algtähtedest, näit *UNO*. Saksa keelest on tuntud näit. *flak* < *flugzeugabwehrkanone*, *Gestapo* < *Geheime Staatspolizei*, *stuka* < *sturtzkampfflugzeug*. Kõige ulatuslikumalt on seda meetodit kasutand moodne vene keel, näit. *kolhoz* < *kollektivnoe hozjajstvo*, *komsomol* < *kommunističeskij sojuz molodeži*.

Seda meetodit on kasutatud ka teistes keeltes, näit. pr. *fruitilante* < *fruitée* + *petillante*, *foultitude* < *foule* + *multitude*; taani *hulrik* < *hulkortregningsindbetalingskort*, rt. *stins* < *stationsinspektor*, *moped* < *motor* + *velociped*; ung. *zongora* 'kla-

²⁸ Inglise keeles kutsutakse selliseid sõnu *portmanteau word* ehk *blend*. Eesti keeles võiks tarvitada terminit *koondsõna*.

ver' < zengö 'kõlav' + tambura 'tsitter', ucsora 'koosviibimine pealelõunatee ja õhtusöögi vahel' < uzsonna 'tee' + vascora 'õhtusöök'. Murdeis esinevate kontraktatsioonide eeskujul on seda rakendatud ka araabia ühiskeeles, näit. katsar 'kiirrong' < kutar sari.

Kontraktiooni esineb ka LE murdeis, näit. tihnus < tige + ihnus, larskama < larisema + norskama.²⁹ Kirjakeeles on seda meetodit kasutand Aavik, näit. hõir 'triumf' < hõiskama + rõõm, kaatma < korda saatma, luger < luukere, meevima < mitte evima, selmet < selle asemel et, võstma < vastu võtma (selles sõnas aluseks olevad komponendid ei ole mitte linearselt üksteise kõrval vaid põimuvad üksteisest läbi). Rünk on loond matemaatika oskussõna püündima < püüdma + küündima endise termini lähenema asemele.³⁰

Seda meetodit võib edaspidigi kasutada metoodilises SK-s.

13. DERIVATSIOON

Derivatsioon on kahte liiki: (1) derivatsioon kitsamas mõttes ehk progressiivne derivatsioon (PD) ja (2) regressiivne derivatsioon (RD). Derivatsiooni s.t. PD all mõistetakse tavaliselt tuletusafiksitate ehk liidete rakendamist. Euroopa keeled tarvitavad prefikseid ja sufikseid. Enamasti prefiksides esinevad siis kui süntagmas tüvi + liide laiendliikmeks on liide, ja sufiksides siis kui liide on põhiliige. Alamal ei ole võimalik käsitleda derivatsiooni kõiki probleeme. Välja jäävad ms. interlingvistika ja oskussõnade rasked probleemid. Peamiselt käsitleme sufikseid.

Derivatsiooni produktiivsus on erinev keeltes, kuid valitsev olukord ei pruugi takistada SK. Ratsionaalne SK võib metoodiliselt laiendada derivatsiooni võimalusi, kasutades ebaproduktiivseks muutund mustreid ja tarbekorral luues uusi tüüpe ja liiteid. On vaja ainult loovat julgust ja eelarvamusvaba suhtumist probleemidesse.

Ideaalolukorras peaks olema võimalik tuletada teatud semantilisi ja grammatilisi kategooriaid igast sõnast kui vajalik, nagu seda märkis Aavik juba a. 1910.³¹ See kehtib eriti sõnaliigi muutmise kohta. Näit. vajaduse korral peaks olema võimalik tuletada igast substantiivist adjektiivide ja igast adjektiivist abstraktsubs-

²⁹ H. Keem KK 7, 1964, 91—.

³⁰ KK 8, 1965, 470 alamärkus 4.

³¹ Neuphilologische Monatsschrift 12 778.

tantiivi ja privatiivi, igast verbist teo- ja tegijanime. Selles suhtes keeled erinevad tugevasti. Euroopa keelte seas on eriti prantsuse keel vajalik võrreldes germaani, slaavi, SU ja isegi teiste romaani keeltega.³² See olukord ei tulene mitte prantsuse keele struktuurist vaid pigemini grammatikute suhtumisest.

Näit. prantsuse keeles on ainult piiratud arv privatiive, näit. *immortel*, *inconstant*. Suurel osal adjektiividest vastav vajalik privatiiv puudub. Näit. ei ole privatiivi sõna *naturel* jaoks, vrd. e. *ebaloomulik*, ingl. *unnatural*, sk. *unnatürlich*, it. *innaturale*, hisp. *innatural*. Kuid prantsuse keeles oleks võimalik moodustada sõna *innaturel*. Et keelevaist ei ole vastolus selliste tuletistega tõendavad neologismid nagu *ininteressant*, *inentendu* jne. Adjektiivist tuletatud abstraktsubstantiivide arv on samuti piiratud prantsuse keeles. Seda lünka täidab osalt tüüp *le beau*. Teiselt poolt prantsuse keeles puuduvad adjektiivid mis vastavad näit. selliste substantiividele kui *éducation*, *dimension*, vrd. e. *hariduslik*, ingl. *educational*. Prantsuse keeles on rida adjektiivist tuletatud adverbe liitega *-ment*, kuid hulgal adjektiividel puudub vastav adverb, kuigi on püütud lansseerida mõningaid uudissõnu selle liitega. Saksa ja eesti keeles on võimalik tuletada deminutiivi igast adjektiivist, kuid see ei ole võimalik prantsuse keeles, kuigi keeles on palju deminutiivsufikseid.

Moodses prantsuse kirjanduses ja ajakirjanduses esineb palju uusi spontaanseid tuletisi, kuid grammatikud ja akadeemikud taunivad sellised uudissõnad. Ratsionaalne prantsuse SK peaks metoodiliselt rakendama keeles olevaid derivatsioonitüüpe ja võimalusi et täita lünki. Tõrkuv hoiak uute tuletiste suhtes on varem olnud üldine prantsuse haritlaste seas. Seda hoiakut kritiseeris õigesti tuntud prantsuse lingvist A. Dauzat. Siiski aegajalt lansseeritakse ka prantsuse keeles uusi tuletisi, eriti oskussõnade alal.

Et prantsuse keeles uued tuletised olemasolevate tuletustüüpide eeskujul on vajalikud, seda tõendavad ka õpilaste loodud sõnad. R. Fombard on kogunud umbes 70 sellist sõna mida on loodud 11—13 aasta vanused õpilased. Fombard esitab kahtleva küsimuse kas mõnda neist tuletistest ei saaks päästa ja aktsepteerida neologismidena, selle asemel et neid taunida barbarismideks, näit. *copiable*, *saccadément*, *surhumanité*.

Prantsuse keel vajab tõesti uut ja ratsionaalset suhtumist uudistuletistesse. Tegelikult see kehtib kõigi keelte kohta. On ebaratsionaalne mitte kasutada keeles olevaid tuletusvõimalusi.

Puristid on sageli soovitanud julgeid ja uusi tuletisi olemasolevate tüüpide eeskujul, sageli ilma tulemusteta. Näit. saksa kee-

³² Vrd. Aavik op.c.

les H. S. Stoltenberg soovitas *verwaltschaft* 'administratsioon' (vrd. *pflegschaft*), *beratling* 'klient', *angreiftum* 'agressiivsus'. Teiselt poolt ulatuslik ja meetodiline derivatsiooni rakendamine SU keeltes, eesti, soome ja ungari keeles on olnud edukas.

Keeled erinevad võimaluste ja kerguse poolest tuletada verbe substantiivist, eriti kõige ökonoomsemal viisil, nullmorfeemi abil või otsetuletuse teel, s.t. tarvitades paljast substantiivi tüve ilma liiteta. See on suhteliselt kerge näit. inglise ja rootsi keeles, vrd. ingl. *to stone, to sun, AI to vacation*, rt. (*bil* 'auto' :) *bila* 'autoga sõitma', (*sol* 'päike' :) *sola* 'päikest võtma', (*gangster* :) *gangstra* 'käituma nagu gangster'. See on kaunis sagedane ka prantsuse, saksa ja eesti keeles, vrd. pr. *fonder, graisser*, sk. *salzen, satteln* (sellised verbid on veel sagedasemad Šveitsi saksa murretes), e. *filmima, soolama*. Prantsuse keeles on puristid ka selle meetodi vastu. Saksa puristid on soovitanud verbe nagu *steinern, sklaven, freudigen* jne; Günter Grass on tarvitanud väljendeid nagu *stiefelten sich, wolkte auf*. Moodses saksa ajakirjanduses esineb uudissõnu nagu *echoten, moore (dich gesund)*. Rootsi keeles harrastas selliseid uudissõnu August Strindberg ja see tüüp on tänapäeval levimas.

Eesti keele alal tarvitas seda meetodit Kreutzwald „Kalevipojas”, näit. *armima* 'armina sisse vajutama', *küüruma* 'küüru tõmbuma'³³; osa neist sõnadest võiks tänapäeval tarvitusele võtta. Wiedemanni sõnaraamatus esineb rida selliseid verbe mis Veski võttis EÕS-sse ja Muuk VÕS-sse, kuid mis kahjuks ei ole tulnud laiemale tarvitusele, näit. *sang* : *sangama*, *külm* : *külmama*. Nende eeskujul lõi Veski veel rea uusi sõnu, näit. *pärg* : *pärgama*, *tõde* : *tõdema*. Selle tuletusviisi võimalused eesti keeles ei ole kaugeltki ammendatud ja selle meetodiga me saaks veel hulga vajalikke verbe, näit. *post* : *postima* 'postisaadetist posti panema', *kood* : *koodima*. Eesti Teadusliku Seltsi keeleteoimkond on selle raamatu autori ettepanekul soovitanud *kõhnama* 'kõhnamiskuuri tegema', *telk* : *telkima*, *lint* : *lintima* 'helilindistama'. Sama meetodit võib tarvitada võõrsõnade puhul mille viimane silp on rõhuline, näit. *dieet* : *dieetima*, *ankeet* : *ankeetima*, *abort* : *abortima*.³⁴ Seda meetodit võib printsiibis rakendada ka teiste sõnaliikide puhul. Veski tuletas partiklist *ära* verbi *äräma*.

Semantiline suhe substantiivi ja sellest tuletatud verbi vahel võib olla mitut liiki (nagu selgub eelnevaist näiteist). Kui verbi tähendus ei ole iseendast ilmne, siis tuleb seda defineerida uue sõna lansseerimisel. Piirata selliselt tuletatud verbi tähendust ainult

³³ Vt. J. Peebo ESA 12, 1966, 64—.

³⁴ Vrd. ka *-eerima* puhul üleval lk. 98—.

ühe semantilise joonega tähendaks loobuda mugavast meetodist tuletada efektiivseid verbe arvukaist substantiividest.

Mõned keeled tarvitavad ka otsetuletust et verbidest tuletada substantiive mis väljendavad tegevust või selle tulemust, s.t. verbi paljast tüve tarvitatakse substantiivina. Paljudes Kaug-Ida, Aafrika ja Ameerika keeltes on üldine nähtus et mingi sõna ilma oma vormi muutmata esineb nii substantiivi kui verbina. Euroopa keeltes see meetod esineb eriti inglise keeles, näit. *cut*, *dislike*, *move*; kuid seda esineb ka teistes keeltes, vrd. pr. *oubli* < *oublier*, *pleur* < *pleurir*, rt. *spring* 'jooks' < *springa*, sm. *toivo* 'lootus' < *toivoa* 'lootma', e. *nuum* : *g nuuma* < *nuumama*, *püsi* < *püsima*, *hüüd* < *hüüdma*. Soome keeles tarvitas seda meetodit kirjanik Volter Kilpi, näit. *pyrki* < *pyrkiä* 'pürgima'. See on viimase ajal levimas ka saksa ajakirjanduses, näit. *treff*, *ablöse*, *bediene pro treffen*, *ablösung*, *bedienung*.

Wiedemanni sõnaraamatus ja VÕS-s 1940 on palju selliseid substantiive, mida tegelikult ei tarvitata, näit. *põle* < *põlema*, *triik* < *triikima*. Pika tüvesilbi puhul jääb nominatiivis tüvevookal ära. Luuletajad on tarvitand veel rida teisi selliseid sõnu, näit. *pild* < *pilduma* (Under), *röök* < *röökima* (Sang), *kokkupuut* (Oras), kuid luules need esinevad ainult nominatiivis.³⁵ *u*-tüvelisi otsetuletisi ei ole võimalik lahutada verbaalnoomenitest mis on tuletatud liitega *-u*, vrd. *tuik* : *tuigu* < *tuikuma* ja *lait* : *laidu* < *laitma* : *laidan* (verb on *a*-tüveline). *u*-liite tarvitamine on samuti ökonoomne meetod substantiivide tuletamiseks verbidest. Ka Veski on loond uusi substantiive otsetuletuse teel, näit. *levi* < *levima*, *ravi* < *ravima*. Seda meetodit võib tulevikus kasutada veel ulatuslikumalt. Selle rakendamine on aga piiratud seetõttu et paljud sõnad mis selle meetodiga saadakse esinevad juba keeles, kuid teise tähendusega. See nähe esineb eriti verbide puhul, mis on tuletatud substantiivist mis märgib vahendit, näit. verbist *viilima* me ei saa tuletada teonime *viil* 'viilimine', kuna *viil* tähendab viilimisvahendit.

Liidete allikad on osalt sama laadi kui AL-de puhul. Ebaproduktiivsete liidete kasutamine uute sõnade loomisel on üldtuntud ja laialt tarvitatud meetod mitmesugustes keeltes. Eesti keeles on seda ulatuslikult kasutand Veski. Ebaproduktiivsete liidete elustamist tuleks kasutada ainult uute vajalike sõnade loomiseks. See ei tohi muutuda eesmärgiks iseeneses: ei tule püüda elustada liiteid ega moodustada uusi tuletisi mille järele ei ole tegelikku vajadust. Nagu sõnu nii võib ka liiteid laenata võõrkeeltest.

Spontaanses keelearengus on tihti laensõnades esinevaid liiteid tarvitatud ka omasõnades. Seda võib teha ja on tehtud ka teadlikus SK-s. Seda meetodit rakendati ka näit. ungari keeleuuendu-

³⁵ Teisi näiteid vt. A. Rajamets KK 5, 1962, 292.

ses. Laenates võõrliiteid võib neid muuta omasõnades rakendamise puhul.

Sekretsioon ehk *abstraktsioon* seisab selles et olemasolevast sõnast eraldatakse üks osa mis etümoloogiliselt ei ole liide ja moodustatakse selle abil uus sõna liites selle mõne olemasoleva sõnale nagu ehtsa liite. Seda on toimund ka spontaanarengus paljudes keeltes. Üks üldtuntud juhtumeid hilisemast ajast on *-bus* sõnades nagu ingl. *autobus*, *airbus* tuletatud sõnast *omnibus*. Seda meetodit on eriti tarvitatud moodses AI-s. Sellised abstraheritud liited on näit. *-burger* < *hamburger*, *-mada* < *armada*, *-tel* < *hotel*, *-tron* < *electron*, *-rama* < *panorama* sõnades nagu ingl. *cheeseburger*, *airmada*, *autotel*, *mesotron*, pr. *cinérama*.³⁶ Sekretsiooni tarvitati teadlikult ka ungari keeleuenduses.

Ka uusi sõnu võib luua samal viisil nagu liiteid, abstraherides sõna lõpposa. Ameerika lingvist K. Pike on loond sõnad *etic*, *emic* sõnadest *phonetic* ja *phonemic*.

Uusi liiteid võib luua ka KM-ga ja olemasolevate morfeemide muutmise teel. Aavik konstrueeris abstraktsubstantiivi sufiksids *-(li)sv* ja *-tulg* olemasolevate liidete *-(lis)us* ja *-tus* asemele, ja *-neip* inglise sufiksi *-ship* vasteks, näit. *autorneip* 'authorship'.

Kas derivatsioon peab olema reeglipärane ja liide muutumatu? Kas tähenduse ja liite vahel peab olema täielik vastavus, nii et iga tähneduselementi väljendatakse ainult ühe liitega ja igal liitel on ainult üks tähendus? Printsiiibi E4 järgi see oleks ideaal. Teiselt poolt see on vastolus vaheldusprintsiibiga (A5). Bally võõrastab olukorda kus kõigil prantsuse teonimedel oleks lõpp *-tion*, ja Aavik kahetseb et eesti abstraktsubstantiividel on ainult üks lõpp *-us*.³⁷ Kuid printsiiibi E4 vastu töötab ka spontaanne arengutendents arbitraarlekseemi poole mis esineb kõigis keeltes.³⁸ See ilmneb liite ja tüve semantilises ja häälikulises kokkusulamises, mille tagajärjeks on liite kadu. Kui algset tuletist enam ei tajuta sellisena, vaid kui analüüsimatut AL, siis liite ja tüve vorm ei mängi enam mingit osa ja morfeemimuutumatus printsiiip on siin irrelevantne. Teiselt poolt kui liidet tajutakse, siis on reeglipärasus ja morfeemimuutumatus ideaal. Nagu muutmorfemide puhul nii ka siin tuleb üldiselt eelistada lihtsust ja ökonoomiat esteetilise vaheldusprintsiiibile. Vaheldusprintsiiipi võiks rakendada siis kui keeletarvitaja võib vabalt valida kahe teisen-di vahel, s.t. kui teatud tähenduse (derivatsiooni kategooria) jaoks on olemas rohkem kui üks liide, kuid mitte sundusliku jaotusega (mis koormab mälu), vaid nii et iga liite teisendit võib liita iga

³⁶ Ajakirjas *Vie et langage* 183, 1967, 335— on prantsuse keeles esinend *rama*-sõnu registreeritud ligi 300, millest osa taotleb koomilist efekti.

³⁷ KÄV 115—.

³⁸ Vt. ülemaal lk. 113—.

sõnale ja keeletarvitaja võib vabalt valida igal konkreetsel juhtumil ühe või teise variandi oma soovi järgi. Selline nähe on väga harv etnilistes keeltes. Saksa deminutiivsufiks *-chen* ja *-lein* on väga lähedal sellele ideaalile, sest kumbagi neist võib liita peagu kõigi substantiividele. See ideaal on saavutatud noviaali verbaallidetega *-isa* ja *-ifika* mida võib soovikohaselt liita iga sõnale, näit. *simplisa/simplifika* 'lihtsustama'. Ka ratsionaalses SK-s võib seda printsiipi rakendada harvadel juhtumitel.

Reeglipärasus ei puuduta mitte üksi liite vaid ka tüve vormi. Substantiivi puhul võib näit. liide liituda nominatiivi või mõne teise käände (eesti keeles näit. genitiivile), konsonant- või vokaaltüvele, muutumatu, lühendatud või laiendatud tüvevormile. Muutumatus printsiibi seisukohalt on ideaal et liide liitub tüve sama vormile kõigis sõnades. Kõige halvem on kui tüve eri vormid on häälikuliselt motiveerimata s.t. meelevaldse distributsiooniga. Parem on kui tüvevariantide jagunemine on reeglipärane s.t. motiveeritud ja automaatne.

Ülal toodud printsiipe tuleks esmajoones arvestada uute sõnade loomisel. Kuid põhimõtteliselt võib ka vanu sõnu kohandada reeglipärasuse printsiibile. See on taktika küsimus. Väiksemaid õiendusi ja muutusi harva esinevais sõnades on kerge teha. Hoiduda tuleks reeglipärasuse rakendamisest vanades tuletistes mis on muutumas AL-ks.

Ratsionaalses SK-s tuleks liiteid tarvitada ökonoomselt ja ainult siis kui nad on vajalikud. Spontaanses keelearengus nad on sattunud vahel ka sõnadesse kus saaks läbi ilma nendeta. Mõnikord SK võib elimineerida sellised liited ka sageli esinevais sõnades.

Eesti keeles on denominaalverbe millest esineb kaks teisendit: üks otsetuletis ilma liiteta ja teine liitega tuletis. Kuigi lühemad vormid on suhteliselt vanad, ei tarvitata neid enamasti praeguses keeles, kuid neid on võimalik elustada ja veel uusigi tarvitusele võtta. Näit. *haruma/harunema*, *januma/janunema* eeskujul võiks moodustada *iduma/idanema*, *praguma/pragunema*. Veski algatusel on tulnud *ravitsema* asemele *ravima*. VÕS 1940 annab *ridama/reastama*, *vargama/varastama*, *piiskama/piisutama*, kuid lühemaid vorme ei tarvitata. Kuid liited *-ta* ja *-sta* võiks ära jätta veel paljudes sõnades ja selle asemel tarvitada otsetuletist, näit. *kraavima*, *lintima*, *markima*, *nullima*, *kreemima*, *seepima* pro *kraavitama*, *lindistama*, *margistama*, *nullistama*, *kreemitama*, *seebitama*. Lühematel vormidel on veel see paremus et nendega välditakse kakofoonsed *tatakse*-vormid passiivis.

Ka keeles esinevate liidete süsteemi on võimalik lihtsustada ja muuta ökonoomsemaks. Eesti adjektiivliited *-lik*, *-line* ja *-ne* väljendavad osalt eri tähendusi, kuid väga paljudel juhtumitel nende erinevus ei ole mingit funktsiooni. Liites *-line* on *-li* sageli

redundantne ja selle tarvitust võib tunduvalt vähendada. Paljudes sõnades võib *-line* esineda paralleelselt liitega *-lik* või *-ne* ilma tähenduse vaheta. Vaheldusprintsipi pärast võib see olukord püsida, kuid üldiselt tuleb eelistada lühemat vormi, vrd. *täielik/täieline*. Paljudes tüüpides võiks *-line* asemel tarvitada *-ne*, näit. kvantiteeti märkivais sõnades tuleks lühemuse ja järjekindluse põhimõttel üldiselt tarvitada *-ne* nii liht- kui liitsõnades, näit. *kümnene, minutine, tunnine, kolmemeetrine, kahekojane* (nii ka EÕS-s), *kahemõttene, kolmevärvine*. Suurem osa liitadjektiive mis väljendavad laadi või mis millelgi või kellelgi on, on praegu *line-lõpulised*, näit. *peenetundeline*; osa sõnu on aga *ne-lõpulis*, näit. *ainulaadne, hallipäine, lühiaegne/-ajaline*. VÕS-s 1940 on veel hulk *ne-lõpulisi* sõnu mis ÕS-s puuduvad, näit. *kitsarinane, mustapeane, pikaajane*, kuid lubatud võiks olla tarvitada *-ne* kõigis sellelaadseis liitsõnades, näit. *heakõlane, kõrgeklassine, mitmemõttene* (seda on esinend kirjanduses). Ka soome keeles on seda laadi sõnades eesti *ne-le* vastav sufiks *-inen*, mitte *-linen*. Erandiks oleks sõnad kus *-ne* ja *-line* annavad eri tähenduse näit. *erakordne* 'harukordne' — *erakorraline* 'mittekorraline'.

Ka reas võõrsõnades kus ÕS annab ainult *-line* võiks ka tarvitada ja tuleks eelistada *ne*-vormi. See on ka reeglipärasem, kuna üldiselt võõrsõnadele mille tüve lõpul on konsonantühend või pikk vokaal + konsonant (paitsi *-ioon*) liitub *-ne*, näit. *kompaktne, intelligentne, ideaalne*. Seepärast tuleks eelistada näit. *kaleidoskoopne, stereoskoopne* (nagu on VÕS-s), *stereotüüpne* (nagu on VL-s) *analfabeetne, problemaatne, hermeetne, periodne* (nagu VÕS-s), *analoogne* (mida on esinend kirjanduses). *-line* võiks asendada *ne*-ga veel teisteski võõrsõnatüüpides. Kõigepealt see võiks sündida sõnades kus pearõhk on järgsilbil, näit. võiks tarvitada *akustine, etnoloogine, katastroofine, esteetiline* (kuid *eetiline, tehniline*). Kui tüve viimane silp algab *n*-ga, siis on *-line* eufoonia tõttu eelistatavam, näit. *revolutsiooniline* pro *revolutsioonine*. Moodne soome keel on läind palju kaugemale asendes endised vormid *loogillinen, fyysillinen, lyyrillinen* vormidega *looginen, fyysinen, lyyrinen*. Tehnika terminoloogid L. ja A. Jürgeonson on soovitanud vorme nagu *kriisine, kriitikane*.³⁹

Kogu nii oma- kui võõrsõnade *-ne* ja *-line* süsteem vajab üksikasjalikumat uurimist ökonoomia seisukohalt. Järkjärguline *-ne* tarvituse suurendamine *-line* arvel ei peaks tekitama suuremaid raskusi.

Põhimõtteliselt on võimalik iga liidet muuta või asendada uuega, ka konstrueerituga. See võib toimuda ka esteetilistel põh-

³⁹ ESA 13, 1968, 184. Vrd. H. Vint SV 1962:50 7, Minimus KK 6, 1963, 225—.

justel. Aavik on konstrueerind kaks uut liidet abstraktsubstantiivi sufiksi *-us* asemel mõnes tüübis: *-lisy* : g *lisve* pro *-lisy*, näit. *keerulisy*; *-tulj* : g *-tulje* pro *-tus*, näit. *laialipillatulj*. Need uuendid on mõeldud liite *-us* monotoonsuse, foneemi *s* ja lühikeste silpide sageda esinemise vähendamiseks. Need uuendid on vastolus lihtsuse printsiibiga. Ka ei ole nende järele erilist tarvidust. Tüüp *laialipillatus*, mis tuleb *tud*-partitsiibist, on harva esinev. Lõpu *-lisy* esinemist on võimalik vähendada sellega et me vähendame *-line* tarvitust, nagu oli näidatud eespool. Kui *-line* asendub liitega *-lik* või *-ne*, siis kaob vastavais substantiivides *-lisy*, kuigi *s* jääb püsima *-ne* puhul, näit. *kahemõttesus* pro *kahemõttelisy*. Need uuendid ei ole veatud ka morfoloogiliselt seisukohalt: *-lisy* jätab ebaloomuliku mulje genitiivis, *-e* asemel ootaks *-i*, vrd. *-ism* : g *ismi*; *-tulj* : g *tulje* on ebaotstarbekas konsonandi vahelduse tõttu.

14. REGRESSIIVNE DERIVATSIOON

Regressiivderivatsioon ehk *taandtuletus* on uue sõna tuletamine analoogia teel tõelisest või näilikust tuletisest sel teel et sõnast eraldatakse tõeline või näilik liide. RD esineb eriti prantsuse keeles, näit. (substantiiv substantiivist) *bureaucrate* < *bureaucratie*, (verb substantiivist) *charcuter* < *charcutier*. RD on tuntud ka teistes keeltes, näit. ingl. *to edit* < *editor*, *to televise* < *television*, AI *to quisle* < *Quisling*; sk. *freimut* < *freimütig*; hisp. *legislar* < *legislador*, rm. *picta* < *pictor*; rt. *plast* 'plastmaterjal' < *plastisk* (adjektiiv). Seda tarvitati ulatuslikult ungari keeleuuenduses, näit. *rom* 'varemed' < *romlik* 'halvenema', *csend* 'vaikus' < *csendes* 'vaikne'. Taanis soovitas metoodilist RD uute sõnade loomiseks Per Sprogvid, kes seda ka ise praktiseeris. Seda on rakendand ka tšehhi keelekorraldajad. Eesti keeles on seda metoodiliselt rakendand Veski, näit. *ajend* < *ajendama*, *eelis* < *eelistama*, *värd* < *värdjas*. Soome keeles tarvitas seda V. Kilpi.

Ungari keeleuuenduses tarvitati veel üht teist sõnaloomingu meetodit kus sõna lõpposa eraldatakse. See meetod sarnaneb RD-ga kuid erineb sellega et uue sõna tähendus on meelevaldne ega ole mingis otseses, loogilises derivatsioonitaolises vahekorras aluseks oleva sõnaga. Näit. sõnast *cim* 'tiitel' tuletati *cimer* 'vapp'. Eesti keeles Veski moodustas *üttama* 'kõnetama' < *üttema*.

RD on mugav ja keelestruktuuriga kooskõlas olev meetod uute sõnade loomiseks. Seda tuleks tarvitada ka metoodilises SK-s.

15. SÕNADE LIITMINE

Nagu teistegi meetodite puhul, keeled erinevad ka sõnade liitmise võimaluste ja tarvituse poolest. Prantsuse keele kitsaid võimalusi piirab veel omalt poolt eliidi konvervatism mis ilmnes ka suhtumises tuletistesse. Nagu teistelgi aladel, nii võib SK siingi metoodiliselt kasutada keeles olevaid mustred ja neid laiendada. Seni ei ole olemas deskriptiivset liitsõnade teooriat, kõnelemata liitsõnade moodustamise teooriast keelekorralduses. Alamal ma puudutan ainult mõnd punkti. Juba liitsõna (LS) mõiste on ebamäärane ja piir LS ja vaba sõnaühendi vahel on raske defineerida. Liitsõna komponentide (K) morfoloogilised omadused ja nende süntagmalised suhted on mitut liiki. Ma käsitlen siin ainult determinatiivset LS s.t. LS mille üks K on laiendliige ja teine põhiliige, näit. *tugitool*, *õunapuu*, ja sellest ainult sünteetiliselt LS K-de regressiivsõnajärjega: laiendliige + põhiliige.

Sõnade liitmine on mugav viis süntagmalise lühiduse saavutamiseks, asendades kaassõnu, käändelisi väljendeid ja kõrvallauseid. Seda meetodit on ulatuslikult kasutatud uuemal ajal keeltes kus LS on produktiivne, vrd. sk. *persönlichkeitsbewusst*, *kraftstrotzend*, *diesseitswürdig*.

Oluline süntagmaline ökonomia saavutatakse sünteetiliselt liitverbidega (LV) mis koosnevad substantiivist või adverbist ja verbist. See tüüp esineb juba näti. ladina, gooti ja muinasskandinaavia keeles, näit. ld. *manumittere* (< *manus* + *mittere*). Moodseist keeltest see esineb näit. saksa keeles, näit. *brandmarken*. Tüüpi *mondbeglänzt* (substantiiv + partitsiip) on tarvitatud oskussõnades, näit. *gasbetriebebes (gerät)*, kuid see on sagedane ka moodses kirjanduses, näit. *klangdurchzitterte räume*. Stoltenberg on soovitanud selle ulatuslikku tarvitust. Arno Holz on tarvitanud selliseid keerukaid liitsõnu nagu *fenstervorhangabgeschlossen*, *mammstosszahneingeritzten (mythen)*. Ta tuletas ka palju verbe liitsubstantiividest, näit. *bebusennadelt* (< *busennadel*); samuti Günter Grass, näit. *seeräubert* (< *seeräuber(ei)*). LV-d levivad nüüd saksa ajakirjanduses, näit. *wahlkämpfenden (sozialdemokraten)*, *volkstanzten*, *strip-teast*, *ich nordseebadete*. Inglise keeles LV-d on kahte tüüpi: (1) RD, näit. *to tape-record* (< *tape-recording*); (2) PD liitsubstantiivist (LN), näit. *to hunger-strike*. James Joyce tarvitas rikkalikult ühendit substantiiv + partitsiip, näit. *warmbubbled*.

LV-d on ulatuslikult levind viimase aja rootsi ajakirjanduses. Esineb nii RD kui PD, näit. RD (teonimest) *kostymrepetera* 'teatritüki kostüümproovi tegema' (< *kostymrepetition* 'kostüümproov'), *polisänmäla* 'politseile teatama' (< *polisänmälan* 'politseile teatamine'); (tegijanimest) *amatörsända* 'amatööri

saatma raadioteateid' (< *amatörsändare* 'amatöörraadiosaatja'); PD *färgfilma* 'filmima värvis' (< *färgfilm* 'värvifilm', vrd. *filma* 'filmima'), *landskampa* 'maavõistlust pidama' (< *landskamp* 'maavõistlus', vrd. *kämpa* 'võitlema'). Viimases näites LV verb erineb lihtverbist vokaali poolest, esimene tuletub otse substantiivi tüvest, kuna teine sisaldab tüvevahelduse. Mugav ja ökonoomne viis tuletada verbe substantiivist on siin laiendatud ka liitsõnadele. Kuid rootsi keele võime luua substantiivi ja verbi ühendeid ulatab kaugemale. Paljud substantiivi ja verbi ühendid asendavad prepositsioonitarindeid. Mõned neist LV-dest on muutund püsivaks väljendiks, kuid suurem osa neist on juhuloomingud. Viimaseid tuleb käsitada kui vabu ühendeid, kui uut sünteetilist süntaktilist tarindit, kui sõnaliitusi, mitte kui liitsõnu (kuigi nad kirjutatakse kokku). Alamal mõned näited, liigitatud vastavate prepositsioonide järgi.

med: *Chrustjev rakethotar* 'Hruštšev ähvardab rakettidega' (sõna-sõnalt 'rakettähvardab'); — *av*: *tågdödades* 'surmati rongi poolt' (sõna-sõnalt 'rongsurmati'); — *i*: *Nixon Moskva-talade om vänskap* 'N. kõneles Moskvas sõprusest' (pro *talade i Moskva*); — *under*, *på*: *prinsessor balkonverserar* 'printsessid vestlevad ballil', *baby som nattskriker* 'beebi kes karjub öösel'; — *om*: *sekundpendelpratar* 'kõneleb sekundinäitajast'. Eriti arvukas on tüüp substantiiv + partitsiip, näit. *partisandödade italienare* 'partisanide poolt tapetud itaallased'.

Osa ühendeid mis esinevad pealkirjades ei saa tuletada prepositsioonitarindist vaid väljendavad komplektsemat tähendust. Selliste väljendite tähendus enamasti ei selgu enne kui ollakse lugend järgnevat teksti, näit. *Estniska dialekter doktorventileras* 'ventileeritakse dissertatsiooni eesti murdeist', *Ryssgäster kungaroad* 'vene külalised tundsid lõbu kuningast' (*ryss* 'venelane', *gäster* 'külalised', *kung* 'kuningas', *roa* 'lõbu tundma'); *Fyra flygplan kavaliersflög vid avskedet* 'neli lennukit eskorteerisid nagu kavalierid lahkumisel' (sõna-sõnalt 'kavalierlendasid'); *fil. stud.* — — *kontaktdansar med USA studenten* 'tantsib USA üliõpilasega olengul mille eesmärgiks on luua kontakti' (sõna-sõnalt 'kontaktantsib').

Olemaolevate muustrite analoogia aitab kaasa tüübi ulatuslikuks levikuks. Sagedasti esinev K või ühenditüüp tekitab uusi ühendeid sama K-ga või sama muistri järgi. Mõned adjektiivid ja substantiivid mis esinevad esimese K-na on omandand adverbiaalse tähenduse mis väljendab tegemisviisi. Verbaalnoomenitest need on levind verbidesse, näit. *blixtkallas* 'kutsutakse kiiresti' (*blixt* 'välk', vrd. *blixtkrig* 'välksõda'); *proväter* 'maitseb prooviks' (*prov* 'proov', *äter* 'sööb'), *småfrysa* 'natuke külmetama' (*små* 'väike'), *snabbvann* 'võitis kiiresti' (*snabb* 'kiire'), *storgråta* 'kõvasti nutma' (*stor* 'suur').

Peamine tegur rootsi LV-de tekkimisel on lühidus. Seda tõendab ka fakt et nad on eriti populaarsed pealkirjades. Å. Åker-malm'i poolt uuritud 1500 LV juhtumist, peamiselt ajakirjandusest a. 1942—52, esines üle 700 pealkirjades ja 1200 LV-st üle 500 esines ainult pealkirjades. Pealkirja stiil nõuab lühidust ja kontsentratsiooni. LV-d aitavad vältida prepositsioone ja artikleid, mõnikord pikemaid väljendeid. Teine tegur on täpsus. See kehtib ainult LV-de kohta mis on tuletatud LN-st, kuna juhuslikud vabad ühendid on sageli ebaselged. LN tähendust ei ole sageli võimalik täpselt väljendada lihtverbi ja adverbiaalväljendiga. Näit. sporditermini *taktiklopp* 'taktikajooks' tähendust ei ole võimalik edasi anda väljendiga *taktikaliselt jooksuma*. Tarvitades lihtverbi saab sellist tegevust väljendada ainult perifrastilise nominaaltarindiga, näit. *göra ett taktiklopp* 'taktikajooksu tegema'. Nominaalväljendid on sageli kohmakad ja sisaldavad tautaloogia, vrd. (*segelflyg* 'purilennukiga lendamine') LV *segelflyga* = *flyga med ett segelflygplan* 'lendama purilennukiga'; (*sam(lings)regering* 'kaolitsioonivalitsus') LV *sam(lings)regera* = *regera med en sam(lings)regering* 'valitsema koalitsioonivalitsusega'.

LV-d on kõige efektiivsemad kui nad on tuletatud LN-st, näit. *folkdans* 'rahvatants' : *folkdansa* 'rahvatantsu tantsima', eriti kui LN-l on metafoorne tähendus, näit. (*lovsång* 'kiidulaul') : *lovsjunga* 'kiidulaulu laulma'. LV-d mis ei ole tuletatud LN-st on ka otstarbekad kui esimene komponent on lühike, näit. *måttsy* = *sy efter mått* 'mõõdu järgi õmblema'. Selliste LV-de pahemus võrreldes prepositsioonitarindiga on seik et nad on sünteetilised oma regressiivse sõnajärgiga. Üldiselt, eriti kõnekeeles, tuleks eelistada analüütilist väljendit seda tüüpi LV-le, kuna sünteetilist väljendit võiks tarvitada vähem sageda teisendina. Adverbiaalsed liitsõnad adjektiiviga — tüüp *snabbvinna* 'kiirvõitma' — on ka otstarbekad. Kõige vähem vastuvõetavad on ühendid mille esimene K ise on LN. Sellised pikad LS-d jätavad liiga sünteetilise mulje oma lõppu asetatud verbiga, näit. (*civilförsvarsutbildning* 'tsiviilkaitseväljaõpe') : *civilförsvarsutbildna* 'tsiviilkaitseks välja õpetama'. LV on tarbetu kui ei saavutata mingit foneemilist ökonoomiat.

LV-d esinevad ka taani keeles, näit. *gästedirigera* 'küalisena dirigeerima', *massfremstille* 'massiliselt produtseerima', ja norra keeles, näit *seksualopplyse* 'informeerima seksuaalküsimustes'.

LN-st tuletatud LV-d esinevad ka SU keeltes. Nad on sagedased ungari keeles kus mitmed LV-d esinevad ainult kirjakeeles ja jätavad veel kunstliku mulje, kuna teised on hästi kohanend; näit. *kárpótol* 'kompenseerima' (< *kárpótlás* 'kompensatsioon', sõna-sõnalt 'kahjuasendamine'), *alelnököl* 'abiesimehena presideerima' (< *alelnök* 'abiesimees', vrd. *elnököl* 'presideerima').

LV-d, tuletatud nii PD kui RD teel LN-st, esinevad ka soome keeles, kus nende arv on suurenenud; näit. *elokuvata* 'filmima' (< *elokuva* 'film', vrd. *elo* 'elu', *kuva* 'pilt', *kuvata* 'kujutama'), *jalkapalloilla* 'jalgpalli mängima' (< *jalkapallo* 'jalgpall'), *henkivakuuttaa* 'elu kindlustama' (< *henkivakuutus* 'elukindlustus'), *juhlapuhua* 'pidukõnet pidama' (< *juhlapuhe* 'pidukõne').

Ka eesti keeles on hulk LV-si, näit. (PD) (substantiivist) *abielluma*, *tulumaksustama*, (adjektiivist) *armukadestama*, *naeruvääristama*, *kümnekordistama*; intransitiivse enam või vähem pejoratiivse verbi puhul esineb sufiks *-tse*, näit. *armukadetsema*, *salapäratsema*, *omavolitsema*, *peremehetsema*; (RD) (*kuritarvitus* :) *kuritarvitama*, (*esietendus* :) *esietendama*. Kirjanduses, eriti luules on tarvitatud julgeid LV-si, näit. *mäed lumiharjatavad* (Alle), *kiiktoolitama*, *kuldketitet*, *kilovatitet* (Barbarus), *fokstrotleb* (Hiir), *vaimurikatsema* (Kärner), *üleoletsema* (Laht). LV-de arv on kiiresti kasvand viimasel aastakümnel.⁴⁰ EPL-s on esinend näit. *avakõnelema*, *talispordima*. Kuid LV-si võiks tarvitada veel palju enam, näit. (PD) *hädavaletama*, *kihutuskõnelema*, *palgastreikima*, *rööv mõrvama*, *auahnitsema*, *merehaigestuma*; (RD) (*auhaavamine* :) *auhaavama*, *eelharjutama*, *hirmuvalitsema*, *kaaskannatama*, *kirjavahetama*, *masstootma*, *purilendama*, *suurpuhastama*, *väärtõlgendama*.

Üldiselt tuleks hoiduda liiga pikkadest LS-dest mis koosnevad mitmest K-st, sest nad on liiga sünteetilised. Rohkem kui kahe K-ga LS võib sageli lühendada kahekomponendiliseks, vrd. sk. *luftspalt* < *luftzwischenraum*, rt. *rådbyrå* < *rådfrågningsbyrå* 'nõuandebüroo'.

LS moodustamise eesmärk on luua uus sõna uue tähenduse jaoks või asendada süntaktilist väljendit, näit. kaassõnalist või käändelist. LS iseloomustavaks jooneks peetakse seda et ta tähendus erineb K-de tähenduste summast. Ideaalses sünteetilisest LS-s K-d peaks olema seotud kõige ökonoomsemal viisil, s.t. ilma muute- või tuletusmorfeemita. See tähendab et esimese K kõige efektiivsem vorm on paljas või lühendatud tüvi (vrd. *pagulaskirjandus*, *inimolend*, *sirgjoon*, *võõrsõna*). Ebaõkonoomne on kui K-l on käändesufiks. Seda esineb tegelikult sageli fleksioonikeeltes. Kõige tavalisem käänne on genitiiv. Kuid esinevad ka kõik teised käänded, näit. sellistes keeltes kui eesti ja soome, peamiselt kui teine K on verbaalnoomen, näit. *paigaltstart*, sm. *puhtaaksikirjoitus* (sõna-sõnalt 'puhtakirjutus'). Selliseid ühendeid on raske eraldada sõnaliitudest, mida nad sageli tegelikult on, ja neid võiks väga hästi kirjutada lahku.

⁴⁰ Vrd. E. Raiet KKIU I, 1956, 76—.

K-de semantiline suhe peaks olema selge nende tähendusest. Oleks ebaökoonomne ja vastolus üldise sõnaloomingu meetoditega väljendada seda suhet fleksiooni abil või tarvitada eri muutevorme erinevate tähenduslike suhete väljendamiseks. Siiski, kui keeles on olemas lihtne fleksioonivahend selge semantilise suhte märkimiseks ja keel seda kasutab, siis SK ei peaks seda ignoreerima. Häälikulisi vahendeid võib tarvitada hääldamise kergendamiseks. Näiteks raskete konsonantühendite vältimiseks võib välja jätta täiendsõna lõppfoneeme või lisada sidevokaal K-de vahele.

Eesti LN täiendsõnal on kaks peamist vormi: nominatiiv ja genitiiv. Kirjakeele norm on siin olnud väga kõikuv. Nähtus sai alguse sellest et Aavik hakkas propageerima nominatiivliitumise ulatuslikumat tarvitust. Nominatiivliitumist reeglistada semantiliste kategooriate alusel on õnnestunud ainult väga vähesel määral. Rahvakeeles puudub üldiselt tähenduslik vahetegemine nominatiiv- ja genitiivliitumise näol paitsi mõnel üksikul selgepiirilisel juhtumil, nagu *klaaskast* — *klaasikast*. Seevastu rahvakeeles mängib suuremat osa genitiiv- või nominatiivliitumise valikul täiendsõna vorm.⁴¹ Keelekorraldajate vaated on olnud siin erinevad. Kõige kaugemale nominatiivliitumise rakendamises on läind Aavik ja Veski. Paljud traditsioonilised genitiivliitumused on asendatud nominatiivsetega ilma olulise kasuta ja ilma et oleks saavutatud järjekindlust. Nominatiivliitumuste paremus on et sageli nad on lühemad. Üks nominatiivliitumuste pahemusi on et sageli nad on raskemad hääldada ja rütmiliselt halvemad oma kahe kõrvuoleva pika silbiga, kuna genitiivi lõppvokaal kergendab hääldamist ja annab parema rütmi. Vrd. näit. *laastkatus*, *peerghkorv*, *rongikäik*, ja *laastukatus*, *peerukorv*, *rongikäik*.

Nominatiiv- ja genitiivliitumise probleem on kõige raskemaid eesti SK-s. Seda näib olevat võimatu teoreetiliselt rahuldavalt lahendada taotledes järjekindlust ja arvukate erandite vältimist ilma traditsioonilist pruuki radikaalselt muutmata. Probleem on akuutne pidevalt vajatavate uute sõnade, eriti oskussõnade tõttu. Üldiselt võib lähtuda faktist et eesti keeles esineb genitiivliitumine, kuna nominatiivliitumist tuleb tarvitada ainult teatud juhtumel, eriti sõnades kus on tegelik vajadus teha tähenduslikku vahet nominatiiv- ja genitiivliitumise vahel. Seni valdavalt rakendatud semantilise printsiibi asemel tuleb osalt rohkem rakendada täiendsõna foneemilist kuju arvestavat vormilist printsiipi. Tõenäoselt nominatiiv- ja genitiivliitumise semantiline eristamine

⁴¹ Vrd. ka E. Riikoja KK 5, 1962, 612—.

ja nominatiivliitumise suurem rakendamine on vajalikum terminoloogias.

Verbaalse täiendsõna ideaalvorm LN-s on tüvevorm, nagu on tavaline saksa keeles. Rootsi keeles esineb viimasel ajal tendents asendada verbaalnoomenit tüvevormiga, näit. *isolerband* < *isoleringsband* 'isoleerpael', või isegi lühendatud tüvevormiga, näit. *repövning* < *repetitionsövning* 'kordusõppus'. Eesti keel tarvitab kahjuks enamasti *mine*-vormi *s*-tüve kus paljas verbi tüvi oleks küllaldane, näit. *lugemissaal*, *magamistuba*, vrd. saksa *lesesal*, *schlafzimmer*, kuigi K. A. Hermann a. 1886 soovitas *lugeraamat*, *magakamber*, *ujukoht*.⁴² Mõnikord on ka eesti keeles tarvitatud paljast tüve, näit. *avamäng*, *küsimärk*, *supelkostüüm*. Veski on seda moodust tarvitand mitmes oskussõnas, näit. *levilaim*, *ujupõis*; mõnikord ta on tarvitand ka lühendatud verbitüve, näit. *hargoks*, *libisülg*. Uute sõnade loomisel tuleks edaspidi kasutada rohkem tüvevormi. Peaks olema võimalik ka osa seniseid *mis*-sõnu asendada tüvevormiga. Seda moodust kasutati ka ungari keeleuenduses.

16. SÕNAVARAKORRALDUSE TAKTIKA

Sõnu võib luua (1) meetoodiliselt s.t. vastavalt KT printsiipide ja meetoditele, nagu materiaalseid vahendeid valmistatakse tehniliste teaduste põhjal, või (2) artistlikult, s.t. artistliku intuitsiooni abil, nagu kirjanikud ja kunstnikud loovad kunstiteoseid. Kuigi võiks arvata et ideaalsõna võib luua ainult vastava ettevalmistuse saand KT eriteadlane, tegelikult siiski kirjanikud ja teised võimalised keeletarvitajad võivad vahel luua paremaid sõnu intuitsiooni abil. Ideaalne sõnalooja peaks õieti omama nii teoreetilisi teadmisi KT-s kui ka sõnakunstniku intuiitvset talenti.

Kirjanikud loovad enamasti uusi sõnu stiililise ja ekspressiivse eesmärgiga. Sageli selliselt loodud sõnad on mõeldud ainult üheks korraks. Uudissõnad mis täidavad mingit lünka olevas sõnavaras ja on otstarbekad tulevad tarvitusele üldkeeles. Kui mõnel kirjaniku poolt loodud sõnal on puudusi SK printsiipide seisukohalt, siis võib seda parandada enne üldkeeles tarvitusele võtmist. Kui mingi uue mõiste jaoks vajatakse sõna, siis KT spetsialisti kohus on seda muretseda või selle hankimiseks kaasa aidata.

Erandlikel juhtumitel võib pöörata üldsuse poole ettepanekute saamiseks vajatava sõna jaoks. Isegi auhindu ja tasu võib mää-

⁴² Postimees 1886 nr. 12.

rata parima lahenduse eest. Sageli tsiteeritud juhtum on skandi-naavia sõna *bil* 'auto' loomine võistluse tulemusena mille korraldas taani ajaleht Politiken käesoleva sajandi algul.⁴³ Aga see ei ole mitte normaalviis uute sõnade saamiseks. Kui metoodiline SK on konsolideerund, siis saab olema vähem vajadust selliste meetodite järele. Üldsuse poole pöördumine on ehk kohasem kui on küsimus VL-st. Aavik pakkus oma KÄV-s 500 eesti marka (= 5 krooni) iga „kunstlikult loodud juursõna“ eest mis talle tundub hea ja kohane. Tulemuseks oli vist ainult üks sõna. Kui üldsust kutsutakse üles uut sõna looma ja esitatakse mitu ettepanekut, siis on KT spetsialisti ülesanne teha valik. Ainult tema on kompetentne hindama ettepanekuid kõigilt relevantseilt seisukohtadelt. Väär oleks jätta otsustus ankeedile vastajate mittelingvistidest enamiku hooleks. Ankeedile vastajate enamikku ei saa käsitada ka kui keeletarvitajate representatiivset enamikku, kuna see on ikka liiga väike ja juhuslik.⁴⁴ Veel ebaotstarbekam oleks valida sõna mis on saand kõige rohkem häáli.

Oskussõnad luuakse kõige paremini vastava ala eriteadlaste ja KT ekspertide koostöös. Efektiivse SK seisukohalt on otstarbekas et KT ekspordid on alati käepärast aitas üldsust, teadust, tehnoloogiat, tööstust, kaubandust jne. uute vajalike sõnade hankimisel. Kui sõnavara alal vajatakse abi peaks alati olema võimalik konsulteerida keelekorraldusküsimustega tegelevat asutust või bürood mis on seotud KT ekspertidega.

Metoodiline sõnade hankimine nõuab palju ettevalmistavat tööd. Ebaökoonoomne on kui mitmed isikud tegelevad ühel ja samal ajal eesmärgiga saada vajatavat sõna ilma et nad oleks teadlikud teiste isikute samaaegsest samasihilisest tegevusest. Kõige otstarbekam oleks mingi keskne asutus ettevalmistava töö jaoks. Tekib küsimus: mis on parem moodus sõnade loomisel, individuaalne või kollektiivne töö? Mingi konkreetse uudissõna ettepanek pärineb alati üksikisikult. Kuid kuna sageli on võimalik mitu lahendust ja keegi ei saa pretendeerida et ta on leidnud absoluutselt parima, siis SK ekspertide tiim või komisjon võib anda parema lahenduse, arutades mitmesuguseid ettepanekuid ja aidates valida parimat teisendit. Komisjon on eriti kohane oskussõnade ja uute tähenduste jaoks vajalike sõnade hankimisel. Vähem mõeldav on et komisjon hakkab looma uusi paremaid väljendeid olemasolevate üldkeele omasõnade asemele. Oluline

⁴⁴ Sellist enamusprintsipi on praktiseerind Office du Vocabulaire Français.

⁴³ A. 1965 korraldas üks poola ajaleht võistluse et saada uut verbi mis väljendab tegevust mida vene kosmonaut Leonov sooritas pärast kosmoslaeva kabiinist lahkumist. Arvukate ettepanekute seast valiti sõna *orbitowac* (I. Ivanova-Perčinskaja VKR VII 224).

on et kõik komisjoni liikmed rakenduvad tarviliku hoolega käsitlusele olevate probleemide lahendamisele. See tähendab muu hulgas et kõik ettepanekud, parandused ja kriitika peavad olema kirjalikult käes küllalt vara enne otsuse tegemist. Komisjoni otsusel on väärtustav tähendus ainult siis kui ta on üksmeelne. Enamusotsus ei ole mingi garantii et otsus on parim. Vaadete lahkumineku puhul tuleks avaldada kõik seisukohad. Kahjuks selline komisjonimenetlus on aegavõttev ja on rakendatav ainult normaalingimustes ja siis kui on kasutada küllaldaselt eksperte. Kui uusi sõnu vajatakse kiiresti ja ei ole võimalik rakendada eksperte, siis on individuaalne sõnalooming praktilisem.

Otstarbekas on enne uue sõna lansseerimist üldsusele esitada sõna teiste ekspertidele (kes ei ole osa võtnud sõna loomisest) arutamiseks lingvistilises ajakirjas või, oskussõnade puhul, vastavas eriajakirjas. Peale eventuaalset sõna uut arutamist, tingitud kriitikast, võib uue sõna lansseerida üldsusele ja/või asjast huvitatud isikuile ajalehtedes, ajakirjades ja teistes trükistes.

Kui uus sõna tuleb koos uue asja või mõistega, siis ei ole mingit erilist taktika probleemi lansseerimise aja suhtes. Olukord on teistsugune kui uue sõnaga asendatakse keeles olev sõna. Arvestades traditsiooni, inertsia ja konservatismi osa keelepruugis, samuti psüühilise energia kulu mis on vajalik uute sõnade memoreerimiseks, on taktikaliselt otstarbekas lansseerida uusi sõnu pikkamööda. See kehtib eriti normaalolude puhul. Teatud keelevelistel, sotsiaalsetel või poliitilistel revolutsiooni või reformi perioodidel võib keeleühiskond olla vastuvõtlikum uute sõnadele. Sellistel aegadel võib uusi sõnu lansseerida suuremal arvul kui normaalajal. Üldiselt on vanu sügavasti juurdunud igapäevaseid sõnu raskem asendada kui hiliseid uusi sõnu mis ei ole veel juurdunud keelepruuki. Kuid ka vanu igapäevaseid sõnu on võimalik asendada uutega kui viimaste paremus on ilmne, nagu tõendavad näit. sõnade *surnukeha* ja *sõjariist* asendumine sõnadega *laip* ja *relv*.

Uudissõnade edu ja äpardumise tegureid tuleks hoolikalt uurida et neid teadmisi kasutada uute sõnade lansseerimisel. Kahjuks praegu sellised uurimused puuduvad keeltes kus leksikaalsed reformid on olnud kõige suuremad, nagu eesti keeles. Üks edu tingimus on et uus sõna on tunduvalt efektiivsem kui vana ja loodud hea keelevaistuga. Lõpuks uudissõnade, nagu teiste uudiskeelendite edu sõltub rahva ajaloost ja mentaliteedist ning eliidi suhtumisest. Uuenditel on suurem edu noorte rahvaste seas; vrd. näit. olukorda ühelt poolt Eestis, Türgis või USA-s, teiselt poolt Prantsusmaal või Inglismaal.

Aga ükski maa ega rahvas ei ole ette määratud immuunseks uuendite vastu. Nagu keelekorralduse muudel aladel nii ka SK-s ei tohi unustada propaganda ja autoriteedi tähtsust. Näit. uute

oskussõnade edule on soodustuseks kui nende taga on vastavad asutused, organisatsioonid, ajakirjad ja sõnaraamatud.

17. OSKUSSÕNAD

Terminoloogia on SK haru mille tähtsust ei ole võimalik üle hinnata. Oskussõnad ei ole mitte üksi suhtlemisvahendid vaid ka uurimise ja teadusliku mõtlemise olulised vahendid. Oskussõnade kohta maksavad üldiselt samad nõuded kui teiste sõnade puhul, kuid osalt erineva rõhuasetusega. Terminoloogia moodustab omaette eri uurimisala. Ma puudutan siin ainult mõnd probleemi lühidalt. Soliidset põhjendatud teooria jaoks on vaja põhjalikumaid uurimisi. Terminoloogia probleemi tähtsust ja raskust tõendab olevate terminite hiiglahulk ja lakkamatu vajadus uute oskussõnade järele. Olemasolevate terminite üldarvu on hinnatud mitme miljonile. Oskussõnad ei puuduta ainult mitmesuguseid erialasid, vaid paljud neist levivad ka üldkeelde. Praktilised probleemid on suurimad uutes kirjakeeltes kus lühikese ajaga tuleb meetodiliselt luua kogu vajatav terminoloogia. Et vältida saatuslikke vigu on vaja vastavat teooriat. Nõuded mitmesugustel erialadel ja eri maades ei ole mitte samad. Üks endastmõistetav nõue on et mitmesuguste erialade terminoloogiad peavad olema kordineeritud. See kehtib eriti naaberalade kohta. Ebaotstarbekas on kui eri alad nimetavad samu asju eri nimedega, nagu sageli on mitmesugustes keeltes.

Kuna teadus ja tehnoloogia on rahvusvahelised ja rahvusvaheline suhtlemine on siin edu tähtsaks eelduseks, siis terminoloogias internatsionaalsuse printsiip kaalub raskemini kui sõnavara teistel aladel. Sellelt seisukohalt oleks ideaal kui kõigis keeltes kõik oskussõnad on RS-d. Kuid arvestades teisi printsiipe ja olemasolevaid keelelisi tingimusi, see tõenäoselt ei ole kõige otstarbekam lahendus, vähemalt mitte kõigis keeltes, ka ei ole see teostatav. Kui internatsionaalsuse printsiip ei ole vastolus mõne teise printsiibiga, siis tuleb kõigis keeltes eelistada RS, kusjuures ei ole mingit tarvidust omakeelse teisendi järele. Kui lugu ei ole nii tuleb rakendada ülemal käsitletud printsiipe mis puudutasid RS.

RS ja omasõna valiku probleem sõltub (1) RS vormist ja (2) mõiste tarvitusest. (1) RS tuleb asendada omasõnaga kui RS on kohmakas või ei ole kohandatav oma foneemilise struktuurile.

Kui need jooned on vähem ebamugavad kuid siiski esinevad, siis võib olla ka oma teisend sama mõiste jaoks. (2) Kui mõiste on väga spetsiaalne nii et teda ei tarvitata väljaspool spetsialistide ringi, siis on vähem tarvidust oma variandi järele. Kui termin esineb üldkeeles, siis on rohkem vajadust oma teisendi järele kui RS-l on ilmseid puudusi. Paralleelteisendite puhul tuleb RS tarvitada spetsialistide jaoks määratud kirjutustes. Tuleb arvestada et iga sõna nõuab õppimist ja kahe teisendi, RS ja omasõna esinemine sama mõiste jaoks on sellelt seisukohalt ebaökoonoomne. Praktikas saab ilmselt kõigis keeltes olema kolme liiki teaduslikke ja tehnilisi mõisteid: (1) mida väljendatakse ainult RS-ga, (2) ainult omasõnaga ja (3) nii RS-ga kui omasõnaga. Tegelik pruuk sõltub mitmesugustest tingimustest ja vastava keele traditsioonist. Ei tohi aga unustada et nagu keelekorralduse teistel aladel, nii esineb ka terminoloogias eelarvamusi, kuid keelekorraldus võib ja peab toimima ratsionaalsemalt ja rakendama vajaduse ja võimaluse korral otstarbekat reformi.

Eriasisendis on puhtladinakeelsed terminid mida tarvitatakse botaanikas, zooloogias, anatoomias ja bakterioloogias, näit. *Felix leo* 'lõvi', *Arteria femoralis* 'reie arter'. Sellised terminid ei ole inkorporeeritud keele sõnavarasse ega kohandatud keele grammatilisele struktuurile, kuna nad säilitavad ladina fleksiooni. Nad on võrreldavad rahvusvaheliste graafiliste sümbolite ja valemitega. Nende paremus on et neil on sama vorm kõigis keeltes. Nende puudus on et nad teevad vältimatuks omakeelsed või keelele kohandatud rahvusvahelised vasted, mis arvestades näit. taime- ja loomanimede suurt arvu nõuab tunduvat lisajõukulu nende terminite loomise, süsteemimise ja memoreerimise näol. Ma ei hakka lähemalt seda traditsiooni hindama. See on tugevasti juurdunud ja seda on vaevalt võimalik muuta praeguses olukorras.

Selgust ühemõttesuse tähenduses peetakse kõigi terminoloogide poolt kõige tähtsamaks printsiibiks. See tähendab et polüseemiat mis on omane üldkeelele tuleb terminoloogias põhimõtteliselt vältida. Oskussõnad peavad põhjenema täpselt defineeritud mõistele. Samuti tuleb põhimõtteliselt vältida sünonüüme paitsi juhtumitel kus sama mõiste jaoks on RS ja omasõna. On ebaotstarbekas omada rohkem kui üks RS või omasõna sama mõiste jaoks, nagu on sageli rahvuslikus ja rahvusvahelises terminoloogias, kuid mida nüüd hakatakse mitmel pool kõrvaldama.

Üks oluline probleem terminoloogias on motivatsiooni ja arbitraarsuse suhe. Tavaliselt terminoloogid nõuavad et termin peab olema kirjeldav, informatiivne või iseendast selge, millega mõeldakse morfeemilist või etümoloogilist motivatsiooni. Terminologia jaoks peaks üldiselt kehtima sama printsiip L7 mis mak-
sab teiste sõnade kohta: kui mõiste on otseselt seotud mõne teise

mõistega tuleb eelistada ML. ML on parim kui ta komponendid täpselt vastavad väljendatava mõistele, nagu on lugu näit. keemia liitsõnadega. Aga kui termin koosneb mitmest komponendist ja on pikk ning kohmakas, siis ta on ebaotstarbekas sõnana ja tuleks asendada AL-ga. ML ei tohi sugereerida väärat tähendust. Komplektsete ja analüüsimatute mõistete puhul tuleb eelistada AL. See käib eriti abstraktmõistete kohta filosoofias ja füüsikas. Juba Faraday oli arvamisel et termin peab olema vaba igast hüpoteesist. Tuleb meeles pidada et motivatsioon on teadlasele kes tunneb oma terminoloogia kreeka ja ladina komponentide tähendust teine asi kui tavalise inimesele kellele kreeka-ladina terminid on AL-d.

On tähelepanuväärne et terminoloogid rõhutavad teoorias üldiselt ka teisi efektiivsuse põhimõtteid, nimelt ökonoomiat (lihtsust ja lühidust) ja eufooniat. Kahjuks kreeka ja ladina terminid on sageli vastolus nende printsiipidega. Tulevikus peaks terminoloogia korraldus senisest rohkem arvestama neid printsiipe.

Kas kreeka-ladina algupära terminid peavad olema moodustatud reeglipäraselt („õigesti“)? See puudutab peamiselt tuletisi ja liitsõnu. Tavalise keeletarvitajale võõrsõna on AL, seega tema jaoks sõna reeglipärasus on irrelevantne. Kuid spetsialisti suhtumine kes tunneb sõna kreeka-ladina elemente ja kelle jaoks terminid esmajoonel on mõeldud on teistsugune. Siin tuleb rakendada sama printsiipi kui teiste sõnade puhul. Kui tüvi ja afiks on produktiivsed ja omavad selgesti piiritletud tähenduse terminoloogias s.t. neid tarvitatakse paljudes terminites sama tähendusega, siis tuleb neid tarvitada reeglipäraselt s.t. samas vormis kõigis vastavais sõnades. Küsimuses ei ole mitte kreeka või ladina reeglite jälgimises, „etümoloogilises“, „filoloogilises“ või „õiges“ tuletamises, vaid morfeemimuutumatus (sünkronilises) printsiibis. Kui mingit elementi tarvitatakse sporaadselt ja sel ei ole mingit süsteemilist väärtust või kui terminit võib käsitada kui AL, siis selle elemendi vorm on irrelevantne.

Oskussõnade puhul võib kasutada kõiki neidsamu allikaid ja meetodeid mis tavaliste sõnade puhul. RS-des on seni domineerinud kreeka-ladina element. Tulevikus tuleks selle tähtsust vähendada teiste allikate ja meetodite kasuks. AL-de puhul tuleks rakendada eriti KM ja teisi VL meetodeid. Need annavad efektiivsemaid, ökonoomsemaid ja eufoonilisemaid sõnu, olles ühtlasi vabad kaastähendustest. KM rakendamist terminoloogias on prantsuse keele alal soovitanud Sauvageot ja eesti keele alal Rünk⁴⁵. Peale selle on võimalik tarvitada kreeka-ladina terminite lühendamist ja lühikesi inglise keele sõnu. Neid meetodeid võib kasutada nii RS-de kui omasõnade puhul.

⁴⁵ KK 8, 1965, 476.

Hübriidsõnade probleemil, mida sageli puudutatakse terminoloogia kirjanduses, ei ole ratsionaalses SK-s mingit tähendust, kuna morfeemi päritolu on irrelevantne.

Kas traditsioonilisi termineid võib parandada ja asendada uute efektiivsematega? Kindlasti. Nagu tavaliste sõnade puhul, see on taktika probleem. Kuna terminoloogias süsteem on tähtsam kui üldkeele sõnavaras, siis terminoloogias on suurem vajadus parandamiseks kui tavaliste sõnade puhul.

Terminoloogia süsteemiline ja nomenklatuuriline iseloom eeldab et teatud printsiipides ja meetodites ollakse kokku lepitud nende poolt kes terminoloogiat kasutavad ja kes loovad uusi termineid. See tähendab et teatud normimine rahvuslikus ja rahvusvahelises ulatuses on eriteadlastevahelise ratsionaalse suhtlemise eelduseks. Normide ja terminoloogia loomine või korrigeerimine nõuab kollektiivset tööd. See on olnud ka praksiseks uue-
mal ajal. Komisjonimenetlus on olnud tavaliseks töötamisviisiks. Sageli sama organ tegeleb nii sõnade loomise kui normimisega. Kuigi need kaks tegevust on üksteisega seotud tuleb need põhimõtteliselt hoida lahus. Loovas töös tuleb rakendada parimaid eksperte, mitte organisatsioonide või asutuste esindajaid kes on valitud teistel põhjustel. Terminoloogia suuremate ülesannete metoodiline lahendus mingis terminoloogiakomisjonis on normaaltingimustes mõeldamatu ilma palgalise personali abita. Kahjuks nii ei ole mitte alati lugu olnud paljudel maadel.

VII. Grafeemika

1. ORTOGRAAFIA

Ortograafia korraldamist võib käsitada kui keelekorralduse üht osa ja grafeemikat ehk ortograafia teooriat kui KT üht osa. Sellest hoolimata ei tohi segi ajada kirja ja keelt, nagu sageli on tehtud. Kiri on väga tähtis tegur keelises suhtlemises ja avaldab suurt mõju kõnele. Ta ülesanne on keelt edasi anda graafiliselt. See on tavalise inimese ja enamiku keeleteadlaste vaade. See on ka kõige parem praktiliselt ja teoreetiliselt seisukohalt, kuigi kirja võib käsitada ka autonoomse süsteemina sõltumatuna kõnest, nagu seda teevad mõned keeleteadlased. On õnnetus kui kiri ja kõne on üksteisest lahutatud. Teooria mille järgi kiri peab olema kõnest sõltumatu soodustab nendevahelist kuristikku. Lõhe keele ja kirja vahel tähendab et keeletarvitaja peab õppima kaks keelt, kõneldava ja kirjutatava keele, mis on tarbetu jõukulu. Kirja suure osa tõttu moodses ühiskonnas on ratsionaalne õigekirjutus suure tähtsusega. Selle probleemi otstarbeka lahenduse tähtsust värskest loodud kirjakeeltes ei ole võimalik üle hinnata. Kirja konservatiivse iseloomu tõttu võivad ortograafia korraldamisel tehtud eksitustel olla saatuslikud tagajärjed keele ja ühiskonnale, nagu seda illustreerivad inglise ja prantsuse keel. Ratsionaalne teooria on eelduseks tegelemisel ortograafia reformi probleemidega mida pidevalt käsitletakse vanema kirjakeelega maadel. See on samuti tähtis üleminekul ühest kirjasüsteemist teise, nagu hiina keele puhul. Selguse, ökonomia ja ilu põhilised printsiibid kehtivad ka grafeemikas. Hästi põhjendatud grafeemiline teooria on tuleviku ülesanne. Selleks on vaja veel uurimist. Alamal ma käsitlen lühidalt kõige tähtsamaid probleeme. Ma puudutan ainult alfabeetsset süsteemi, jättes kõrvale silpkirja.

Ortograafia süsteemide käsitlemisel kõneldakse tavaliselt vastandlikest ortograafia printsiipidest ja vajalikest kompromissidest praktiliste probleemide lahendamisel. Põhiprintsiip peaks aga olema selge, vähemalt teoorias. Iseasi on praktika ja taktika. Esimene küsimus on: kas kiri peab olema sõltumatu kõnekeelest

või peab ta seda edasi andma? Kuna ei ole näha mis kasu võiks olla kahest keelest, kõneldavast ja kirjutatavast, mis on üksteisest sõltumatud, siis on vastus et põhimõtteliselt kiri peab peegeldama kõneldavat keelt. Ta võib seda ilmselt teha kõige adekvaatselt kui grafeemid on täpses vastavuses kõneüksustega.

Nüüd on küsimus: milliseid kõneüksusi grafeemid peavad sümboolima, näit. foneeme, morfeeme või sõnu? On ilmne et morfeemivaheldusega keeles ainult foneemiline kujutus sümboolib adekvaatselt kõnet. Ainult juhul kui me jätame kõrvale väljendi foneemilise kuju on morfeemiline (morfofoneemiline) märkimine mõeldav. Alfabeetkiri saaks viimasel juhul edasi anda alati ainult üht morfeemiteisendit, näit. kõige sagedamat. Näit. sõnal *mägi* on tüvevormid *mägi, mäe, mäge, märke*. Kui me valime tüve märkimiseks grafeemi *mäe*, siis me saame sellised graafilised vormid nagu sgn *mäe*, pl. adessiiv *mäedel* pro *mägi, mägedel*. Kui me valime grafeemi *mäge* tüve jaoks, siis me saame sgn *mäge*, sg ad. *mägel* pro *mägi, mäel*. Samasugune on lugu grammeemidega. Näit. sgg väljendatakse eesti keeles umbes 80 viisil: vokaalidega *-a, -e, -i, -u* ja mitmesuguste tüvemuutustega ühes vokaaliga või ilma. Morfeemilises kirjas need arvukad erinevused sgg kategooria väljendamisel jääks märkimata. On selge et morfeemivaheldusega keeles kiri mis märgib ainult üht morfeemiteisendit annab keelest ebaõige pildi. Suuremas osas maailma keeltes on morfeemivaheldus, kuigi väga erinevas ulatuses. Kiri mis ei arvesta seda fakti on ebaotstarbekas.

Järelikult *ideaalne alfabeetne ortograafia on printsüübis foneemiline*. Praktikas tuleb teiste printsüüpide ja taktika tõttu sellest mõnel juhtumil kõrvale kalduda. Ideaalne ortograafia peab olema selline et igaüks kes tunneb sõna hääldust, ortograafilist koodi ja foneemide realiseerumise reegleid on võimeline sõna õieti kirjutama ja kirjutatut õieti hääldama. On oluline rõhutada seda põhilist foneemilist printsüüpi ortograafias vastandina teooriale mille järgi ortograafia on sõltumatu kõnest, ja hoolimata praktilistest raskustest selle rakendamisel mitmesugustes keeltes. Põhimõtteliselt tuleks kirjas märkida ainult distinktiivseid häälikulisi jooni, milline põhimõte sisaldub foneemilise ortograafia (FO) definitsioonis. See suleb välja foneetilise ortograafia. Keeltes märgitakse tegelikult ka allofoone, kuid see on vähem viga. Praktilistel põhjustel on mõnikord tarvilik märkida allofoone isegi uues loodavas kirjasüsteemis.

Definitsiooni järgi FO ei saa korruga märkida rohkem kui üht murret kui erinevused on foneemilisel tasandil. Seega kirjakeele ortograafia peab põhjenema ühel kõnevormil, olgu see ühiskõnekeel või poliitiliselt või kultuuriliselt domineeriv murre. Mõnikord on vaja kirjas edasi anda murdekeelt kirjakeele ortograafias, olgu kirjanduslikes teostes mis on tervenisti kirjuta-

tud murdes või et edasi anda üksikuid murdekeele sõnu või ütlusi. Seda võib enam-vähem adekvaatselt teha ainult foneemilises või foneetilises ortograafias, mitte ebasüsteemses või ajaloolises ortograafias (AO).

Kui me asume seisukohal et kiri peab edasi andma kõneldavat keelt, siis me peame pidama kirja muutumist sama loomulikuks kui keele muutumist. Kui mingi väljendi foneemiline kuju muutub, peab ta grafeemiline kuju FO definitsiooni põhjal samuti muutuma. Kui kiiresti ortograafia igal konkreetjuhtumil saab sammu pidada kõne muutusega on taktika küsimus, kuid põhimõtte peaks olema selge. FO-ga keeles see seisukoht on endastmõistetav. Näit. eesti keeles kus üldiselt on FO ja kus peetakse endastmõistetavaks et kirjutatakse nii nagu kõneldakse ja kõneldakse nii nagu kirjutatakse, ei ole mingit ortograafilist probleemi mis on tingitud keele muutumisest, kuigi seal esineb üldiselt aktsepteeritud keelenorm. Kõneldavat ja kirjutatavat ühiskeelt käsitatakse kui üht tervikut mis haarab kõneldava ja kirjutatava vormi. Kui mõni kirjakeele norm muudetakse, siis see tähendab tavaliselt et vormi hääldus on muudetud ja sellega kaasub *eo ipso* vastav muutus ortograafias. Muidugi esineb vahel ka puhtortograafilisi probleeme ja muudatusi.

Teoreetikud kelle emakeelel on AO näevad asju sageli teises valguses, üle hinnates raskusi ortograafia kohandamisel kõnekeele muutusele ja nähes probleeme seal kus neid ei ole. Sageli on väidetud et kiri ei saa pidada sammu kõnega ja peab vältimatult maha jääma, ja et on isegi hea et see nii on. See seisukoht tähendab AO tunnustamist ja seda et eitatakse põhimõtteliselt FO võimalikkust. See vaade on ilmselt mõjutatud olukorrast AO-ga keeltes, mis on põhjustand tõendamata hüpoteesi et kiri on definitsioonilt konservatiivne ja fikseeritud alatiseks. Selline seisukoht on võõras selliste keelte kõnelejaile nagu eesti, soome ja ungari. Muidugi kirjal peab olema teatud stabiilsus, kuid see kehtib kogu keele kohta, nii foneemilise, morfeemilise, süntaktilise kui leksikaalse struktuuri kohta, samuti kõigi inimlike institutsioonide ja vahendite kohta. Kuid see ei välista muutust, mis on niisama loomulik nähtus inimlikes asjades. Ortograafia stabiilsus peaks esmajoones käima printsiibi või koodi kohta, s.t. printsiibi kohta mille järgi foneeme kirjas märgitakse. Teises järjekorras tulevad sõnad ja morfeemid.

Mis puutub kõnekeelses, siis just FO avaldab stabiliseerivat ja aeglustavat mõju kõnekeelele, s.t. FO-l on suurem mõju hääldusele kui AO-l. Kui ortograafia ei vasta hääldusele ja peetakse normaalseks et ei kõnelda nii nagu kirjutatakse, siis ei hoolita hääldusest. Vastupidi, kui peetakse normaalseks et hääldatakse nii nagu kirjutatakse, siis kaldutakse kõnes jälgima kirjakuju normi. Kui mingis keeles tunnustatakse FO printsiipi ja kõik

peavad endastmõistetavaks et kirjutatakse nii nagu kõneldakse ja vastupidi, siis on kõne ja kirja suhe normaalne ega teki mingeid konflikte. Foneemiliste muutuste kiirus ja vajadus kirjakuju muutmiseks on erinev eri keeltes ja perioodidel, kuid üldiselt see ei ole kunagi nii kiire et tekiks ületamatuid probleeme ortograafias. FO hoiab ära pinge kõne ja kirja vahel, samuti ortograafia kriisid ning võitlused reformijate ja nende vastaste vahel mis on tavaline nähtus AO-ga keeltes.

Et ortograafia peab vastama hääldusele ei ole mitte üksi teoreetikute kontseptsioon, vaid üldtunnustatud aksiom mitmesuguste maade tavaliste keeletarvitajate seas, kõnelemata ortograafia reformijaist. See on loomulik ja normaalne asjasse suhtumine. See keeleühiskonna vaistlik arusaam toetab FO teoreetilist printsiipi teooria vastu mille järgi kiri on sõltumatu kõnest, milline vaade tuleneb kirja patoloogilisest olukorrast AO-ga keeltes. Et tavaline keeletarvitaja peab kirjavormi kõnevormi esindajaks tõendavad arvukad nn. kirjahääldused (spelling pronunciation) AO-ga keeltes. Näit. on hakatud hääldama tähti mis ei ole kunagi märkind mingit foneemi, vaid on lisatud sõnale etümoloogilistel põhjustel, näit. *g* prantsuse sõnas *legs*, vrd. vana-pr. *lais*. Kirjahäälduse mõju kasvab hariduse levikuga. See on jätnud juba tunduvaid jälgi inglise hääldusse ja on tugevasti levimas rootsi keeles. See fakt tõendab ortograafia tähtsust ja kirja ning kõne vastastikust sõltuvust: kirja ja kõnet peetakse identseks ühiskeeles ja eeldatakse et kirjakeele ortograafia vastab ühiskõnekeele hääldusele.

FO ei pruugi tähendada sajabrotsendist vastavust foneemi ja tähe vahel, kuigi see oleks ideaal ökonoomia seisukohalt. FO tähendab ainult vastavust foneemi ja ta märgi vahel. Teatud juhtumitel võidakse foneemi, tehnilistel või taktikalistel põhjustel, märkida näit. diagrammiga s. o. kahe tähega, eeldusel et see märkimine on ühemõttene. Ma ei käsitle siin grafeemide tüpograafilist vormi, kuna sel ei ole mingit mõju keelele, kuigi see on tähtis praktiline probleem keelekorralduses.

Kuigi teoreetiliselt tuleks ideaaliks pidada FO, on praktikas seda tihti väga raske realiseerida. Ortograafia korralduse taktika on üks kõige delikaatsemad ja raskemad probleeme keelekorralduses. Mitmed asjaolud on FO vastu. Vanades kirjakeeltes on kõige mõjuvamad tegurid traditsioon ja konservatism. Uutes kirjakeeltes võivad mitmed sotsiaalsed, poliitilised, psühholoogilised, tüpograafilised ja ökonoomilised tingimused olla vastolus foneemilise printsiibiga. Sellest hoolimata ei tohi neid üle hinnata. Sageli nad põhjenevad eelarvamustel mille vastu tuleb võidelda selle asemel et neile järele anda. E. A. Nida jutustab et hispaania keelt kõnelevas Ladina-Ameerikas indiaanlased nõuavad sageli et *k*-sarnaseid foneeme peab kirjutama *c*-ga *a*, *o*, *u* ees ja *qu*-ga

i, e ees, sest see teeb sende keele sarnasemaks hispaania keelega. Samuti prantsuse keelt kõnelevas Aafrika osas paljud eelistavad kirjutada *ou* pro *u* sest et see näib rohkem prantsuse keele moodi. Oleks vaevalt tark sellise survele järele anda ja niisuguseid absurdsusi sisse viia uude ortograafiasse. Selle asemel tuleks püüda kohaliku rahvale seletada et nende ortograafia on parem hispaania või prantsuse omast.

FO on kooskõlas selguse ja koodi lihtsuse printsiibiga. Vahel võib siiski olla otstarbekas mõnes detailis ignoreerida foneemilist printsiipi ökonoomia ja lihtsuse printsiibi tõttu. On võimalik jätta märkimata mõni vähem foneemiline, eriti prosoodiline, näit. kvantiteediline või intonatsiooniline omadus, nagu enamasti tehakse rõhuga.

Eesti keele ortograafia märgib rõhu raskuse vahet ainult erandlikult, nimelt foneemide *p, t, k, f, š* puhul. See põhjustab kahe mõttesust ainult harvadel juhtumitel, kuna üldiselt hääldus on selge kontekstist. Rõhu raskuse vahe on relevantne peamiselt *sgg* ja *sgp* eristamisel. Samas kontekstis need käanded esinevad enamasti siis kui nad väljendavad objekti, kus see vahe aga enamasti on tarbetu. Seda tõendab ka see et suures hulgas sõnades need kaks vormi on homonüümsed.¹ Kirjanduses võib siiski leida tekste kus ei ole selge kas on tegemist atribuutse genitiivi või objektiga. Kui me iga pika silbi puhul peaks märkima kas see on kerge- või raskerõhuline, see paneks tarbetu koorma kirjutajale, kuna see vahe on oluline ainult väga erandlikel juhtumitel. Seepärast võib ütelda et raske rõhu märkimine oleks ebatstarbekas, kuigi seda on mõnelt poolt soovitatud. Tegelikult võiks kerge ja raske rõhu vahe märkimine ära jätta ka *p, t, k, f, š* puhul, kuna siin ei ole rohkem tarvidust selle järele kui teiste foneemide puhul. Kuid traditsiooni võim teeb sellise reformi teostamise ebareaalseks. Kergem oleks loobuda selle märkimisest kaaserõhulise silbi *p, t, k* puhul, mis tekitab palju raskust koolis, näit. võiks kirjutada *sgp kirjaniku* pro *kirjanikku*. Ka palatalisatsiooni ei ole eesti keeles otstarbekas märkida, kuna selle funktsiooniline tähtsus on väike.

Foneemilise ja ökonoomia printsiibi kõrval on veel üks printsiip mida tuleb arvestada ja mida on rakendatud kõigis ortograafiates teatud määral, s.o. *morfeemimuutumatus* printsiip. See tähendab et üldiselt sõna ortograafia põhjeneb hääldusel mis sõnal on isoleeritult, ignoreerides nõrku ja kiirkõne vorme, samuti häälikukadu mis esinevad mõnes keeles normaalkõnes teatud häälikulistest tingimustes, samuti assimilatsioonil põhjenevaid sandhivorme, näit. hispaania *un poco* (hääldus /um poko/), geminatsioon itaalia keeles, näit *da chi* /da kki/ jne.

¹ Vt. ülemaal lk. 62.

Otstarbekas ja üldine praktika on ka et ignoreeritakse neid-samu nähteid liitsõnades, nii et liitsõnade komponendid kirjutatakse nii nagu neid hääldatakse isoleeritult, kui neid komponente tajutakse kui vastavate liitsõnade täisvorme, näit. *raudtee* /rautee/, vrd. *raud*; rt. *plånbok* /plo:mbuk/, vrd. *plån*.

Mitte nii selge ei ole küsimus kas on otstarbekas ignoreerida teatud assimilatsiooninähtusi liitsõnades tüve ja afiksi piiril, s.t. kas ka siin teatud juhtumitel tuleb rakendada morfeemimuu-tumatuse printsiipi. Ma ei käsitle siin seda ega teisi vähemaid probleeme mis on seotud FO-ga.

Alfabeedi loomisel või parandamisel tuleks eelistada grafeeme mida tarvitatakse teistes keeltes samasuguste häälikute jaoks, eeldusel et need on ratsionaalsed ja ökonoomsed. Iga keel peab muidugi rajama oma alfabeedi oma foneemisüsteemile ja kasu-tama kõige ökonoomsemalt olemasolevat ladina alfabeeti. Aga niivõrd kui need nõuded lubavad tuleks eelistada grafeeme koos-kõlas teiste keeltega. Peaks olema ilma pikemata selge et rah-vusvahelise suhtlemise seisukohalt oleks kõige otstarbekam kui kõik keeled rakendaks ladina tähestikku.

Teiselt poolt rahvusvahelise printsiibi rakendamine ei või min-na nii kaugele et eelistatakse mittefoneemilist ja ebaökonomset AO mida tarvitavad vanemad Euroopa keeled. Kuid otstarbekas oleks kui kõik Euroopa ja teised keeled märgiks näit. häälikut /o/ grafeemiga *o* (vrd. pr. *au*, rt. *å*), samuti /u/ — *u* (vrd. pr. *ou*, rt. *o*), /k/ — *k* (vrd. ingl., pr. *c,q*), /f/ — *f* (vrd. ingl., pr., sk. *ph*), /š/ — *š* või *sh* (vrd. ingl. *sh*, pr. *ch*, sk. *sch*), /ž/ — *ž* või *zh* (vrd. ingl., pr. *j*), /v/ — *v* (vrd. sk. *w*).

Aavik lanseeris eesti keelde grafeemi *y* traditsioonilise *ü* ase-mele. See uuendus leidis poolehoidu noorema generatsiooni poolt ja 1920. aastail tarvitasid seda mitmed poeedid ja esseistid. Üksi-kud tarvitavad seda veel tänapäevalgi. Ettepaneku üheks täht-samaks põhjuseks on tõenäoselt olnud soome keel. Aavik ise motiveerib seda uuendust kümne argumendiga: 1) kergem kirjuta-da, 2) ühtlus soome keelega, 3) ühtlus skandinaavia keeltega, 4) ühtlus kreeka keelega, 5) Rahvusvaheline Foneetika Ühing tarvitab *y*, 6) morse tähestikus otstarbekam (seal on *ü* asemel *ue*), 7) *ü*-d võib pidada kaheks *i*-ks, 8) vabanemine saksa mõjust, 9) *y* on iseseisev tähekuju, kuna *ü* on moodustatud *u*-st, 10) ilu-sam ja peenem.² Ühtlane rahvusvaheline grafeem hääliku /ü/ jaoks rahvuslikes ortograafiates seni kahjuks puudub, kuigi see oleks soovitav. *ü* parem on kooskõla grafeemidega *ä* ja *õ*, mi-da tarvitatakse eesti ja mitmes teises keeles, samuti soome-ugri teaduslikus transkriptsioonis.

² KK 3.

On ilmne et ideaalortograafias rakendatakse foneemilist printsiipi kõigis sõnades, kaasa arvatud vanad ja uued laensõnad. Kui võõrkeelest pärit sõna tarvitatakse kui oma sõnavara täieõiguslikku liiget, mitte tsitaatsõnana, siis peaks teda kirjutatama sama reeglite järgi kui omasõnu. Kahjuks seda printsiipi rakendatakse väga harva Euroopa keeltes, kus RS kirjutatakse sageli vastavalt võõra ortograafiale. Eesti keeles tarvitatakse järjekindlalt oma ortograafiat ühes mõne vähema erandiga. Nende arvukate inglise laensõnade enam-vähem korrektne hääldus mis nüüd esinevad näit. prantsuse, saksa, rootsi ja teiste maade ajakirjanduses nõuab sellist inglise keele tundmist mida ei saa eeldada kõigi lugejate juures. RS-de omakeelse ortograafia vastu tuuakse ette internatsionaalsuse printsiip. Isegi kui see on õige me ei saa siiski ohverdada foneemilist printsiipi ja koodi järjekindlust. AO-ga keel võib muidugi kergemini säilitada võõra ortograafia, kuid FO-ga keel ei või lubada et suure hulga igapäevaste sõnade ortograafia ei vasta hääldusele. Tegelikult ei ole olemas mingit rahvusvahelist ühist ortograafiat sõnadel mida võiks nimetada rahvusvaheliseks. Ühtlus esineb peamiselt inglise ja prantsuse keele vahel. Samuti ei ole olemas ühist hääldust, kuna sageli sõna laenamisel selle häälikuline kuju muudetakse et ta vastaks paremini laenaja keele foneemilise süsteemile. Euroopa keelte traditsiooniliste ortograafiate ei saa rajada mingit rahvusvahelise ortograafia ratsionaalset teooriat.

Eesti hiliste laensõnade ortograafias on mõningaid vähemaid jooni mis ei ole kooskõlas omasõnade ortograafiaga.

(1) Grafeemid *b*, *d*, *g*, *ž* sõna algul moodustavad tülika erandi eesti ortograafias, kuna piir laensõnade vahel kus tuleb kirjutada *p*-, *t*-, *k*- ja kus *b*-, *d*-, *g*- on meelevaldne ja tuleb memoreerida. Radikaalne ja järjekindel uuendus oleks kirjutada alati *p*-, *t*-, *k*-, *š*-. Kuid kirjutusviis nagu *pallaad*, *traama*, *kümnaasium* oleks vastuvõtmatu paljude eestlastele. Kergemini teostatav reform oleks säilitada *b*-, *d*-, *g*- puhtliteraarseis ja abstraktsõnades ning tarvitada *p*-, *t*-, *k*- igapäevastes konkreetmõisteid väljendavais sõnades, näit. *petoon*, *parakk*, *peebi*, *tiivan*, *tiviis*, *kranit*, *kripp*. Ka *ž* sõna algul an asjatu komplikatsioon eesti foneemisüsteemis ja ortograafias. Ka ei ole sellest kasu internatsionaalsuse printsiibi seisukohalt, kuna enamasti Euroopa keeltes esineb *j*- või *g*-, vrd. *žurnaal* — pr. *journal*, *žest* — ingl. *gesture*. *ž*- võiks kergesti asendada *š*-ga, samuti *dž*- grafeemiga *tš*. Tegelikult vastavate sõnade arv on väga väike: ÕS-s esineb *ž*-sõnu ainult 30 ja *dž*-sõnu 21 tüve, nendestki on suurem osa väga harva ettetulevad. Seega kogu probleem on väikse tähtsusega. Veel väiksem tähtsus on sõnaalgulisel *z*-l mis ÕS-s peale vene pärisnimedest tuletatud sõnade esineb ainult kahes tüves *zlott* ja *zoo*-. Esimese asemel võiks vabalt kirjutada *slott*.

Võõrpärisnimed on eriasendis ortograafia suhtes. Enamikku neist ei saa pidada kuuluvaks keele sõnavarasse. Koha-, isiku-, firma- ja teistes nimedes on graafiline identsus tähsam kui teistes võõrsõnades. Seega siin ei saa rakendada FO. Üldiselt tuleb isikunimede võõrapärane vorm säilitada ladina kirjas ja transliteerida teiste tähestikkude puhul. Tülikam probleem on kohanimede ortograafia. Kõigis keeltes osa võõraid kohanimesid on muutund oma sõnavara täieõiguslikuks osaks omandades ka vastava ortograafia. Seda traditsiooni ei saa muuta internatsionaalsuse printsiibi kasuks. Võõrkohanimede ortograafia üldprintsiipidena võiks aktsepteerida järgmised, mida ka tegelikult rakendatakse mitmesugustes keeltes.

A. Vanemad ja üldtuntud kohanimed kirjutatakse naturaliseeritud või traditsioonilisel viisil, näit. e. *Berliin, Pariis, Stockholm, Upsala, New York*, sm. *Tukholma*, ingl. *Germany*, pr. *Londre*.

B. Kõik teised s.t. enamik võõrkohanimesid kirjutatakse järgmiselt:

(1) Ladinatähelised nimed säilitavad originaalortograafia.

(2) Mitteladinatähelised nimed transliteeritakse (näit. vene nimed).

(3) Nimed mittealfabeetses kirjas (näit. silpkirjas) transkribeeritakse oma keele ortograafias vormis mis on kõige lähemal nime häälendamisele maal kuhu ta kuulub.

Kuigi need printsiibid on lihtsad on nende rakendus paljudel juhtumitel seotud raskustega. Üheks probleemiks on ebamäärane piir A ja B vahel, mida saab määrata ainult meelevaldselt. Konkreetset probleemi tuleks lahendada lingvistide ja geograafia ekspertide koostöös.

2. TRANSLITERATSIOON

Transliteratsioon (TL) erineb printsiibis ortograafiast ja transkriptsioonist. Viimane märgib foneemide hääldest, kuna TL märgib võõra alfabeetse kirja grafeeme. TL tarvitatakse kui kirja edasiandmine on olulisem kui häälde, peamiselt pärisnimede ja tsitaatide puhul. TL ei tohi segi ajada transkriptsiooniga. Tegelikult see sünnib paljudes tarvitatavais vene TL koodides. Näit. märgitakse vene grafeemi *e* hääldest *je* või *jo* (mitte aga *o* hääldest *a*-na rõhuta silbis või *g* hääldest *v*-na). Vrd. e. *Potjomkin* pro vn. *Potemkin*³ /pat'omkin/, aga *Tolstogo* pro vn. *Tolstego*

³ Trükitehnilistel põhjustel on siin vene ortograafia asemel tarvitatud transliteratsiooni.

/talstovo/, kuna ungari keeles translitereeritakse *Tolsztovo*. Järjekindlas TL-s tuleb kirjutada *Potemkin, Tolstogo*.

Ideaalne TL peab olema automaatne ning allikkeele ja TL alfabeedi grafeemid peavad olema täpses vastavuses: kõik grafeemid tuleb translitereerida kõigis asendeis samal viisil. Seega on võimeline transliteratsiooni teostama igaüks kes tunneb TL koodi ilma et ta tunneks vastavaid keeli. Samal viisil peab võima translitereeritud teksti tagasi translitereerida originaalkeelde. Minimaalnõue on et TL peab olema ühemõttene, näit. kui tarvita-takse diagraafe või kui allikkeele grafeeme litereeritakse eri asendeis eri grafeemiga või sama tähte tarvitatakse rohkem kui ühes tähenduses, siis grafeemid peavad olema nii rakendatud et neid saab tõlgendada ainult ühel viisil, nii et tagasitranslitereerimist saab teostada igaüks kes tunneb TL reegleid ilma keeli tundmata.

Kõige otstarbekam oleks kui kõigis ladina kirja tarvitavais keeltes slaavi ja kreeka sõnu translitereeritaks samal viisil, vähemalt teaduslikes ja teistes publikatsioonides kus täpsus on oluline. Tegelik olukord on siin olnud väga kirju. Näit. esimest tähte vene nimes *Čehov* on translitereeritud grafeemiga *Tš, Ch, Tch, Č, Tsch, Tj, Tsj, Cz, Cs, C*, keskmist konsonanti *hh, kh, ch, k, h, x* ja lõppkonsonanti grafeemidega *v, f, ff*. Sel kaootilisel olukorral on peale muu see halbust et eri TL süsteemide puhul sama nimi esineb tähestikulises järjekorras eri kohas. Tegelikult järjekindel ja lihtne TL süsteem slaavi keelte jaoks on täiesti teostatav, nagu on soovitatud näit. rahvusvahelise normimise organisatsiooni ISO (International Organization for Standardization) poolt. On vaja ainult kokku leppida. Ka eesti keeles tuleks teaduslikes töis tarvitada sellist rahvusvahelist TL.

A. 1957 kehtestati Nõukogude Liidus sunduslik ametlik TL norm, mille töötas välja NSVL Teaduste Akadeemia Keele Instituut. Kuna see kood tahab edasi anda ka mõne vene grafeemi eri hääldusi, siis ta on osalt keerukas ja ebamugav. Mitmel vene tähel on selles süsteemis kaks vastet, kuna vene *e*-d translitereeritakse isegi kolmel viisil (*'o, o, jo*). Esineb ka kahetähenduslikkust, näit. *ž, č* ja *š* järel translitereeritakse nii *ě* kui *o* mõlemad *o*-ga; *e* konsonandi järel märgib kahte vene tähte. Seda koodi ei saa pidada otstarbekaks TL-ks, kuigi ta on ühetähenduslik enamail juhtumel.

On otstarbekas et rahvusvahelise ja täpse TL koodi kõrval, mida tarvitatakse teaduslikes jm. väljaandeis, rakendatakse ajakirjanduses ja mitteteaduslikes kirjutustes vähem ranget TL mis rohkem sarnaneb oma ortograafiales, seda enam et mõned rahvusvahelises TL-s tarvitavad grafeemid tavalises ortograafias sageli puuduvad. Kui on olemas soliidne traditsioon, siis võib teha isegi mööndusi hääldusele populaarses TL-s. Eesti keele traditsioonilises transliteratsioonis tarvitatakse *õ, ts, tš*, kuna teadusli-

kus TL-s tuleks eesti keeles tarvitada rahvusvahelisi grafeeme *y*, *c*, *č*. Kaht TL koodi on soovitud vene keele translitereerimiseks ka Soome Akadeemia.

Vene keele TL-st tuleb lahus hoida eestikeelses tekstis esinevate nende mittevene rahvaste isiku- ja kohanimede ortograafia kes tarvitavad vene tähestikku. Kuigi siin üldiselt tuleb rakendada TL, mitte transkriptsiooni, ei tähenda see et neid nimesi tuleb translitereerida sama koodi järgi kui vene teksti, vaid iga keele puhul tuleb rakendada keele hääldusele kohandatud eri TL süsteemi. Näiteks /ü/ häälikut märkiv grafeem tuleb eesti keeles translitereerida *ü*-ga, mitte *ju*-ga, kuigi vastavas keeles /ü/ märgitakse vene *ju*-ga.

3. ORTOGRAAFIA REFORM

Mitmed keeled tarvitavad AO mis on rohkem või vähem kauge-
nend FO-st. Siia kuuluvad mõned Euroopa suurrahvaste keeled. Mõnes neist, nagu inglise ja prantsuse keeles, ortograafia on üsna irratsionaalne ja lõhe kirja ning häälduse vahel suur. Kõigis AO keeltes kerkib aeg-ajalt nõue ortograafia reformi (OR) järele. Mõned reformijad pooldavad väga tagasihoidlikku muudatust mis kõrvaldaks ainult kõige halvemad ja irratsionaalsemad grafeemid, teised nõuavad kõige sagedamate foneemide märkimisviiside reegliparastamist ja ebareeglipärasuste kõrvaldamist, kuna kõige väiksem rühm soovib enam-vähem FO. Peale tegelike raskuste, konservatismi ja inertsu mis takistavad OR teostamist on selle vastu esitatud ka teoreetilisi argumente. Tugeva vastuväitena esineb stabiilsuse tähtsuse rõhutamine. Me ei või siiski stabiilsust pidada otsustavaks printsiibiks ja ortograafia ainuke-
seks vooruseks. Kui me asuks selle seisukohale, siis oleks sellise tähtsa suhtlemisvahendi parandamine nagu seda on kiri välistatud põhimõtteliselt igaveseks. Opositsiooni tõttu on OR tegelikult praegu muutunud võimatuks näiteks inglise ja prantsuse keeles. Peaks olema ilmne et ratsionaalse keelekorralduse seisukohalt OR on soovitud ja lingvistiliselt seisukohalt teostatav.

On imelik et samal ajal kui tehniline ja sotsiaalne plaanimine teeb hiiglaedusamme, säilitab üks kõige tähtsam suhtlemisvahend oma irratsionaalse kuju. Indoneesia teadlane Alisjahbana väidab et inglise irratsionaalne ortograafia näib peegeldavat pigemini eelloogilist primitiivset kultuuri kui moodset tööstuslikku tsivilisatsiooni. Tekib küsimus: kui kaua kavatsevad mõned keeleühiskonnad ja ülemaailmse levikuga keeled tarvitada anakronistlikku ortograafiat, kas veel mõni viis või kümme sajandit

või lõpmatuseni? Ja iga aastaga mis möödub muutub reform üha raskemaks mitmelt seisukohalt. Millist parandamatut kahju on tehtud inglise ja prantsuse keelele sellega et loobuti reformist mõned sajandid tagasi kus seda oleks olnud võrdlemisi kerge teostada. Nüüd kus anakronistlik ortograafia inglise ja prantsuse keeles on muutund koormaks kultuurile ja lõhe kõneldava ja kirjutatava keele vahel on ulatuslik, on efektiivne OR võimalik ainult hiiglaohverduste ja kultuurilise revolutsiooniga. Ortograafia astmelise ja normaalse kõnekeelele kohandamise ja kirja kontinueedi säilitamise asemel on inglise ja prantsuse keelel nüüd valida ühelt poolt vana süsteemi ja kontinueedi revolutsioonilise murdmise ja teiselt poolt anakronistliku süsteemi ning sellega kaasuvate ehamugavuste lõpmatuseni säilitamise vahel.

OR vastaste üheks argumendiks, eriti inglise ja prantsuse keeles, on selguse printsiip: AO aitab eristada homonüüme kirjas, kuna FO puhul arvukad sõnad millel on eri tähendus kuid sama häälikukuju langeks kokku ka kirjas ja tekitaks seega palju kahemõttesusi. Seepärast olevat FO võimatu inglise ja prantsuse keeles. Kõneldava ja kirjutatava keele ühtsuse seisukohalt selline argument ei pea paika. Peale fakti et see vaade on vastolus foneemilise printsiibiga, mis on otstarbekas teistelt seisukohtadelt, on järgmised punktid relevantid. (1) Kui homonüümid on kahjulikud kõneldavas keeles, siis tuleb nad kõrvaldada ka sealt — AO ei ole teoreetiliselt ega praktiliselt ei homonüümia raskuste ega keele muude puuduste lahendus. (2) Kui homonüümid ei ole kahjulikud kõneldavas keeles, siis nad ei ole seda ka kirjas. Tegelikult homonüüme on mõlemat liiki. Ratsionaalne SK peab püüdma kõrvaldada kahjulikke homonüüme keelest, s.t. ka kõnest.

Oluline seik on et AO maskeerib keeles olevaid homonüüme ja sellega takistab kahjulike homonüümide kõrvaldamist keelest. AO soodustab halba stiili, väljendeid mis on selged ainult kirjas, kuid kahemõttesed kui neid tarvitada kõnes. Suuline suhtlemine peab olema niisama selge kui kirjutatud. Tänu raadio, televisiooni ja teiste tehniliste vahenditele kõneldav sõna mängib üha suuremat osa igapäevases elus. Mitte ainult kirjutatud vaid ka raadios esitatud teade peab olema selge ja vaba homonüümsest kahemõttesusest. On ankroneerimise käsitada keele selgust ainult kirja seisukohalt. Inglise keele väljendid nagu *the rights/rites of the Church* 'kiriku õigused/riitused', *we must consider Oxford as a whole/hole* 'meie peame käsitama Oxfordi kui tervikut/auku' peavad olema selged ka kõnes, samuti näit. prantsuse keeles *cent/sans canonniers* 'sada suurtükiväelast/ilma suurtükiväelasteta'. OR ei teeks inglise ja prantsuse keelt mitte vähem selgeks, aga ta aitaks kaasa nende keelte (ühiskeelte) kui tervikute parandami-

seks. FO paljastab keele tõelise olemuse ja puudused ning avab tee parandamiseks. Ka H. Bradley, keda sageli tsiteeritakse OR vastaste poolt ja kes leidis et inglise keel on palju vähem kohane kui teised Euroopa keeled kirjutamiseks foneetiliselt, sai aru et FO muudaks inglise sõnavara laadi ja oleks mõnes suhtes hea, inglise keel vabaneks mõnest oma kõige silmatorkavamast puudusest. Sellega ta mõtles inglise kõnekeele vabanemist paljudest kahemõttesustest ja homonüümidest ning kirjakeele vabanemist väljendeist mis on valjusti lugedes ebaselged või naeruväärsed, samuti paljudest ladina ja kreeka sõnadest kirjanduses mis on võõrad rahva enamikule. Kindlasti OR-l foneemilise printsiibi alusel oleks positiivne mõju mitte üksi ortograafia vaid ka terve keelele, eeldusel et FO sünkroniseeritakse efektiivse keelekorraldusega muudel aladel. Seega on väär olla OR vastu keelelistel põhjustel ja põhimõtteliselt eelistada AO.

Kuid OR ei ole lingvistiline probleem. Palju on kirjutatud raisatud energiast ja rahast mida nõuab anakronistliku AO õpetamine. Paljud inimesed inglise keelt kõnelevail maadel ei omanda kunagi rahuldavat lugemisuskust. Suur-Britannias oli 1948. a. ametliku aruande järgi 30 % kõigist 15-aastastest noortest puuduliku lugemisuskusega (*backward readers*). Mitmed autorid mitmel maal on soovitanud vähendada õigekirjutusoskuse prestiiži, proklameerida ortograafilist vabadust ja ignoreerida õigekirjutusvigu. Kuid see on ebarealistlik, ebapsühholoogiline ja ebasotsiaalne ettepanek. See on vastolus loomuliku inimliku vaistuga püüda mitte erineda teistest, sotsiaalselt kõrgemal olevaist isikuist, kõnelemata teiste inimeste eelarvamustest kes alati kohtlevad neid kes teevad ortograafilisi vigu kui ühiskonna alaväärseid liikmeid. Saatuslik fakt on et ortograafial on kõrge sotsiaalne prestiiž ja et see on muutunud ühiskondliku klassi kriteeriumiks. Seega ortograafia on ka demokraatia probleem. OR eesmärk on kogu rahvale võimaldada omandada rahuldavat kirjutamis- ja lugemisuskust ja kaotada ortograafia klassitunnuslik iseloom.

Teoreetiliselt seisukohalt peaks OR kõigis keeltes rajanema foneemilisel printsiibil. Ainult see annab efektiivse ortograafia ja on oluliselt parem alternatiiv AO-le. Järelikult enamik inglise OR ettepanekuist, nagu need mille esitajaiks on British Simplified Spelling Society, The American Spelling Board, R.E. Zachrisson'i Anglic, A. Wijk'i Regularized English jne., on kõik ebaotstarbekad oma mittefoneemilise märkimisviisi, ebajärjekindluse ja anakronismidega, tingitud traditsioonilisest ortograafiast taktikalistel põhjustel. Kuid reformijate püüded säiliada niipalju kui võimalik vanast ortograafiast ei ole aidanud teostada OR.

Üks printsiip mida ortograafia reformijad on ignoreerinud on internatsionaalsuse põhimõte: mingi keele ortograafiat reformi-

des tuleks arvestada grafeemide tähendust teistes keeltes, s.t. sarnaste häälikutele tuleks püüda anda eri keeltes sama grafeem, niipalju kui keele foneemisüsteem ja ökonomia printsiip lubab. Inglise ja rootsi keele puhul see tähendab et OR peaks arvestama vokaalimärkide rahvusvahelist foneemilist tähendust.

Eelnev arutlus näib puhta teooriana ilma igasuguse tähenduse ja vähimagi lootusega kunagi teostuda keeltes nagu inglise ja prantsuse, ent ka keeltes kus olukord ei ole veel nii halb. Üks saksa autor väidab et poliitilist revolutsiooni on palju kergem teostada kui mässi ortograafia vastu. Kuid need muutused mida saksa ortograafia vajab on väiksed võrreldes inglise või prantsuse keelega kus OR näib olevat teostamatu utopia. OR vastu on kaks tegurit: psühholoogiline ja ökonoomiline. Esimene põhjendab inimlikul inertsia ja konservatismi instinktil ning harjumusel. Mängus olevad majanduslikud kulud sõltuvad OR ulatusest. Radikaalse OR puhul suurtes keeleühiskondades need on väga suured. Pikas perspektiivis annab FO-l põhjenev OR olulist ökonoomilist kasu tänu vähenend õppimise, masinikirjutamise, trükkimise, telegraafi jne. kuludele. On arvestatud et inglise keeles FO oleks säästnud rohkem kui 100.000.000 dollarit 1900. a. raamatutoodangult USA-s. Inglise AO hiiglaslik aja ja raha raiskamine oli peaarargument mida B. Shaw kasutas OR ja tähestiku reformi propageerimisel. Kuid tavaliselt ei mõelda mitte tulevikus saadava kasule vaid üleminekuaja kuludele, mis on ka tohutud, ja see on otsustav. Ulatuslike kulude hulka mis ühiskonnal tuleb maksta kuulub suure osa olemasoleva kirjanduse ümberredigeerimine ja uuesti väljaandmine, kaasa arvatud teadus, ilukirjandus, õppe-, käsi- ja sõnaraamatud ning teatmeteosed. Suurimad kaotajad saavad olema raamatukogud, nii avalikud kui erakogud. See on üks peamisi põhjusi radikaalse OR vastu inglise ja prantsuse keeles. Ainuke lootus selliste keelte puhul on OR edasi lükata tulevikku, kui ühiskond on küllalt jõukas ja kaugelejälgelik et tegeleda probleemiga täies ulatuses.

On tõesti mõeldamatu et ajal mil inimene reisib kosmoses, tuumaenergia ja raalid on igapäevases kasutuses ja kõik teised vahendid on arenend äärmise efektiivsuseni, säilitatakse oma esisade ortograafia. Moraal AO keeltest nagu inglise ja prantsuse on et keeled kus on vaja ainult suhteliselt kergeid muutusi maksvas ortograafias ei peaks viivitama efektiivse OR-ga. See puudub näiteks selliseid keeli kui saksa ja rootsi.

Üheks argumendiks mida sageli on esitatud OR vastu on et üleminekul uue ortograafia muutuvas kirjanduse klassilised teosed vananenuks ja kultuuriline kontinuiteet katkeb. See väide ei pea paika. Muidugi ortograafia muutub vananenuks, kuid töid võib välja anda uues ortograafias ilma et nende väärtus kaoks, nagu tegelikult sünnib mitmel maal. Isegi prantsuse klassikuid,

nagu Corneille, Molière, Racine jt., antakse ammu välja muudetud ortograafias.

OR peab olema hästi ette valmistatud, kõik relevantused seigad põhjalikult uuritud ja tagajärjed ette arvestatud. Vastupidi mõne autori arvamusel oleks kõige otstarbekam kui radikaalne OR teostatakse suhteliselt lühikese perioodi jooksul enamikus uutes publikatsioonides, samuti ametlikes paberites. Ei või nõuda et mõni üksik autor või kirjastaja julgeks kõrvale kalduda käibel olevast normist ja riskida oma lugejate ärritamisega. On arvatud et vanem põlv peaks jätkama vana süsteemi tarvitamist. On raske kujutleda kuidas selline olukord funktsioneeriks tegelikkuses. See tähendaks et kas terve reform jääb paberile või et mitme aastakümne jooksul noorem põlv peab õppima kaks ortograafia süsteemi, vana ja uue, kusjuures esimene on üldtarvitusel. Ka kirjanduses tarvitatakse kaht süsteemi ja sellega tekiks mitmeid keerukaid praktilisi probleeme. Küllaltki suur osa vanemast põlvest oleks ikkagi sunnitud õppima ka uue süsteemi et suhelda noorema põlvtega. Kõige tagajärjel suur osa rahvast oleks sunnitud õppima kaks süsteemi, ja anarhiline kahe süsteemi olukord kestaks aastakümneid. Kui vana süsteem asendatakse uuega lühikese aja jooksul, siis säilitatakse ühtsus, välditakse kahe süsteemi kaos ja OR menu on kindlustatud, kuigi see põhjustab mõningaid ebamugavusi vanema generatsioonile.

OR on olnud päävakorral mitmel maal ja mitmes keeles on aeg-ajalt teostatud vähemaid või suuremaid OR-e. Igal keelel on oma eriprobleemid.

Inglise keeles on mõned suuremad eriprobleemid mis teevad OR veel raskemaks. Inglise keeles algas OR liikumine juba 16. sajandil, kuid ei ole seni andnud tulemusi, paitsi mõned vähe-
mad uuendused AI-s. 1949. a. lükkas alamkoda väikse hääletenamusega tagasi OR seaduse eelnõu. 1953. a. oli OR eelnõul veel suurem edu, saades esimesel lugemisel 65 häält poolt ja 53 vastu; kuid eelnõu esitajad võtsid selle tagasi teadmises et haridusminister lubas toetada uurimist lihtsustatud ortograafia tarvitamiseks et parandada lugemisoskust.

Üks keerukas probleem FO-l põhjeneva inglise OR puhul on inernatsionaalsuse printsiip. Kui inglise keeles tarvitada FO, kusjuures grafeemidel on enam-vähem rahvusvaheline tähendus, siis RS-d kaotavad suures ulatuses oma rahvusvahelise grafeemilise kuju ja muutuvad osalt tundmatuks. See tuleb seigast et inglise hääldus on tugevasti kõrvale kaldund ladina ja kreeka sõnade hääldusest teistes Euroopa keeltes. Muidugi võidakse ütelda et kes tahab osata keelt peab tundma selle hääldust, ja sel juhtumil FO teeks inglise keele kergemaks, mitte raskemaks. Kuid me peame meeles pidama et suurt osa ladina ja kreeka algupära

kirjanduslikest ja teaduslikest RS-dest tarvitatakse peamiselt kirjas. Sel juhul on kirjutatud vorm olulisem kui kõneldav. Edasi me peame meeles pidama et enamik teadlasi ja teisi inimesi mitmesuguseist elukutseist kelle emakeel ei ole inglise keel kasutavad inglise keelt peamiselt lugemise ja vähemal määral ka kirjutamise näol ilma et nad valdaks inglise keele kõnevormi, rääkimata häälduse detailidest. On ilmne et välismaalasele oleks RS-de lugemine ja kirjutamine praegusest palju raskem kui inglise keel kasutaks FO. See on inglise OR tõsine probleem.

Teine eriprobleem inglise keele puhul on Ameerika ja Briti inglise keele erinevus. Küsimus on kas on võimalik kokku leppida ühise hääldusnormile, mis tähendaks teatud ühtlustamist ja mõne vähema erinevuse säilitamist mis ei ole nii suured et nad takistavad välja töötamast ühist FO mõlemaid keeli haarava ühise foneemistruktuuri põhjal. Ka Briti inglise keeles on olukord muutund keerukamaks. Sotsiaalsete muutuste tõttu on traditsiooniline hääldusvorm (*received standard pronunciation*) kaotand oma endise prestiiži ja haritud klasside hääldus ei ole enam nii ühtlane kui varem. Arengu kulg tulevikus ei ole veel selge. On avaldatud arvamist et inglise OR peaks ära ootama häälduse reformi ja et senine hääldusnorm tuleks asendada Iiri haritud klassi hääldamisega Dublinis. See olukord lisab inglise OR-le veel ühe probleemi. Tegelikult on inglise OR ettenähtavas tulevikus utopia.

Ka *prantsuse* keeles algasid OR nõuded 16. sajandil ja nagu inglise keeleski on jätkund kuni tänapäevani ilma vähimagi tulemuseta, kuigi seda on toetand silmapaistvad prantsuse keeleteadlased 19. ja 20. sajandil.⁴ Võitlus OR pooldajate ja vastaste vahel on Prantsusmaal olnud ägedam kui Inglismaal ja OR teostamine prantsuse keeles on normaalolukorras sama ebareaalne kui inglise keeles. Iseloomustav prantsuse üldise suhtumisele on et isegi mõõdukad uuendused mida Prantsuse Akadeemia lubas käesoleva sajandi algul rööpvormidena ei tulnud tarvitusele. Kuigi prantsuse lekseemide ortograafia ei ole nii halb kui inglise keeles, on prantsuse ortograafia veel halvem ja absurdsem ühelt teiselt seisukohalt, nimelt oma süntaktilise ortograafiaga mis märgib grammeeme seal kus neid kõnes ei ole olemas, vrd. *tu chantes — ils chantent*. Kõnekeeles esineb ainult üks vorm, mida võiks kirjutada *chanté*, kus ortograafia tarvitab 7 vormi: *chanté, chantée, chantés, chantées, chanter, chantez, chantai*. See mas-

⁴ Üks viimaseid selliseid üritusi on haridusministeeriumi poolt 1961. aastal loodud ortograafia komisjoni mõõduka reformi kava, mis esitati avalikkusele a. 1965.

keerib keele struktuuri ja põhjustab raskusi ka prantslasele oma emakeele õppimisel. Sauvageot väidab et isegi haritud prantslane ei ole teadlik operatsioonidest mida ta sooritab kõneldes ja kirjutades: ta ei taipa keele süsteemi. Prantsuse grammatikud on säilitand kirjas arhailise keele mis erineb kõnekeelest morfoloogias ja süntaksis, ja nad peavad seda normaalolukorraks ega ilmuta vähimatki soovi seda muuta. Isegi enamik OR pooldajaid peavad endastmõistetavaks et OR ei tohi puudutada grammeeme mis esinevad ainult paberil. Prantsuse kirjakeel on ainult silma jaoks, ta ei funktsioneerigi kõnes. See tähendab prantsuse kõnekeele saatuslikku alahindamist suhtlemisvahendina. Ilmselt prantsuse keele kõneleja ja kirjutaja peavad mõtlema eri viisil et neist aru saadaks. Selle süsteemi viga on et kõneleja võib unustada et ta kõneleb, ja võib tarvitada kõnes süntaksit mis on mõistetav ainult kirjas. See anakronistlik süntaktiline ortograafia tuleks kõrvaldada kõigepealt, vastupidi prantsuse ortograafia reformijate enamiku vaatele.

Teised keeled. Võrreldes inglise ja prantsuse keelega on muudatud mis on vajalikud teiste Euroopa keelte praeguses ortograafias suhteliselt väiksed. Saksa keeles algasid OR nõuded 18. sajandil. Need on muutund aktuaalseks pärast Teist maailmasõda. Opositsioon efektiivse OR vastu on Saksamaal, Austrias ja Šveitsis sama suur kui Inglis- ja Prantsusmaal. Ettepanekud mis viimaseil aastakümneil on olnud tõsisemalt kõne all tähendavad ainult mõnd kergemat muudatust ja jätavad praeguse ortograafia tegelikult puudutamata. Saksa üldsuse suhtumist illustreerib kõige paremini fakt et ollakse isegi mõttetu substantiivide suure tähega kirjutamise ärakaotamise vastu, kuigi tõenäoselt ei ole ühtegi sakslast kes sooritaks veatult vastava katse. Ühes gümnaasiumiõpilaste jaoks määratud etteütlluses tegi prof. Weisgerber 5 viga, 30 õpetajat keskmiselt 13 viga ja 10 ülikooliharidusega isikut keskmiselt 20,5 viga igaüks. Mitmed saksa keeleteadlased pooldavad mõõdukat OR.

Skandinaavia keeltes on olnud mitu vähemat OR. Norras on tehtud isegi radikaalseid muudatusi. Sellest hoolimata praegune ortograafia rootsi, taani ja norra keeles on enam või vähem ebarahuldav. Radikaalsema OR nõudeil mida aeg-ajalt esineb Rootsis ja Taanis ei ole olnud mingit edu. Peale eksimuste foneemilise printsibi vastu skandinaavia ortograafial on puudusi rahvusvaheliselt seisukohalt. Kuigi skandinaavia keeled on lähedased sugulased ja suurel osal sõnavarast on enam või vähem sarnane hääldus, siiski nad tarvitavad eri grafeeme mõne sarnase hääliku jaoks, näit. taani ja norra *større* — rt. *större*. Üks silmapaistev erinevus taani ja rootsi-norra keele vahel kaotati a. 1948 kui taani asendas oma *aa* rootsi *å*-ga. Aga skandinaavia keeled ei

erine mitte üksi omavahel. Suurem puudus rahvusvaheliselt seisukohalt on erinevus kontinendi keeltest vokaalide märkimises. Nii rootsi *å* märgib häälikut /o/, kuna *o* märgib peale /o/ ka /u/ häälikut, ja *u* märgib foneemi mis on sugulane /ü/-le. Taani ortograafia on kõige iganenum skandinaavia keelte seas. Efektiivse OR teostamist Rootsis ja Taanis takistab osalt mõnede keeleteadlaste vaade et kiri on sõltumatu kõnest.

Vene keeles toimus OR a. 1918. Viimaseil aastail on olnud ettepanekuid reformida vene ortograafiat vastavalt FO printsiibile. A. 1964 NSVL Teaduste Akadeemia Vene Keele Instituut töötas välja ettepanekud vene ortograafia parandamiseks, kus foneemilist printsiipi rakendatakse järjekindlamalt. Diskussioon selle üle jätkub. Kahjuks ettepanekuil vene kirja romaniseerimiseks ei ole olnud mingeid tulemusi. See on väga kahetsetav rahvusvaheliselt seisukohalt.

Bulgaarias teostati OR a. 1945 ja AO asendati üldjoontes foneemilise printsiibiga, kuid bulgaaria keeles tarvitatakse ikka veel slaavi kirja.

Moodses kreeka keeles on AO, kuigi OR nõuded algasid juba 18. sajandil, rääkimata romaniseerimise ettepanekuist.

Vanemais SU kirjakeeltes, ungari, eesti ja soome keeles on FO teatud mõõdukate mööndustega ökonoomia ja morfeemimuutumatus printsiibile ning mõne vähem olulise traditsioonist tingitud joonega. Vajalikke korrektsioone võib ortograafias põhimõtteliselt teha igal ajal ja seda tehaksegi aeg-ajalt keelekorralduse institutsioonide poolt. Ortograafia on alati enam-vähem häälduspärane. Ungari keeles näit. toimusid viimased parandused a. 1954. Kahjuks noored SU kirjakeeled Nõukogude Liidus tarvitavad kõik slaavi tähestikku, paitsi karjala keel. Seda on rakendatud isegi keeltes mis varem tarvitasid ladina tähestikku, näit. koolalapi, voguli ja otsjaki keeles. Samasugune ortograafia venestamine teostati 1937—1940. a. vahel enamikus teistes NSVL keeltes, nagu samojeedi, türgi, paleosiberi, kaukaasia ja iraani keeltes. Ainukesed erandid on armeenia ja gruusia keel.

Türgis asendati araabia kiri ladina tähestikuga valitsuse dekreediga 3. nov. 1928, mis tegi kirjaviisi sunduslikuks trükkis 1. jaan. 1929. Kirja romaniseerimine teostus ka Indoneesias ja Indo-Hiinas. Teistes keeltes romaniseerimise katsed kahe maailmasõja vahel ei andnud tagajärgi.

Peale Teist maailmasõda on kirja reform olnud päevakorral mitmes Aafrika ja Aasia keeles mis tarvitavad silpkirja või mõnd muud süsteemi. Näit. heebrea uus ortograafia püüab sisse viia seni puuduvaid vokaale ja eristada konsonante ja vokaale mis seni märgiti sama märgiga. Kahjuks natsionalistlikud motiivid on takistand kirja romaniseerimist Aasia uutes riikides, näit. Indias, Pakistanis ja Tseilonis. Selle asemel on kavandatud olevate süs-

teemide lihtsustust, mis ka osalt on teostatud. Indias on lantsseeritud arvukaid OR kavasid üksikisikute ja organisatsioonide poolt. Indias ja Pakistanis on valitsuse komisjonid töötanud välja OR ettepanekuid devanaagari, tamili, urdu, kanara ja gudžerati kirja jaoks. India ja Pakistani suurte ajalehtede mõõdukad OR-d lihtsustuse suunas on enamasti olnud edukad.

Hiinas on teostatud ulatuslik OR. Hiina Rahvavabariigi poolt a. 1951 loodud kirja reformi komisjon lihtsustas umbes 500 graafilist elementi, mis puudutab umbes 200 kirjamärki, ja kõrvaldas 1000 märgiteisendit. See reform lantsseeriti a. 1956 ajakirjanduses ja a. 1957 oli juba tarvitusel enamikus publikatsioonides. Kolmest kavandist ladina tähestiku jaoks valis komisjon selle mis rajaneb 26-l traditsioonilisel ladina tähel. See süsteem kinnitati valitsuse poolt a. 1958 ja on nüüd tarvitusel lugemikes ja õpperaamatuis. Selle tarvitamise ulatus teistes publikatsioonides on veel vaidluse all, kuid selle reformiga astuti otsustav ja revolutsiooniline samm hiina kirja romaniseerimise poole, millest on suur kasu nii Hiinale kui rahvusvahelise suhtlemisele.

Jaapanis, kus tarvitatakse hiina kirja, algas moodne OR liikumine 19. sajandi teisel poolel. Valitsuse dekreetide kaudu a. 1946—1951 tehti kirjas mitmesuguseid lihtsustusi, milline reform oli edukas. Alates a. 1947 õpetatakse algkoolides ladina kirja, aga väheste tulemustega ja ilma tagajärgedeta tegelikus pruugis.

4. INTERPUNKTSIOON

Ratsionaalne keelekorraldus peab süvenema ka interpunktsiooni (I) probleemi. Selleks on vaja eksperimentaaluurimisi. Ühe I süsteemi paremust teise üle võib proovida asendustesti abil. I eesmärgi üle on erinevaid arvamusi. Seda võiks siiski defineerida järgmiselt ilma et see tohiks tekitada tõsiseid vastuväiteid.

I eesmärk on kergendada kiiret ja täpset lugemist s.t. aidata lugejal haarata teksti tähendust ja rütmi nii nagu seda autor on mõistnud (vrd. printsiip S1 ja S2). Kirjavahemärgid on grafeemid mis kirjas osalt asendavad intonatsiooni ja pause ning mõnel juhtumil ka rõhku. Peale selguse ja esteetilise printsiibi (vrd. eriti A8) tuleb eriti arvestada ökonoomia printsiipi, eriti E1 ja E4. Seega eelnev definitsioon nõuab selgitust. Lugemise all on mõeldud vaikset lugemist, kuna see on kõige enam esinev lugemisviis. E1 seisukohalt on kõik Euroopa keelte I süsteemid redundanttsed, kuna nad tarvitavad rohkem märke kui on vajalik tähenduse kiireks ja kergeks mõistmiseks. Aga I süsteemi tuleb vaadelda ka E4 seisukohalt: ta peab olema lihtne tarvitada.

Seega võib vahel olla ökonoomsem tarvitada rohkem märke kui on vajalik selguse ja E1 seisukohalt, et süsteem oleks kergem rakendada. Siin, nagu mitmel teisel juhul, E1 ja E4 on osalt vastolus. On mugav kui I on osalt mehhaaniline, nii et märke võib asetada ilma järelemõtlemiseta. Kõigest hoolimata kehtivad I süsteeme, eriti mõnda neist, võib muuta märkide vähema tarvitamise suunas. E1 ja E4 vahelise efektiivse tasakaalu probleem vajab veel selgitamist.

Probleemi praktilist lahendamist takistab kehtiv uusus ja traditsioon. I ülesannet intonatsiooni ja pauside märkijana ei tohi tõlgendada nii et I ülesanne on märkida kõiki ja ainult mitmesuguseid intonatsioone ja pause. Selline süsteem oleks tavalise keeletarvitajale liiga raske käsitada. Märkide vastavus intonatsiooni ja pausidele saab olla ainult osaline. Tuleb rõhutada et I ei saa ignoreerida esteetilist põhimõtet. I peab teatud määral lubama individuaalset stiililist varieerimist ja poeetilises või tundelises tekstis märkide panemist või panemata jätmist üldtava vastaselt, näit. et märkida pause mis normaalkeeles puuduvad. Alamal käsitleme koma kui kõige tähtsama ja sagedama märgi probleemi.

Euroopa keeltes on kaks eri komasüsteemi (KS), mida parema nime puudumisel võiks kutsuda *mehhaaniliseks* (MS) (sageli nimetatud grammatiliseks) ja *liberaalseks* (vahel nimetatud pausi-süsteemiks). Esimene on pärit saksa keelest ja see esineb näit. rootsi, poola, vene, soome ja eesti keeles.. Seda iseloomustavad reeglid et liitlause osalused eraldatakse üksteisest komaga (erandiks on mõnes keeles osalused mis on seotud sidesõnadega 'ja, ehk, või') ja et üldiselt mittekoordineeritud lauseliikmeid ei eraldata komaga. Liberaalne süsteem esineb näit. inglise, prantsuse ja itaalia keeles. Seda iseloomustab rangete reeglite puudumine, koma ärajätmine mitmesuguste osalause puhul ja koma panek lauseliikmete puhul mis ülejäänud lausega on lõdvalt seotud. Kõige silmatorkavam ja oluline vahe nende kahe süsteemi vahel puudutab kõrvallauset. KS reform on eriti vajalik keeltes mis rakendavad MS, aga ka teistes keeltes. Üldiselt võib komasi vähendada ilma et see kahjustaks kiiret ja täpset lugemist. Vrd. näit. ingl. *mermaids, pigmies, and fairies, are imaginary beings* ja e. *näkingeiuud, päkapikud ja haldjad on kujutletavad olevused* ja väga levind inglise pruuki *mermaids, pigmies and fairies are imaginary beings*, samuti näiteks saksa keeles. Ma käsitlen ainult MS.

MS vastu on toodud mitmeid argumente. Kõige olulisem on et sageli koma on üleliigne, selguse seisukohalt tarbetu. Koma võib põhjustada ka ebakohaseid pause ja takistada mõtte kergelt voolu. Mõnikord ta võib isegi tekitada kahemõttesust. Näit. *kupees istusid üks sõdur, üks vanem naine ja kaks meest, kes mängisid*

kaarte. Küsimus on: mitu isikut mängis kaarte? Situatsioonist ega komapanekust ei selgu kas neid oli kaks või neli isikut. Inglise keeles koma näitab selgesti mitu isikut mängis kaarte: kui ainult kaks meest mängis kaarte, siis koma puudub kõrvallause ees: *in the compartment there were sitting a soldier, an old woman, and two men who were playing cards*.

Hoolimata MS lihtsusest see on ortograafias üks raskemaid asju ära õppida, nagu tõendavad paljude maade kooli kogemused. Paljudel maadel kirjanikud ignoreerivad MS reegleid kas teadmatusest või meelega, ja tulemuseks on printsiibitu koma tarvitus. See näib tõendavat et MS-s on midagi väärat, vastolus keeletundega. Ei ole siis ime et paljudel maadel on nõutud komareformi. Näit. Norras soovitati inglise- ja prantsuspärast KS kehitiiva MS asemel juba 19. sajandi viimsel veerandil. See kehtestati ametlikult a. 1907. Taanis on samasugust süsteemi propageeritud alates a. 1920 ja see on nüüd lansseeritud ametliku normina MS kõrval. Rootsis oli pausisüsteemi (PS) propageerijaks aastast 1924 Hjalmar Lindroth kes tõi PS ka rahvusvahelise foorumi ette. Ta soovitas I rahvusvahelisel foneetika kongressil a. 1932 ja III rahvusvahelisel lingvistide kongressil a. 1933 et kõik Euroopa keeled võtaks tarvitusele PS. IV rahvusvahelisel lingvistide kongressil a. 1936 loodi rahvusvaheline I komisjon. See soovitas V lingvistide kongressile et kõik Euroopa keeled rakendaks PS. Sõja tõttu see kongress jäi pidamata ja kogu probleem langes päevakorrast ära. Siiski mõnes keeles, nagu rootsi, soome ja saksa keeles, mis seni rakendasid ranget MS, on esitatud väiksemaid muudatusettepanekuid mis on tulnud ka tarvitusele. Tendents on ökonoomsema ja osalt fakultatiivse koma tarvitamise poole, näiteks teatud juhtumel ei tarvitse kõrvallauset eraldada komaga.

PS juhtivaks printsiibiks on paus, kuid vähemalt mõned selle printsiibi esindajad rakendavad ka intonatsiooni ja selguse printsiipi, pannes koma ka sinna kus mingit pausi ei ole. Pausiprintsiip mängib tähtsat osa näiteks inglise ja prantsuse keeles ja seda rakendatakse piiratud ulatuses ka mõnes MS-s. Paus on kahtlemata üks oluline kriteerium mida tuleb arvestada efektiivses KS-s, kuid rajada KS täielikult pausile kui ainsa kriteeriumile on vaevalt otstarbekas järgmistel põhjustel. (1) Tavaliselt PS arvestab neid pause mis ilmnevad „heal häälega lugemisel”, kuid valdavam osa lugemist toimub vaikselt. Selle printsiibi rakendus nõuaks et õigeaks komapanekuks tuleks enne teksti lugeda häälega, mis oleks aja ja energia raiskamine. Olgu märgitud et PS autor ühes oma artiklis räägib pausist vaiksel lugemisel. Otstarbekas KS saab muidugi arvestada ainult neid pause mis ilmnevad vaiksel lugemisel. (2) Pause on mitmesuguses pikkuses. Lindroth ei taha tunnustada puht hingamispause, vaid ainult neid pause mis põhjenevad struktuuril ja tähendusel. Mõni teine

autor tahab arvestada ka pause mis ei ole vajalikud tähenduse seisukohalt aga mis on tingimata tarvilikud hea valju lugemise seisukohalt. Küsimus on: kuidas eristada pausi eri liike? (3) Ilmselt pausid sõltuvad lugemistempost. Millist tempot rakendada PS-s? Taani PS käsiraamatu autori A. Hansen'i järgi rakendatav tempo peab olema „kaunis kiire”. Ühe infinitiivi tarindi puhul ta märgib et siin paus esineb ainult kaunis aeglasel lugemisel ja et koma tuleks panna ainult siis kui mõeldakse sellist lugemist. Kuigi me arvestame individuaalset ja stiililist varieerumist, mis on PS vóorus, ei saa eitada et pausid on kaunis subjektiivne tegur tóhusa KS aluseks. Näit. sellise võrdlemisi lihtsa ja neutraalse lause puhul nagu rootsi *redan detta tyder på att kommateringen måtte vara en sak där enhetliga principer och enhetlig praktik äro svåra att nå* 'juba see näitab et koma-paneak näib olevat asi kus ühtlased printsiibid ja ühtlane praktika on raske saavutada' rootsi foneetik O. Gjerdman leidis et heal lugemisel on vähemalt seitse võimalikku alternatiivi pausimiseks. Lindroth tunnustab neist nelja ja sellele lisaks reservatsiooniga üht viendat varianti mis Gjerdman'il puudub. (4) On olemas pause kus koma tundub ebakohane või isegi eksitav, ja teiselt poolt on olemas juhtumeid kus pausi ei ole, kuid kus koma on vajalik väärmõistmise vältimiseks. Lindroth tunnustab mõlemaid neid juhtumeid. Igatahes selguse ja ökonoomia seisukohalt s.t. kiire ja täpse lugemise seisukohalt, pausid kaasa arvatud, koma on sageli liigne pausi puhul.

Mõned autorid pooldavad selguse põhimõtet, s.t. koma tuleks panna ainult siis kui see on vajalik lause tähenduse kiireks ja täpseks mõistmiseks. See on kooskõlas I ülesandega, kuid seda printsiipi on raske järjekindlalt rakendada. See oleks kõige ökonoomsem teksti pikkuse seisukohalt, kuid vastolus lihtsuse põhimõttega: see nõuab iga konkreetjuhtumi teadlikku kaalullemist struktuuriliselt võrdseis ja sageli lihtsais tingimustes ilma stiililise vaheta. Sageli on raske kindlaks teha kas koma on vajalik täpse ja kiire lugemise seisukohalt. See tähendaks aja ja psüühilise energia raiskamist, mis vaevalt tasakaalustub teksti-ökonoomiaga mis võidetakse koma vältimisega seal kus see ei ole absoluutselt tarvilik selguse seisukohalt. Siia lisandub veel taktika probleem: selline KS ärataks tugevat opositsiooni, kuna see oleks teravas vastolus kõigi Euroopa keelte traditsiooniga. Teiselt poolt tuleks rakendada järgmist printsiipi: *koma tuleb panna alati kui seda nõuab selgus*. See reegel esineb ka praeguses eesti kooligrammatikas.

Kuigi keelte struktuurilised erinevused tingivad osalt erisuguseid konkreetreegleid, võiks siiski kõigis Euroopa keeltes rakendada samu selguse ja ökonoomia printsiipe. Kõik keeled võiks rakendada liberaalset KS. Oluline reform oleks loobuda sundus-

likust komast kõrvallause puhul, nagu *ma usun mis sa ütled*, vrd. sk. *ich glaube, was du sagst*.

Ka eesti keeles võiks senise saksa eeskujul tarvitatud MS asendada liberaalse KS-ga. Koma võiks ära jätta mitmel juhtumil kus seda praegu tarvitatakse, kuid kõige ulatuslikumalt puudutab see kõrvallause. Olgu märgitud et kehtiva rootsi reegli järgi koma jäetakse panemata mitmel erijuhtumil pea- ja kõrvallause vahel, näit. *han lyssnade uppmärksamt till vad kvinnan hade berättat* 'ta kuulatas tähelepanelikult mis naisel oli ütelda'; *ingen vet varför den blivit byggt* 'keegi ei tea miks see on ehitatud'. Ka soome juhtivad grammatikud soovivad nüüd koma ärajätmist kui kõrvallause on lühike ja paus puudub, näit. *minulla on koira joka ei osaa uida* 'minul on koer kes ei oska ujuda'. Eesti keeles rakendas koma ärajätmist juba Jaan Lintrop. Näit. *... ja lõhekala mida Elgas enne ei olnud suhu saanud maitstes hästi. . . . ja Elgas märkas oma meeleheaks et ka noorel proud kergem oli oma emakeelt rääkida. Õues paugatasivad töölised kes pesukoda ehtasivad. Ja Liisalgi on juba plaanid valmis kuidas tema kohta oma moodi tahab saada*. Luuletustes on koma ärajätmist harrastand I. Laaban, I. Grünthal jt.⁵

5. LÜHENDID

Mõistete arvu pideva kasvu tagajärjel suureneb lühendite tarvitatus kiiresti. Lühendid on muutund tähtsaks komponendiks kirjas ja isegi kõnes ning nad pälvivad suuremat tähelepanu. Lühendid on: (1) *konventsionaalsed*, mille alla kuuluvad (a) *üldised* ja (b) *erialased* (mida tarvitatakse mitmesugustel erialadel, näit. keemias, ökonomis, lennuasjanduses jne.); (2) *spetsiaalsed*, mida tarvitatakse teatud raamatus, peatükis, kirjutises jne. Kuju järgi lühendid jagunevad: (1) *pärislühendid*, mida hääldatakse nagu vastavat alust s.t. sõna või sõnarühma mida lühend asendab, näit. *jne.* (loe /ja nõnda edasi/), ja (2) *lühendsõnad*, mida hääldatakse vastavalt lühendi kirjakujule, kas (a) tähtede viisi, näit. *ÕS* (loe /õõ-ess/) (=Õigekeelsuse sõnaraamat), või (b) sõnana, näit. *ETA* /eta/ (= *Eesti Telegraafi Agentuur*), *ERK* /erk/ (= *Eesti Rahvuslik Klubi*).

⁵ Ma olen eesti komareformi lähemalt käsitlend *Mana* 5, 1962, 127—. Tege-likult ma olen rakendand uut süsteemi oma kirjutustes alates a. 1962 ja ka käesolevas raamatus.

Lühendid kirjutatakse üldiselt järgmiselt: pärislühendid kirjutatakse väikeste tähtedega, lühendsõnad suurte tähtedega. Tegelikus tarvituses esineb palju erandeid. Erandlikku tarvitust rakendatakse eriti erialaste ja spetsiaallühendite puhul. Siin võib isegi suurte tähtedega kirjutatud lühendit lugeda nagu alust. Aluse lugemise kaheksugune võimalus komplitseerib eesti keeles genitiivi ja partitiivi lõpu tarvitamist lühendites. Üldiselt võib sg. genitiivi ja partitiivi lõpu ära jätta, kui arvestada et hulgas eesti noomenites need käänded ei erine nominatiivist. Sel juhul jääb ära küsimus kas kirjutada näit. sgp *KT-d* (loe /kaa-teed/) või *KT-t* (loe /keelekorraldustestooriat/). Probleem jääb püsima aga plg-s ja plp-s: kas kirjutada *KT-de*, *KT-si(d)* või *KT-te*, *KT-id*? Niisugune suurte tähtedega lühendusviis on uuemal ajal tarvitusele tulnud seepärast et see on mugavam ja lihtsam kui traditsioonilised väiksetähelised lühendid. Selliste suuretäheliste spetsiaallühendite käändlõppude märkimisviis peab esialgu jääma autorite otsustada, olenedes sellest mismoodi nende lühendite lugemine on mõeldud, kas täheliselt või vastavalt alusele.

Vastavalt ökonoomia printsiibile, millel lühendid põhjenevad, *tuleks vältida niipalju kui võimalik punkti, sidekriipsu, kaldjoont ja vaheruumi iga liiki lühendites* paitsi kui seda nõuab selgus, näit. et vältida homograafe identsetes kontekstides. Tegelik pruuk mitmes keeles ignoreerib seda printsiipi, kuigi viimasel ajal on tendents selle poole. Prantsuse keeles on üldislt punkt. Inglise keeles, R. de Sola järgi, moodses praktikas välditakse kõiki märke paitsi kui lühend on võetud ladina keelest või on konventsionaalne. Kuid tava võib ka muuta, näit. nüüd on tulnud tarvitusele inglise keeles *USA pro U. S. A.*

Ka eesti keeles võiks punkti tarvitust vähendada. Näiteks võiks punkt ära jätta kõigi mitmetäheliste tähtlühendite lõpult, kui lühendi tähtede kombinatsiooniga ei või alata mingi sõna, ja kõigi konsonantlühendite lõpult,⁶ näit. *lk, jm, skp, dr, nr*. Punkti võib ära jätta ka ühetäheliste spetsiaallühendite puhul, näit. *g = genitiiv*. Sõnana loetavat lühendsõna mis on muutumas lihtsaks AL-ks võib kirjutada ka väikeste tähtedega, näit. *Tass (= Telegrafnoe Agenstvo Sovetskogo Sojuz)*, *Unesco*.

Lühendsõnade arv kasvab pidevalt, ohustades selgust ja lugeja ning kuulaja ökonoomiat. On vajalik et iga uut lühendsõna seletatakse. Kuni ta on saanud tuttavaks tuleks teda tarvitada koos alusega. See maksab eriti ajakirjanduse kohta.

⁶ Tähtlühendiks on aluse algtäht või -tähed, näit. *jne*. Konsonantlühend koosneb aluse kahest või rohkem konsonandist, näit. *dr. = doktor*.

VIII. Taktika

1. TRADITSIOON JA UUENDUS

Püüdes keelt parandada vastavalt teoreetiliste printsiipidele me kohtame vastolu teooria ja tegelikkuse vahel. Uuendite ja reformide vastu on stabiilsuse soov, traditsioon, uusus, inerts ja konservatism. Küsimusele kui kaugele on otstarbekas ja tegelikult võimalik minna uususe muutmisel ei ole võimalik vastata spekulatsiooni abil. See sõltub mitmesugustest teguritest. Printsibiis ei ole mingit keelendit mida ei saa muuta tahtlikult. Et paremini ennustada võimalusi tuleks hoolikalt uurida suurte keelereformide ajalugu. Eriti õpetlik oleks jälgida üksikasjalikult eesti keeleuendust mille tulemuseks oli paljude julgete uuenduste teostumine morfoloogias, süntaksis ja sõnavaras. Oleks vajalik jälgida iga uuendustepaneku saatust alates selle lansseerimisest kuni ta läbimineku või äpardumiseni, kusjuures tuleks tähele panna kõiki relevantseid tegureid.

Keelekorraldus tegeleb ühiskeelega. Kuna kõne on vähem aldis reguleerimisele, siis on kirjakeel oma fikseerituse tõttu keelekorralduse peaobjekt. Siin on traditsioon ja uusus kõige võimsamad. Enne kõike on vaja kõrvaldada müstiline ja puhtemotsionaalne suhtumine keelesse ja levitada teadmist keelest kui vahendist. Vastandina anakronistlike puristidele kes tahavad keelt „päästa rikkumisest” ja mõne moodse keeleteadlasele kellele üks väljend on sama hea kui teine, tuleb levitada teadmist et efektiivsus on see mis on relevantne keeles ja et inimene on vaba parandamaks ja muutmaks keelt oma tahte järgi. Traditsioonist kinnihoidmine ja soov stabiilsuse järele on loomulik inimlik joon, kuid samuti on soov parema vahendi järele. Käibivast normist kõrvalekaldu mine nõuab jõukulu, kuid parema vahendi saamine hüvitab selle. Teisiti ei ole progress võimalik. Tuleb teha loogiline järeldus küsimusest: kas keel, mida on kutsutud kõige tähtsamaks inimlikuks institutsiooniks, peab alluma parandamisele või peame rahulduma selle kõige tähtsama kuid igenenuma suhtlemisvahendiga nagu ta juhtub olema praegu? On huvitav et Praha

lingvistiline kool astus juba a. 1932 välja teooria vastu et konservatism on kirjakeele iseloomulik tunnus.

Vastuseis uuendusele kirjakeeles on vähem kui väljend esineb kõnekeeles. Ühiskõnekeelsed väljendid leiavad kõige vähem vastapanu ja ei tohiks kõhelda neid toomast kirjakeelde kui nad on efektiivsemad kui käibel olevad kirjakeelsed väljendid. Sellega ühenduses tuleks rõhutada et keelekorraldus vajab täielikke andmeid haritlaste ja linnaelanike kõnekeelega kohta, milline uurimisala on seni olnud unaruses paljudel maadel, eriti grammatika alal. Ka murdeväljenditeil on teatud praktiline paremus võrreldes konstrueeritud uuenditega ja neid tuleks kasutada niipalju kui võimalik kirjakeele parandamiseks. See paremus kehtib kui teised tingimused on võrdsed. Teiselt poolt mõni kerge VL võib leida vähemat vastuseisu kui murdevorm mis on võõras keeletarvitajate enamikule.

Uuendi edu võimalused sõltuvad ajaloolistest, sotsiaalsetest ja psühholoogilistest tingimustest, mis on erinevad eri keeltes ja aegadel. Võib oletada et normaaltingimustes on kergem lansseerida uuendeid aeg-ajalt. Kuid eesti ja ungari keeleuuendus on tõendand et soodsais tingimustes ja intensiivse propaganda abil on võimalik lansseerida uuendeid ka massiliselt tunduva eduga. Üks uuendite edu oluline tegur on propaganda. Et seda kõige paremini kasutada peab uurima propaganda meetodeid, psühholoogiat ja tulemusi teistel aladel, samuti teiste maade keelereforme. Kõige tähtsamad vahendid on siin ajakirjandus, raadio ja televisioon oma propagandaga, aga veel enam sellega et nad tarvitavad uusi väljendeid. Aavik rõhutas õieti fakti, mida on tõendand ka kogemused, et noorem põlv on kõige vastuvõtlikum uuendustele. Ja temast sõltub reformi lõplik edu. See tähendab et tuleb võita noorsoo, õpilaste ja üliõpilaste toetus. Ja need on kõige kergemini mõjutatavad oma õpetajate, eriti emakeele õpetajate poolt. Viimased omakorda on mõjutatud oma õpetajaist s.t. vastavat keelt õpetava ülikooli õppejõu poolt. Seega pikas perspektiivis on ülikooli õppejõud see kel on kõige mõjukam asend keelekorralduses. Tema autoriteet mängib väga tähtsat osa uuendi tagasilükkamisel või soodustamisel. On tarbetu mainida et kirjandus ja eriti mõjukate kirjanike suhtumine mängib olulist osa uuendite edus või läbikukkumises, kuigi ilukirjanduse osatähtsus keele alal on nüüd väiksem kui enne.

Autoriteet on tähtis tegur keelekorralduses. Autoriteetsete isikute, organisatsioonide ja asutuste toetus on kõige soodustavam tegur keelereformis. Võim on sama tähtis keelelistes asjades kui ühiskondliku elu muudel aladel. Valitsuse võim tagasihoidlikumal kujul avaldub keele ettekirjutuses koolile. Autoritaaržüümiiga maadel on valitsuse sekkumine keelekorraldusse võtnud suuremaid mõõtmeh, näit. ette kirjutades või keelates uuendite

tarvituse ajakirjanduses. Valitsuse sekkumine oli oluline tegur türgi keelereformis. Sama maksab Norra kohta. Kui kaugele valitsuse sekkumine keeleküsimumes võib minna, seda illustreerib fakt et 1951. aastal Norra valitsus asendas senised arvsõna vormid *toogtjue* '22' (kaks ja kakskümmend), *femogtredve* '35' jne. rootsi-, inglisi- ja eestipäraste vormidega *tjueto*, *trettifem* jne. koolides, raadios ja administratsioonis. Ka ilma seaduslike vahenditeta võib valitsusvõimu ja teiste asutuste moraalne surve mängida suurt osa keelekorralduses. Valitsuse sekkumine, nagu igasugune jõutarvitus keelekorralduses, ei ole ebakohane mitte üksi põhimõtteliselt, vaid sel võib olla isegi kahjulik mõju keelele kui autoriteedid on mõjutatud amatöörlikust teooriast. Kuid eksitused ei ole välistatud isegi siis kui autoriteedid lasevad end juhtida kõige pädevamaist keelekorraldajaist, kuna ei ole kedagi kes võiks pretendeerida et tema esindab absoluutset tõde. Seepärast peab keeletarvitus olema garanteeritud vabadus. Ent informatsioon ja propaganda on lubatav ja vajalik keelekorralduse taktikas.

Muud tingimused olles võrdsed, käibel olev väljend on seda kergemini asendatav uuega mida harvemini ta esineb. Vanad ja igapäevased sõnad, nn. põhisõnavara, on kõige tõrksam uuendustele, nagu tõendab ka keeleajalugu, näit. pronoomenite ja verbi 'olema' arhailised vormid. Kuid põhimõtteliselt ei ole ükski keelend *a priori* välistatud teadlikust muutmisest, ka VL meetoditega.

2. NORMIMINE

On üldtuntud fakt et ühiskõnekeele ja kirjakeele pruuk, mis põhimõtteliselt on ühtlane, on üsna kõikuv kõigis keeltes. See maksab fonoloogia, morfoloogia, süntaksi, sõnavara ja ortograafia kohta. Paljudel maadel esineb pidevalt kaebusi puristide poolt et keelepruuk on täis vigu, mida teevad kõik, kaasa arvatud parimad kirjanikud. Nii kõneldakse keele haigusest, riknemisest, kriisist, langusest, hävingust, keelenormide lagunemisest jne. Selliseid kaebusi esineb näit. prantsuse, saksa, rootsi ja ungari keele kohta. Aavik kirjutas a. 1936 et eesti keel „nagu ta praeguse ajani tegelikult on esinenud ja üha veel esineb, on vigadega keel”.¹ Sellega ühenduses tekib küsimus: kui suures ulatuses on rööpvormid (RV) soovitatavad ühiskeeles põhimõtteli-

¹ EÕÕ lk. V.

selt s.t. efektiivsuse seisukohalt? Keelt normivate asutuste poolt lubatud s.t. õigeks tunnistatud RV-de arv on kaunis suur mõnes keeles. 1936. a. avaldatud arvestuse järgi sisaldasid saksa Duden'i 300 esimest lehekülge üle 1.100 substantiivi millel olid morfoloogilised RV-d, näit. *des Aales/Aals, die Karnevale/Karnevals*, üle 600 ortograafilise RV, näit. *Grafik/Graphik*, üle 100 sõna geenuse RV-dega, näit. *der /die/das Klawter*, sadu verbi RV-e, näit. *du fragst/frägst, ich angele/angle*. Norra ametlik keelenorm sisaldab RV-e suurel arvul, näit. nn. raamatukeeles² antakse ühel juhtumil preteeritist neli RV: *lova/lovet/lovde/lovte* 'lubas'. Haugen peab seda negatiivseks nähtuseks. Sama nähe esineb ungari, soome³ ja eesti keeles. RV-de suurt kirevust sallitakse moodses kreeka keeles kus kirjanik tarvitab sama sõna sageli kümnel eri kujul vastavalt rütmi ja eufoonia nõudeile. Keeleteadlaste arvamused RV-de kohta on erinevad kuid enamasti pooldavad.

Siin, nagu sageli keelekorralduses, on ökonomia ja esteetiline printsiip vastolus: esimene nõuab muutumatust ja ühtlust, teine vaheldust ja individuaalset vabadust väljenduses. Üldpõhimõttena võiks rakendada järgmist printsiipi:

Stiililise väärtusega RV-d on soovitavad. Näit. analüütiline ja sünteetiline väljend, näit. *kõige suurem/suurim*. Leksikaalsete teisendite probleemi ma käsitlesin ülemal. Stiililiste RV-de alla käivad rütmilised teisendid. RV-d mis erinevad silpide arvu poolest omavad erineva rütmiväärtuse, näit. *ilusti/ilusasti*. Kuid ideaalolukorras rütmilised RV-d ei peaks sisaldama teisendeid mis on ebaotstarbekad süsteemi seisukohalt. Näit. (*maksma* :) *maksitud/maksetud* on rütmiliselt erinevad teisendid, kuid teine vorm on paradigmaliselt seisukohalt ebaotstarbekas, kuna ta lisab kolmanda tüevormi *makse-* lisaks tüevormidele *maks-* (*maksma, maksnud*) ja *maksa-* (*maksan*) ja erineb teistest verbidest millel *-ma* ees on *s*, vrd. (*seisma* :) *seistud*. Rütmilised RV-d on eriti teretulnud luules.

Iseasi on taktikalised kaalutlused. Kirjakeeles aktsepteeritavate RV-de ulatus sõltub vastava keele tingimustest ja võib eri keeltes tugevasti erineda. See sõltub ühis- ja kirjakeele ajaloost ja traditsioonist. Fikseerund kirjakeelte olukord on hoopis teistsugune kui noortes või uutest kirjakeeltes. On ka vahe kas kirjakeel põhjendab homogeensel murdel või kujutab endast tugevasti erinevate murrete meelevaldset sünteesi. Viimasel juhul võib olla vajalik

² Selle kohta vt. alamal lk. 194.

³ Soome keeles on silmatorkav morfoloogiliste rööpvormide rohkus. Näit. sõnast *peruna* on korrektne plg *perunojen/perunoitten /perunoiden/perunien/perunain*.

ühtlasem norm või jälle liberaalsem suhtumine RV-desse kui normaalolukorras.

Ortograafilised RV-d on põhimõtteliselt ebaotstarbekad, sest neil ei ole mingit keelelist otstarvet, moodustades ainult ebaökoonoomse ballasti suhtlemises. Teatud eriolukordades, näit. uuen-dite lانسseerimisel, neid võib ajutiselt sallida taktikalistel põhjustel. See on ka kõige levinum lingvistide arvamine. Mõned siiski pooldavad ortograafiliste RV-de liberaalset tarvitust taktika-listel põhjustel ja isegi põhimõtteliselt, näit. hilistes laensõnades.

Häädusteisendid on ka üks eriprobleem. Termin 'häädus' all tuleb selle sõna ranges tähenduses mõista ainult foneemide foneeti-list realiseerumist, mitte sõnade või morfeemide foneemilist kuju, kuigi seda tavaliselt nii mõistetakse AO-ga keeltes. Efektiivse hääl-duse tähtsust ei tohi ignoreerida praegusel raadio- ja televisiooni-ajajärgul. Foneetilise või foneemilise ortograafiaga keeltes on vae-valt häädusprobleemi ja üldiselt peetakse ühtlast kirjal põhje-nevat häädust põhimõtteliselt normaalseks. Probleem on keeru-kam AO-ga keeltes. Allofooniliste teisendite kohta võib raken-dada järgmist printsiipi:

Erinevused foneemide foneetilises teostumises on aktsepteeritavad kui nad ei ohusta selgust ega riiva ühiskeelt kõneleva ühis-konna keeletunnet. Isegi kahe foneemi kokkulangemist võib samadel tingimustel aktsepteerida. Vaade et ühiskeeles tuleb lubada häädusteisendeid on laialt levind, kuigi esineb ka ühtlase hääl-duse pooldajaid. Hääduserinevusi kaitstakse sageli esteetilistel põhjustel: neil olevat oma sarm. Teatud häädusviisi on tegelikult raske muuta.

Normimise (N) all tuleb mõista keelenormide ettekirjutamist mõne ametliku või autoriteetse erainstitutsiooni poolt, kes mää-rab mis on õige ja mis väär keeles. Norm võib olla enam või vä-hem vabatahtlik või sunduslik. Tavaliselt ta on sunduslik koo-lides ja administratsioonis. Kas N on soovitav teoreetiliselt seisukohalt? Tuleb meeles pidada et N ei ole sobimatu RV-dega, nagu tõendab N mitmes keeles.

Kui me oletame et me võime kindlaks teha kõige efektiivse-mad väljendid mis on võimalikud teatud keeles teatud ajajärgul, siis sünkrooniliselt ja ökonoomia seisukohalt N oleks ideaalne. N on kooskõlas lihtsuse ja morfeemimuutumatus printsiibiga, samuti keele kui suhtlemiskoodi olemusega. N tähendab ka öko-noomiat keele õppimisel ja trükkimisel. N teenib üldkeeles sama eesmärgi kui N tehnikas. N vastab ka tavalise inimese loomuliku keeletundele, mille järgi ainult üks teisend kahest võib olla õige, samuti üldsuse tungiva nõudele paljudel maadel normitud keele-pruugi ning keelenormide kindluse järele. Ka eesti keele alal on

seada nõuet esitatud juba alates 19. sajandist.⁴ Aga see on ainult probleemi üks külg.

Kui sünkrooniliselt seisukohalt oleks ideaalne olukord kui oleks kindel norm mida kõik respekterivad, s.t. kõik kõrvalekaldumised ja „vead” oleks põlu all, siis diakrooniliselt seisukohalt see tähendaks keele ühe faasi fikseerimist, progress oleks välistatud kõigiks aegadeks. Järelikult ka puhtteoreetiliselt seisukohalt ja ideaalses (tegelikult mitte kunagi esinevas) olukorras N ei ole soovitatav.

N on ebaotstarbekas ka eetilisel, sotsiaalsel ja esteetiliselt seisukohalt. Kellelgi ei ole õigus ette kirjutada keelenorme ühiskonnale. Isiklik vabadus keelelistes asjades peab olema garanteeritud nagu vabadus kõigi teiste inimõiguste teostamisel. Eriti oluline on vabadus kunstnikule — kirjanikule. Tavaliselt seda ka lubavad grammatikud ja puristid, kuid mitte kõik. Olukord erineb eri maades. Mõnel maal, näit. Soomes ja Eestis, kirjastused on läind nii kaugele et on tsenseeritud ja muudetud autori sõnajärge. Tšehhoslovakkia haridusministeerium kirjutas ette refleksiivpronoomenite sõnajärje reegli. Maad erinevad ka selle poolest kui palju kirjanikud kasutavad vabadust kõrvale kalduda üldnormist. Näiteks prantsuse kirjanikud on kaunis vabad. Kirjaniku kõrvalekaldumine normist peab olema teadlik ja mitte põhjenema teadmatusel või hoolimatusel.

Kui N oleks soovitatav tekib küsimus: kes peaks fikseerima normid? Tavaliselt teevad seda komisjonid kus paljude liikmete pädevus keelekorralduses on küsitav. Praeguses olukorras kus KT ei ole veel etableerund soliidse teadusena ja kus esineb nii palju eelarvamusi ja ignorantse keelekorraldusküsimustes, ei tule kõne alla et oleks võimalik moodustada mingi enam-vähem kompetentne komisjon kes võiks keeleühiskonnale ette kirjutada efektiivseid norme. Ka tulevikus kõige soodsamais tingimustes ei saa oodata et pädevad keelekorraldajad lepiks kokku kõigis keeleküsimustes. Selliseid probleeme ei saa lahendada häälteenamusega. Jääb muidugi võimalus et normid antakse ainult neil juhtumel kus kõik keelekorraldajad on ühel arvamisel. Kuid ükski keelekorraldaja või keelekorraldajate komisjon ei või kunagi pretendeerida et temal on absoluutne tõde ja õigus ette kirjutada keelenorme mida tema peab parimaks, sest keegi ei ole garanteeritud vigade vastu.

Kui on olemas N ja kõik jälgivad ette kirjutatud norme, siis me kaotame ühe olulise informatsiooniallika ja väärtusliku abi väljendite efektiivsuse hindamiseks, nimelt keelepruugi. Me ei saa enam keelepruugist midagi järeldada väljendi efektiivsuse

⁴ Vt. Tauli ÖKPM 229—.

kohta, kuna pruuk näitab ainult keelt nii nagu see on normitud, ja seda me teame juba enne; me ei näe spontaanpruuki. Sel juhtumil me saame vihjeid spontaanpruugi kohta ainult tänu neile kes teevad vigu. See tähendab kui N on olemas me peaks soovima et seda ei arvesta vähemalt mitte kõik. Muidugi on olemas alternatiiv et N kehtib ainult kirjakeele kohta. Sel juhul me kaotame ainult kirjanike ja muu kirjaliku spontaanpruugi — mis muidugi on väga väärtuslik informatsioon — aga meil oleks võimalik jälgida spontaanset kõnekeelt. Ka see ei ole teoreetiliselt mitte ideaalkord, kuigi enam-vähem selline olukord esineb mõnes keeles. Eesti keeles on 20. sajandi teisest veerandist peale olnud peagu mõttetu jälgida suuremat osa eesti kirjanike keelepruuki, eriti morfoloogias, kuna see peegeldab ainult korrekto-rite keelt kes pedantselt jälgivad „ametlikku” normi. Ideaalne N on teoreetiliselt ja praktiliselt võimatu. Kui N esineb, siis on parem et seda ei arvestata kõigil juhtumel.

N asemel keeletarvitajad vajavad informatsiooni. Ettekirjutuste asemel peaks keeletarvitajale andma nõu selle kohta mis on parem, soovitamam, efektiivsem. Soovitused peaks olema motiveeritud. Selliseid soovitusi võivad anda üksikud keeleteadlased ja siin võib esineda erinevaid vaateid. Igaühel on vabadus jälgida või ignoreerida soovitusi. N eitamine absoluutse normina mis on sunduslik igäühele ei välista soovitusi ja normide koostamist neile kes seda soovivad. Kuid ühtegi normatiivset grammatikat või sõnaraamatut ei tule käsitada kui seadust mis maksab igäühe kohta. See kehtib muuseas ka VÕS ja ÕS kohta. Eesti ühiskeele arengule oleks kasuks kui nii keelekorraldajad kui -tarvitajad muudaks oma seni üldvalitsevat dogmaatilist seisukohta, milleks on ka juba olemas mõningaid tunnuseid. Loomuvastane olukord valitses Eestis kui a. 1926 Akadeemiline Emakeele Selts tegi EÕS normid sunduslikuks keeleteadlastele keeleteaduslikus ajakirjas Eesti Keel häälte vahekorraga 35:33. Otsus oli suunatud keeleuunduse pooldajate vastu. Eesti kirjakeele praegune ilme oleks tõenäoselt olnud osalt teistsugune kui „ametliku” normi surve sajandi teisel veerandil oleks olnud väiksem.

Et üldsus on huvitatud sellest mida keeles peetakse õigeks tõendab muuseas vastavate käsiraamatute menu näit. prantsuse, inglise ja saksa keele alal. See näib olevat universaalne nähe ja mitte rahvuslik Ameerika „maania” nagu arvab üks USA autor. Mitmes prantsuse ajalehes ja ajakirjas on keeleveerud. Sedasama huvi tõendavad arvukad järelepärimised mida iga päev saavad keelenõuandlad mitmesugustel maadel. Näiteks Soome Akadeemia keelenõuandla vastas a. 1961 8.225 küsimust.

Mitmel maal on ametlikud või autoriteetsed eraasutused mis tegelevad N-ga või keelekorraldusega. Selliste asutuste vanemat

tüüpi esindavad akadeemiad, mis olid inspireeritud puristlikest tendentsidest ja said alguse Itaalias Academia della Crusca'ga a. 1582 Firenzes, mis andis välja itaalia keele sõnaraamatu ja sai eeskujuks prantsuse akadeemiale (L'Académie Française 1635). Viimane omakorda inspireeris akadeemiate asutamise Hispaanias (1713) ja Rootsis (1786) samasuguse eesmärkide ja tegevusega, samuti hiljem Ameerikas (American Academy of Language and Belles Lettres 1820), mis oli fiasko, ja Ungaris (1830). Puristlike tendentsidega akadeemiaid on asutatud ka Lähis-Idas, nii Egiptuses araabia keele jaoks (1932) ja Iisraelis heebrea keele jaoks (1953). Kaug-Idas on Filipiinidel asutatud riiklik instituut tagalogi keele jaoks (1938), mille eesmärgiks on sundlik N ametlike publikatsioonide ja kooliraamatute jaoks. Korduvaid ettepanekuid ja kavandeid N ja keelekorralduse akadeemia asutamiseks on tehtud Inglismaal alates 16. sajandist, Ameerikas 18. ja Saksamaal 17. sajandist saadik. Üks seda laadi asutus loodi Darmstadtis a. 1949 (Akademie für Sprache und Dichtung). ja Norras *riksmål*'i pooldajate poolt a. 1953 (Det norske Akademi for Sprog og Litteratur). Need püüded peegeldavad paljude inimeste taotlust keele fikseerituse ja kindluse ning autoriteetse reguleerimise järele. Aga teiselt poolt esineb tugev vastuseis akadeemiatele millel on õigus ette kirjutada keelepruuki.

Uuemal ajal on puristliku ja N eesmärgi asemel aktuaalitud teistsugused ülesanded akadeemiaataoliste asutuste programmides, nimelt keeleuurimine, keelekorraldus laiemas mõttes ja nõuandmine. Mitmel Lääne-Euroopa maal on loodud vähem ambitsioosete nimedega asutusi nende ülesannete jaoks. Skandinaavias nimetatakse neid *nämnd* 'komisjon, komitee'. Rootsis asutati Nämnden för svensk språkvård a. 1944 (Soomes asutati rootsi keele komisjon a. 1942) ja see tegeleb uurimise, publitseerimise ja nõuandmisega; ta kavas on ka skandinaavia keelte üksteisele lähendamise eesmärk. Komisjon koosneb teaduslike, kirjanike ja hariduslike organisatsioonide, tehnilise normimise keskuse, raadio, kooli, ülikooli, administratsiooni ja teatri esindajaist. Komisjoniga on seotud Rootsi Keelekorralduse Instituut mis teostab uurimist ja nõuandmist. Norras loodi vastav komisjon a. 1951 parlamendi poolt. Sellesse kuuluvad mõlema ametliku norra keele esindajad haridusministeerimi poolt määratuina, peale selle keeleteadlaste, kirjanike, õpetajate ja ajakirjanike organisatsioonide ning asutuste, ülikoolide, koolide ja ringhäälingu esindajad. Komisjoni ülesannete hulka kuulub uurimine ja nõuandmine keeleküsimumustes, eriti valitsusele, ja ta eesmärgiks on mõlema keele ühendamine. Samalaadsete ülesannetega on ka Taani haridusministeeriumi poolt a. 1955 asutatud Dansk språk-næv. Islandis loodi vastav asutus a. 1964, kuid selle koosseis on teistsugune, koosnedes ainult haridusministeeriumi poolt mää-

ratud kolmest liikmest ja ühest asemikust, kellest kaks peavad olema professorid.

Soome Akadeemial on keeleteoimkond mis koosneb viiest keeleteadlasest, ja keelenõuandla. Keeleteoimkond tegeleb tähtsamate keelekorraldusprobleemidega; ka selle otsused on ainult soovitud, mitte kellelegi siduvad. Ungari Teaduste Akadeemial on suur keelekorraldustoimkond (Nyelvművelő Munkabizottság) mis tegeleb uurimise, publitseerimise, normimise ja informatsiooniga. NSVL Teaduste Akadeemia Keele Instituudil on keelekorralduse (keelekultuuri) sektsioon, mis tegeleb uurimise, publitseerimise ja propagandaga keele ja stiili küsimustes. Saksamaal on Die Gesellschaft für deutsche Sprache juures Sprachdienst ja asutuse VEB Bibliographisches Institut Leipzig juures Deutsche Sprachberatungsstelle mis tegeleb nõuandega. Institut für deutsche Sprache und Literatur Saksa Teaduste Akadeemia juures Berliinis tegeleb peamiselt teadusliku teenindamisega. Institut für Sprachpflege und Wortforschung Friedrich Schilleri ülikooli juures Jenas tegeleb uurimise, publitseerimise ja informatsiooniga. Berliinis asuva Akademie der Künste juures on Sektion Dichtkunst und Sprachpflege. A. 1964 asutati Mannheimis kõigilt saksa keelt kõnelevailt maadelt pärit olevate keeleteadlaste poolt Das Institut für deutsche Sprache millel on komisjon „teaduslikult põhjendatud keelekorralduse” (sprachpflege) jaoks. Quebec’i kultuuriministeriumi juures asuv Office de la langue française tegeleb publitseerimise, normimise ja nõuandmisega. Kitsam eesmärk on Belgias tegutseval asutusel Office du Bon Langage, mis tegeleb nõuande ja propagandaga õigekeelsuse küsimustes. Veel piiratum on Pariisis asuva Office du Vocabulaire français tegevus.

Kui sellised asutused piirduvad uurimise, publitseerimise ja nõuandmisega, siis nad on väga tarvilikud, eeldusel et neid juhiivad pädevad keelekorraldajad. Moodne uurimine nõuab suurt personali, masinavarustust ja summasi. Sellised komisjonid on aga vähem kohased tegelema N-ga, nagu juba eelpool on märgitud. Normatiivse iseloomuga küsimustes nad peavad piirduma soovitudest vaidlematuil juhtumel. Kui selline komisjon püüab otsustada kõiki N probleeme üksikasjus, siis käsitus on kas pealiskaudne või väga aeglane, kuna tulemused on küsitava väärtusega. Kui probleeme lahendatakse juhuslikult kohalolijate hääletamusega on tulemus väärtusetu. Kui sellistel komisjonidel tuleb teha teatud autoriteetseid pädevaid otsuseid normide alal, siis need peavad põhjenema hästi motiveeritud kirjalikul probleemide käsitusel kõigi poolt kellesse asi puutub. Haugen on toond näiteid hääletusmeetodi kahtlasest väärtusest Norra keele-

komisjoni praktika põhjal. Samalaadseid näiteid võiks tuua Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna hääletustest.

N-1 on natuke teistsugune tähendus terminoloogias. Siin on erinevused tõsiseks takistuseks ratsionaalse koostöö ja suhtlemisele ning ebaökonoomsed. Teiselt poolt individuaalsel vabadusel ja esteetilisel aspektil on siin vähem tähtsust. Normimist kergendab asjaolu et valdav osa oskussõnu puudutab ainult väikest osa keeleühiskonnast. Samal põhjusel on ka normitud oskussõnu kergem muuta kui vajalik. Terminoloogias mõeldakse N all (TN) teaduslike ja tehniliste mõistete ja nende nimetuste ühtlustamist vastava ala esindajate kokkuleppel. TN on seda kergem mida spetsiaalsem on aine. Kõige kergem see on tehnoloogias, kõige raskem filosoofias ja teistes abstraktseis humanitaaraineis. TN efektiivsus on seda suurem mida põhjalikumal uurimisel ja käsitlemisel ta põhjeneb. TN on rahvuslik ja rahvusvaheline. Rahvuslikus ulatuses tegelevad TN-ga mitmesugused erialased organisatsioonid ja komisjonid ja paljudel maadel kesksed asutused mis on loodud kordineerimiseks ja plaanimiseks TN alal. TN on kõige ulatuslikum tehnoloogias. Rahvusvaheline TN tehnoloogias on organiseeritud peamiselt rahvusvahelise normimise organisatsiooni ISO poolt. Paljude teiste teadusalade jaoks on olemas erikomisjonid rahvusvaheliste organisatsioonide juures, näit. Rahvusvahelise Botaanika Kongressi nomenklatuuri komisjon.

3. DIGLOSSIA

Enamikul Euroopa maadel valitseb olukord kus esineb ühelt poolt ühiskeel kirja- ja ühiskõnekeelega ja teiselt poolt geograafilised jm. murded. Olukord on palju keerulisem mitmeis Kaug-Ida ja preliteraarseis ühiskondades kus esineb mitu üldkehtivat keelenormi mida võib tarvitada ainult teatud olukordades ja teatud sotsiaalgrupi piires. Sellised normid võivad haarata näit. erilisi pronoomeneid, verbivorme ja sõnavara, kuid ka teisi morfeemilisi ja isegi häälikulisi jooni. Siia kuuluvad näit. naiste, pealikute ja vanade erikeeled. Ent eri keelenorme mis haaravad kogu keeleühiskonna esineb ka Läänes.

Mõnel maal esineb kõrvu kaks tugevasti erinevat rahvuskeele teisendit, millest ühte tarvitatakse peamiselt kirjakeelena, teist peamiselt kõnekeelena, kuid ka kirjas teatud stiilides. Mõnel maal on tarvitusel kaks kirjakeelt, teisel tarvitatakse vahepealsete ja segavormide tõttu rohkem kui kahte varianti kirjas ja kultiveeritud kõnes. Üks teisend, mis on ametlik ühiskeel, omab

kõrge prestiiži ja seda peetakse rahva enamiku poolt rahvuskeeleks *par excellence* (K). Teine keelevorm, mida kõik inimesed tarvitavad kõnes ja mis on kohalik murre, omab üldiselt madala reputatsiooni (M). Sellist olukorda kutsutakse diglossia (D). Üldiselt K on arhailine, keerukam ja sünteetiline, kuna M on lihtsam ja analüütilisem. D on tingitud eliidi ja lingvistide anakronistlikust puristlikust rahvusromantilisest suhtumisest, kes peavad oma esivanemate keelt väärtuslikumaks vahendiks kui elaval keelt. See olukord on ebaökoonoomne, kuna ta sunnib ühiskonna iga liiget õppima ja tarvitama ühe ja sama keele kaht eri koodi, kõnelemata segavormidest. Tavaliselt on kujunend sotsiaalne norm mille järgi teatud situatsioonis on sobiv ainult üks keelevorm ja teises ainult teine; naeruväärne oleks tarvitada teatud olukorras normaalvormi asemel teist varianti. Vahel tarvitatakse mõlemat teisendit vaheldumisi vastavalt olukorrale lühikese aja jooksul. D-ga maadel näit. (araabia maad, Kreeka, saksa Šveits ja Haiiti kreooli alad) on tüübiline käitumisviis et keegi loeb valjusti ajalehest mis on kirjutatud K-s, ja siis hakkab selle sisu jutustama M-s.

Seda liiki D tüüpiline näide on olukord Kreekas, kus K on arhailine keelevorm mis põhjeneb klassilisel kreeka keelel ja M on demooti kõnekeel, mille kõrval tarvitatakse segavorme (S). Ajalehed tarvitavad tavaliselt kolme keelevormi: K esineb ametlikes teateis, poliitilises informatsioonis jne., S kommentaarides ja enamikus reportaažis, M kroonikas, kirjandus- ja kunstikriitikas, sporditeateis, joonealuses jne. Olukord on väga ebaökoonoomne ja ebaratsionaalne. Ratsionaalne keelekorraldus peaks püüdma sanktsioonida M ühiskeeleks. Arhailise K tarvitusel ei ole Kreekas mingit suhtlemisülesannet mida ei või täita M.

Natuke teistsugune osa on klassilisel arabia keelel arabia maadel. Peale usulise otstarbe koraani keelena ta täidab suhtlemisvahendi ülesannet eri arabia maade haritud araablaste vahel. Kuna erinevus K ja M (kohalike arabia murrete) vahel on nii suur et K tuleb õppida koolis peagu kui võõrast keelt, siis arabia maade keeleline olukord on ebaotstarbekas. Kui eri maade araablased ei ole rahul eri ühiskeeltega mis põhjeneks kohalikul kõnekeelel ja soovivad säilitada panarabia ühiskeelt arabia maade vaheliseks suhtlemiseks—mis on ratsionaalne soov—siis tuleks praegust arabia kirjakeelt lihtsustada ja teha analüütilisemaks, lähendades teda kõnekeelele. Edasi seda lihtsustatud panarabia keelt peaks ka kõneldama, ta peaks muutuma tõeliseks ühiskeeleks. Praegust ebaloomulikku olukorda illustreerib fakt et Egiptuse gümnaasiumides, kus õpetatakse 16 ainet, 60% ajast kulub arabia kirjakeele õppimiseks.

Bengaali ühiskeelel on kaks erinevat varianti erinevustega sõnavaras ja morfoloogias: ühelt poolt kirjakeel mida tarvitatakse

peagu ainult kirjanduses, ja teiselt poolt ühiskõnekeel mida tarvitatakse peagu ainult kõnes.

Natuke teistsugune on D tamili keeles, kus haritlased tarvitavad kõnes kahte eri keelevormi: ühelt poolt kirjakeelt mida tarvitatakse vormilistel juhtumitel, teiselt poolt kõnekeelt mida tarvitatakse tavalises kõneluses, kuid mis erineb mitteharitlaste murdest.

Teist laadi D esineb Norras, kus on kaks ametlikku kirjakeelt arvukate rööpvormidega. See tuleneb ajaloolistest tingimustest, faktist et Taani valitsuse all a. 1380—1814 taani keel oli ametlikuks ja ainukeseks kirjakeeleks Norras. Need kaks ametlikku keelt, seadusega tunnustatud a. 1885, on *riksmål* ehk *bokmål* (raamatukeel), mis põhjeneb taani-norra kirjakeelel ja maa kaguosa linnaelanike kõnekeelel, ja *landsmål* ehk *nynorsk* (uusnorra), 19. sajandi keskel Ivar Aaseni poolt arhailiste murrete põhjal loodud kirjakeel. Norra ebaökonomset ja ebaloomulikku keelelist olukorda illustreerivad järgmised faktid: kõik ametlikud ringkirjad ja õpperaamatud peavad olema kahes keeles; õpilased peavad õppima kirjutama kahes keeles; kõik ametnikud peavad oskama mõlemat keelt jne. Käesoleval sajandil on Norras olnud kolm ametlikku keelereformi, a. 1907, 1917 ja 1938. Viimane oli kõige radikaalsem ja selle eesmärgiks oli lähendada mõlemat keelt üksteisele. Riigi ja mitme keelekorraldaja lõppeesmärgiks on olnud saavutada ühine norra ühiskeel, *samnorsk*, „rahva-keele alusel”. Seda alust on raske rakendada, kuna murrete vahed on suured ja paljude võistlevate teisendite puhul kõnelejate arvuline vahekord on umbes 1:1.

Norra kirjakeele praegune pilt on väga kirju hulga morfoloogiliste ja ortograafiliste rööpvormidega. Selle D sotsiaalsed ja psühholoogilised tagajärjed on veel halvemad: nad on põhjustanud lõpmatuid keeletülisi kahe keele pooldajate vahel. Keelesõda muutus eriti ägedaks peale viimast reformi mis tegi sunduslikuks mitmed grammatilised vormid mis on võõrad paljude keeletarvitajaile. Reformi vastu olid mõlema keele poolehoidjad ja mitmesuguste asutuste ja organisatsioonide poolt esitati mitmesuguseid proteste ja ettepanekuid kui reformi arutati parlamendi koolikomisjonis. Kahjuks komisjonil ei olnud aega arvestada neid ettepanekuid ja reformi eelnõu võeti parlamendis vastu suure kiirusega. See on õpetlik näide keelekorralduse ebatstarbekast taktikast ja võimu tähtsast osast keelekorralduses. Peale Teist maailmasõda keeletülid kulmineerusid lastevanemate organiseeritud massprotestides 50. aastail. Nüüd on keelepoliitikas hakand puhuma uued tuuled. A. 1964 moodustas Norra valitsus komisjoni et selgitada tervet keele olukorda. A. 1966 komisjon soovitas moodustada keelekaitse ja -viljelemise nõukogu

mis soodustaks vastastikust tolerantssi ja lugupidamist mõlema keele viljelemisel ja normimisel vabatahtlikul alusel.

Püüe saavutada ühist norra ühiskeelt on põhimõtteliselt kahtlemata õige, kuid katse seda forsseerida valitsusvõimu abil põhimõtteliselt ja taktikaliselt väär. Üksikasjades on viimane ametlik reform kritiseeritav mitmes asjas, nagu on näidatud norra keeleteadlaste poolt, näit. sunduslik feminiini lõpp *-a*. Kahe keele ühendamisel oleks ratsionaalne rakendada, peale enamusprintsipi, efektiivsuse põhimõtet, s.t. tuleks valida see vorm mida tuleb pidada lingvistiliselt kõige efektiivsemaks. Kahjuks seda printsiipi ei ole peagu üldse puudutatud tulevase norra ühiskeele vaidlustes. Erandiks on D. A. Seip'i seisukoht et norra kirja-keel peaks arvestama murdeid millel on kõige lihtsam struktuur. Mõlema keele sundusliku reglementeerimise asemel eesmärgiga lähendada neid üksteisele, peaks aluseks võtma ühe ühise keelevormi mis põhjeneb kõige efektiivsemal ja levinumal keelendil ja mis oleks vabatahtlikeks variantideks mõlema keelele. Seda laadi ettepanek tehti a. 1936 „Bymåslaget'i” poolt ja seda pooldab ka Seip. Pädev informatsioon ja propaganda toetus peaks soodustama selliste keelendite edu.

Norra ei ole ainuke maa kus on kaks kirjakeelt. Ka Albaanias on kaks kirjakeelt, millest üks põhjeneb põhja-, teine lõunamurdeil. Areng kulgeb ühise kirjakeele poole lõunamurrete alusel. Ka serbokroaadi keelel on kaks ühiskeele varianti. Erilist laadi D esineb Šveitsi saksa osas, kus murre etendab avalikus elus tähtsat osa kui mujal Lääne-Euroopas.

4. MURDED

Euroopas on kõikjal kohalikud murded taganemas ühiskeele ees. Sellest hoolimata murded püsivad ja on paljudel maadel võrdlemisi tugevad. Maad ei erine mitte üksi murrete tugevuse, vaid ka oma prestiiži ja keeleteadlaste, keelekorraldajate ja maa eliidi suhtumise poolest murdeisse. See suhtumine sõltub vastava ühiskonna mentaliteedist, kas ta kaldub tsentralisatsiooni ja ratsionalismi või lokaalpatriotismi ja estetismi poole.

Murdekultus on kõige tugevam saksa keelt kõnelevail maadel. Saksamaal on murded olnud väga tugevad kuni viimase ajani, kuigi peale Teist maailmasõda võib nentida tugevat muutust ühiskeele ja murrete vahe vähenemise suunas ja ühiskeel on kiiresti levimas tänu migratsiooni, raadio ja televisioonile. Saksamaal ei peeta murret mitte ainult positiivseks nähtuseks, vaid teda soovitatakse ka teadlikult ja meetoodiliselt kultiveerida ja õpetada lastele kodus ja koolis. Saarbrückeni raadiol on korra-

pärane teatrikava murdes. Šveitsi saksa osas on murde positsioon ja kultus veel tugevam: murret kõnelevad linnaelanikud ja haritlased raadios ja koosolekuil, isegi kohalikus parlamendis Bernis, on olemas ka tähelepandav murdekirjandus. Šveitsis viljeldakse murret sama intensiivselt kui saksa ühiskeelt (Hochsprache). Seda tehakse tõeliselt puristliku kadedusega, taunides ühiskeele väljendite tarvitust murdekõnes. Sellest hoolimata on saksa ühiskeele väljendid levimas ka Šveitsi murdeis. Murde viljelemist ühiskeele kõrval Šveitsi eeskujul on soovitatud ka Rootsis.

Milline peaks olema ratsionaalse keelekorralduse seisukoht murrete küsimuses? Kas tuleb murdeid pidada positiivseks nähtuseks ühiskeele kõrval või peab püüdma kiirendada nende kadu? Ühiskeele ja murrete vahe tasandumine mis toimub kõigil moodseil maadel on normaalne ja positiivne nähtus. Oleks ebatark seda vastustada. On ebaökoonomne tarvitada kaht või enam keelelist koodi samas keeleühikonnas. Stiililised erinevused on positiivsed, kuid morfoloogilised on kasutu koormus. Ideaalolukorra eelduseks on muidugi et ühiskeel on omaks võtnud kõik efektiivsed murdeväljendid. Kui keeleline olukord mingil maal on ebanormaalne, nii et ühiskeel on arhailine ja suured murdealad on efektiivsemad kui ühiskeel ja valitsevas olukorras on võimatu muuta ühiskeelt, siis on parem kui efektiivsed murded püsivad kuni eelarvamused ületatakse ja ühiskeel võib omaks võtta otstarbekad murdevormid. Teadlik murde viljelemine on ebaratsionaalne eriti siis kui murre on arhailine ja struktuurilt vähem efektiivne kui ühiskeel, nagu on lugu teatud määral saksa murretega Šveitsis. Teiselt poolt saksa murded Saksamaal on üldiselt mõnes suhtes efektiivsemad, nimelt analüütilisemad kui ühiskeel.

Murdeil on ka informatiivne väärtus keelekorraldusele, näidates keele spontaanarengut. See võib kergendada nende keelekorraldusprobleemide lahendust mis palja spekulatsiooni abil ei ole võimalik. Efektiivseid uusi vabal arengul põhjenevaid murdeväljendeid võib kasutada ühiskeele parandamiseks. Seepärast oleks ebatark murde tarvitamist maha suruda kõigi käepärast olevate vahenditega. Seega on otstarbekas jätta murded normaalse ja vaba arengu hooleks, ilma forsseerimata ühes või teises suunas, ilma kahetsemata murrete püsi või kadu. Murdeharrastajate pooldajate argumendid on sageli romantilised ja põhjenevad lokaalpatriotismil. Üks Šveitsi poliitik väidab et meie rahvuslik omapära püsib või langeb ühes meie murdega. Tegelikult see ei kehti etnilise üksuse kohta mis elab kompaktse ühikonnana teatud territooriumil, kuna rahvuslik individuaalsus sõltub ka ühistest traditsioonidest, tavadest ja mentaliteedist.

5. UUED RAHVUS- JA KIRJAKEELED

Luu ühiskeel mingi poliitilise või kultuurilise üksuse jaoks kellel see seni puudus on väga raske ülesanne. Targalt toimitakse kui juba algul püütakse vältida vigu. Mida vanem kirjakeel on, seda raskem on parandada puudusi ja keelekorraldajate poolt tehtud vigu. Keelekorralduse spetsialistide ülesannet takistavad tavaliselt rahvajuhtide ja eliidi eelarvamused ja mentaliteet. Puristlike, rahvusromantiliste ja arhaiseerivate püüetele keeles tuleb vastu seista. Sellised püüded on mõjutand keelekorraldust paljudel maadel Euroopas, Aafrikas ja Aasias. Nende tendentside vastu tuleb propageerida taotlust luua moodne ja efektiivne keel ja arusaama et väljendi algupära on irrelevantne efektiivsuse seisukohalt. Muidugi keelekorraldaja ei või täielikult ignoreerida vastava rahva mentaliteeti, nagu ka mitte teisi sotsiaalseid, poliitilisi ja ajaloolisi tegureid.

Kui ühiskeel tuleb valida territooriumi mitme keele seast, siis on arvuline, poliitiline ja kultuuriline üleolek, mitte keelelised kaalutlused, mis tegelikult lahendab probleemi. Keeleliselt seisukohalt oleks parim lahendus valida lingvistiliselt kõige efektiivsem keel, mis tegelikult on ka struktuurilt kõige lihtsam ja kergem õppida teist keelt kõneleva rahva poolt. Viimane punkt on väga oluline. Rahvas kelle emakeel on tugevasti sünteetiline arvukate morfeemivaheldustega võib kergesti õppida lihtsa struktuuriga analüütilise keele, kuna sünteetilise keele keerukused ja morfeemivaheldused nõuavad suurt pingutust neilt kes peavad seda õppima kui võõrkeelt. Kui mingi rahvas peab valima oma rahvuskeele ja teised tegurid ei sunni vältimatult peale teist lahendust, oleks otstarbekas arvestada seda keelelist kaalutlust.

Probleem on natuke kergem kui tuleb valida mitte eri keelte, vaid sama keele murrete vahel, eriti kui murrete erinevused on suhteliselt väiksed. Ka siin on tavaliselt mittelingvistilised tegurid otsustavad, aga siin on kergem arvestada keelelist vaatepunkti. Lisaks efektiivsusele tuleks eelistada murret mis on kõige kergemini mõistetav teiste murrete kõnelejaile. Teoreetiliselt peaks olema võimalik meelevaldselt ühendada murdeid ühiskeeleks. Tegelikult kõik kirjakeeled on teatud määral meelevaldselt konstruksioonid. Mõned eksootilised kogemused näivad kõnelevat selle meetodi vastu, kuna sellised katsed on enamasti ebaõnnestunud. Kuid see võib osalt tuleneda sellest et murrete erinevused olid liiga suured, nii et rahvas tajus neid rohkem eri keeltena kui sama keele murretena. Osalt võib põhjuseks olla keelekorraldajate oskamatus. On selge et ratsionaalne keelekorraldus peab õppima kõigist seniseist kogemustest uute ühiskeelte loomisel. Amatöörlike improvisatsioonide asemel on vaja keelekorraldus-

ekspertide kordineeritud püüdlusi et lahendada neid raskeid probleeme. Kongos on olnud vähemalt viis „ühendatud” kikongo, kuus kiliba ja seitse lingala keelevormi. Ka siis kui ühiskeeleks võetakse üks murre tuleb ta parandamiseks kasutada ka teiste murrete keelendeid. Hiljem võib aeg-ajalt jätkata vajalike efektiivsete keelendite laenamist teistest murretest, mis on ka toimund kõigis keeltes.

IX. Interlingvistika

Interlingvistikat võib defineerida kui KT haru mis uurib RK printsiipe, meetodeid ja taktikat. RK tähendab universaalkeelt mida tarvitavad suhtlemisvahendina eri keeleühiskondadesse kuuluvad isikud. Varem tarvitati terminit „rahvusvaheline abikeel”, kuid atribuut *abi* on üleliigne, kuna üldine seisukoht on et RK tarvitatakse teise keelena ja ta ei ole mõeldud asendama emakeelt suhtlemises oma rahva liikmetega. RK probleem on nüüd tungind lingvistide teadvusse niivõrd et ta on olnud rahvusvahelise keeleteadlaste kongressi päevakorras, a. 1931 Genfis ja a. 1948 Pariisis. Vajadus *ühe* RK järele kasvab tohutult iga päevaga. On ilmne et praegune rahvusvaheline suhtlemine oma mitme „ametliku” keelega ja tõlkimismenetlustega rahvusvahelistel koosolekutel on äärmiselt ebaratsionaalne. Teaduste edu takistab tõsiselt asjaolu et teadlased ei ole võimelised lugema mitmesugustes võõrkeeltes kirjutatud publikatsioone või peavad raiskama palju aega ja energiat neid keeli õppides. Ideaalolukord oleks kui kõik inimesed üle maailma kel on vaja suhelda inimestega kel on teine emakeel õpivad ühte ja sama RK teise keelena või esimese võõrkeelena. Need kes tahavad süveneda võõrkirjandusse või -kultuuri peavad loomulikult õppima vastavat keelt. Tuleb mees pidada et lugemisoskuse omandamine nõuab vähem aega kui keele täielik valdamine. Tõlked on küllaldased võõrkirjanduse enam-vähem pealiskaudseks nautimiseks.

Küsimust kas RK-ks tuleb võtta mõni etniline keel või KRK on käsitletud korduvalt. Teoreetiliselt on asi lihtne: etniliste keelte puudused ja eriti keerukused, mille õppimine nõuab rohkem aega, teevad selle vähem sobivaks kui KRK. Teise argumendina on sageli esitatud arvamust et mingi rahvuskeele valik asetab selle rahva ja kultuuri paremasse olukorda võrreldes teiste rahvastega. See argument põhjeneb rahvuslikul kadedusel ja on taktika küsimus. Tegelikult võib osutada kergemaks võtta RK-ks mõni etniline keel kui KRK. Etnilisel keelel on see paremus et tal on juba alguses suurem suhtlemis- ja kultuuriline väärtus. KRK levikut tõkestab asjaolu et tal on olemasolevas olukorras vähene praktiline väärtus. Ta on tegelikult küsitava väärtusega lisakoor-

mus, kuna ikkagi ollakse sunnitud õppima veel üht või rohkem etnilist võõrkeelt et oma vajadusi rahuldada.

Etniliste keelte seas on ilmselt inglise keelel kõige suuremad eeldused RK-ks, kuna ta on ainuke keel mis tuleb küsimusse tänu oma ulatusliku ja pideva levikule ja struktuuri suhtelise lihtsusele, mis annab talle kõrge praktilise väärtuse ja teeb ta kergemini õpitavaks kui teised suured Lääne keeled, kõnelemata teistest omadustest. Inglise keele puudus on ta ortograafia. Inglise keele otstarbekust ja edu RK-na tuleks suurendada ta ortograafia ja struktuuri parandamisega. On tähelepanav et inglise keelt soovitatakse RK-ks mitme saksa autori poolt. Tegelikult inglise keelt juba tarvitatakse RK-na paljude rahvaste poolt ja mitmed maad ei saa enam läbi ilma temata.

Seni lansseeritud KRK-de arv on kaunis suur: üle 600. Need võib liigitada *autonoomseiks* ja *naturalistlikeks*. Autonoomsed KRK-d on etnilistest keeltest sõltumatud ja neid iseloomustab reeglipärasus, näit. esperanto ja ido. Naturalistlikud KRK-d on enam või vähem sarnased etnilistele, enamasti romaani keeltele sõnavormides ja sisaldavad ebareeglipärasusi, peamiselt derivatsioon, nagu tallinlase Edgar Wahl'i poolt loodud oksidentaali ja IALA poolt loodud interlingva. Mingit kokkulepet interlingvistide vahel ei ole ette näha lähemas tulevikus.

Valides RK me peame teadma mis otstarbeks seda kasutatakse. Kui RK peab täitma efektiivse suhtlemisvahendi ülesannet, siis peab teda valdama täielikult s.t. kõnes ja kirjas; ei ole küllaldane ainult osata lugeda RK. Et vastata kõigi nõudeile KRK peaks olema enam-vähem ideaalkeel. Oleks ebaratsionaalne konstrueerida mingi ilmselt puudulik keel. Selline keel ei rahuldaks kunagi lingvistide ja teisi teadlasi ega leiaks ta laia poolehoidu. See on üks põhjus miks senised KRK kavad ei ole äratand entusiasmi igal pool. See on ka loomulik, sest keegi ei rahuldu puuduliku vahendiga teistel aladel. Ükski seni lansseeritud KRK ei rahulda igas suhtes. Kõigil naturalistlikel KRK-del on kaks peapuudust: (1) nad on tarbetult redundantseid oma pikkade kreeka-ladina sõnadega, (2) sõnade tuletuslik külg on ebasüsteemne ja ebareeglipärane. Sellele lisandub kolmas puudus — mittefoneemiline eajärjekindel ortograafia. Naturalistid põhjendavad oma teooriat sellega et RS-d on juba tuntud ja seega ei nõua lisajõukulu naturalistliku KRK õppimisel. Aga need sõnad on tuntud ainult väikse osa inimestele kes vajavad RK, peamiselt neile kes tunnevad mõnd romaani keelt. Naturalistlikud KRK-d on suhteliselt kerged lugeda nendel kes tunnevad suuri Euroopa keeli, aga iseasi on kõnelda ja kirjutada keelt. Isegi need kes tunnevad Euroopa keeli ei saa kergesti lihtsate reeglite põhjal kindlaks teha just millist sõnavormi tuleb tarvitada naturalistlikus KRK-s, kõnelemata neist kes ei tunne neid keeli. Rajada KRK tarvitust

suurte Euroopa keelte tundmisele on ebaratsionaalne, kuna KRK on mõeldud selleks et vabastada inimesi koormast mida nõuab keeruliste etniliste keelte õppimine. On selge et ideaalne reegli-pärane KRK peab kasutama rahvusvahelisi sõnajuuri oma sõnavara jaoks niipalju kui on otstarbekas, sest see tõstab ilmekust ja kergendab õppimist, kuid ta ei pruugi kopeerida RS-de tule- tuslikke ebareeglipärasusi. Teiselt poolt ei tule karta VL, nagu seda mõned moodsed interlingvistid teevad põhimõtteliselt. Kui rahvusvahelised ja etnilised keeleelemendid on ebaefektiivsed ja kohmakad või puuduvad tuleb kasutada VL. Kui seda ollakse õigustatud tegema etnilises keeles, siis peaks see olema seda enam võimalik KRK-s. VL võimaldab vältida ulatuslikku redundantsi.

Praegused KRK-d ei ole mitte üksi puudulikud, vaid me tege- likult ei tea milline on keele, eriti RK kõige efektiivsem struktuur. Need probleemid vajavad põhjalikku uurimist enne kui on või- malik hakata lahendama efektiivse RK konstrueerimise prob- leemi. Seega praegu on veel liiga vara asuda RK küsimuse prakti- lise lahendamisele. Mida me vajame see on ulatuslik uurimine. Enne me peame kujundama üldise KT ja alles siis interlingvistika. Ei ole mingit kasu lansseerida improvisatsioone või propageerida puudulikke vanu projekte. Tõsine uurimine interlingvistikas nõuab ulatuslikku koostööd ja suuri resursse nii personali kui finantseerimise näol. IALA (International Auxiliary Language Association) algas lubavalt a. 1923. Kahjuks tal ei olnud kannat- tust, resursse ega tõenäoselt ka küllalt arusaamist et jätkata uurimist. Tulemuseks oli et a. 1951 lansseeriti kiiresti üks uus KRK pärast struktuuri probleemide pealiskaudset käsitlemist. Efektiivse KRK, tõelise universaalkeele täit ulatust on taiband P. Sainte-Marie, F. Hardin ja P. Mitrovich. Vastupidist mõtet on avaldand M. Pei kes arvab et mingeid uurimisi ei ole vaja ja et kõik etnilised keeled ja enamik KRK-si on küllalt täielikud et neid kohe tarvitusele võtta RK-na; vaja on ainult valitsuste esin- dajate häälteenamust. See on loogiline järeldus ta kummalisest vaatest: „Milleks oodata edasisi parandusi selles mida põhiliselt ei ole võimalik parandada.”¹ Peaks olema ilmne et KRK keerulisi struktuuri probleeme võivad lahendada ainult pädevad KT spet- sialistid ega saa neid otsustada nende isikute häälteenamusega kel selle küsimusega on olnud ainult pealiskaudseid kontakte. Mitrovich väidab õieti et tuleviku RK saab olla ainult keeletead- laste ja interlingvistide generatsioonide uurimiste tulemus.

Saavutada seda et uus efektiivne KRK võetakse kõigi poolt tarvitusele on veel suurem ja raskem ülesanne kui selle konst-

1 OLW 202.

rueerimine. See nõuab hiiglaslikku propagandat, kõigepealt informatsiooni RK vajadusest ja printsiipidest.

Näib et ainuke asi mis vahepeal saab teha on kasutada inglise keelt ühise RK-na. Kuid tõenäoselt oleks ebatark püüda kiirendada selle aktsepteerimist ulatusliku propagandaga, sest see tekitaks opositsiooni rahvuslikust kadedusest.²

² Täieliku ülevaate RK praegusest olukorrast annab ajakiri *The International Language Review* (A Clearing House for Facts, Theories and Fancies on the History, Science and Bibliography of the International Language Movement).

Lingvistiliste terminite seletus

Allofoon: foneemi foneetiline teisend (häälik)

Distinktiivne (häälikuline omadus): keeleliselt relevantne

Etniline keel: „loomulik” keel

Foneem: hääliku distinktiivsete omaduste summa

Grammateem: grammatiline kategooria, grammeemi tähendus

Grammeem: grammatilise tähendusega morfeem, grammateemi väljend

Kergerõhuline: esma- või teisevälteline

Konstrueeritud (keel, sõna, morfeem): „kunstlikult” loodud

Lekseem: leksikaalse tähendusega väljendusüksus, semanteemi väljend

Morfeem: minimaalne väljendusüksus, semeemi väljend

Morfeemivaheldus: morfeemi esinemine mitmes teisendis, semeemi väljendus foneemiliselt erinevate vormidega (tüve- või tunnusevaheldus)

Omasõna: võõrsõna vastand

Raskerõhuline: kolmandavälteline

Rõhu raskus: opositsioon mis väljendub II ja III välte vahes

Semanteem: lekseemi tähendus

Semeem: morfeemi tähendus

Sõnaliit: süntaktiline süntagma

Süntagma: sõnaühend mis koosneb põhi- ja laiendliikmest (sõnaliit või liitsõna)

Tarind: konstruktsioon

Tunnus = grammeem

Vabalooming: „kunstlik keelelooming”

Ühiskeel: kogu rahvale ühine keelekuju (rahvuskeel, ingl. *standard language*)

Ühiskõnekeel: ühiskeele kõnekeelne kuju mis üldiselt põhjeneb kirjakeelel

Üldkeel: erikeele (näiteks luule- või teadusliku keele) vastand

Lühendid

1. KIRJANDUS

- Aavik EÕÕ = Aavik, Johannes, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu 1936.
- KK = Keeleline käsiraamat. Tallinnas ja Tartus 1932.
- KÄV = Keeleuenduse äärmised võimalused. Tartu 1924.
- RK = Rahvamurded ja kirjakeel. Tartu 1920.
- AJP = The American Journal of Psychology.
- AL = Acta Linguistica Hafniensia.
- AT = Apophoreta Tartuensia. Stockholm 1949.
- Bally LGLF = Bally, Charles, Linguistique générale et linguistique française. Bern 1944².
- BSL = Bulletin de la Société de Linguistique de Paris.
- Carstensen EEDS = Carstensen, Broder, Englische Einflüsse auf die deutsche Sprache. Heidelberg 1965.
- CSIFU I = Congressus secundus internationalis Fenno-Ugristarum, Pars I. Helsinki 1968.
- EK = Eesti Keel.
- EK_r = Eesti Kirjandus.
- EKSK = Eesti keele süntaksi küsimusi. Tallinn 1963 (KKIU 8).
- EPL = Eesti Päevaleht. Eskilstuna.
- ESA = Emakeele Seltsi Aastaraamat.
- EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat I—III. Tartu 1925—1937.
- Gundersen WVK = Gundersen, Dag, Fra Wergeland til Vogt-komiteen. Oslo 1967.
- Hörmann PS = Hörmann, Hans, Psychologie der Sprache. Berlin, Heidelberg, New York 1967.
- Jensen IFM = Jensen, Anker, Indfødt og fremmed i modersmålet. København 1902.
- Jespersen L = Jespersen, Otto, Linguistica. Copenhagen 1933.
- MNI = Mankind, nation and individual from a linguistic point of view. Oslo 1925.
- KK = Keel ja Kirjandus.
- KKIU = Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused.
- KMP I = Keele modelleerimise probleeme I. Tartu 1966.

- Loorits EKG = Loorits, Oskar, Eesti keele grammatika. Tartu 1923.
- MSFOu = Mémoires de la Société Finno-ougrienne.
- Muuk LEKÕ II = Muuk, Elmar ja Tedre, Mihkel, Lühike eesti keeleõpetus II. Tartu 1934⁴.
- Nurkse AKEK = Nurkse, Rein, Adjektiiv-atribuudi kongruentsist eesti keeles. Tartu 1937.
- NyFK = Nyelvművelésünk főbb kérdései. Szerkesztette Lörincze Lajos. Budapest 1953.
- PB = Psychological Bulletin.
- PICL IX = Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists. The Hague 1964.
- Sadeniemi MP = Sadeniemi, Matti, Metriikkaamme perusteet. Helsinki 1949.
- SSS = Sprachnorm, Sprachpflege, Sprachkritik. Düsseldorf 1968.
- SV = Sirp ja Vasar.
- Tauli STL I = Tauli, Valter, The structural tendencies of languages I. Helsinki 1958.
- STUL = Structural tendencies in Uralic languages. The Hague 1966 (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 17).
- TKS = August Mälgu Tee kaevule I sõnaloend. Uppsala 1964.
- ÕKPM = Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid. Tartu 1938.
- TCLP = Travaux du Cercle Linguistique de Prague.
- Tegnér USV = Tegnér, Elias, Ur språkens värld. Stockholm 1922.
- Tuglas KP = Tuglas, Friedebert, Kirjanduslik päevaraamat 1910—1921. Tallinn 1921.
- UAJb = Ural-altaische Jahrbücher.
- UUÅ = Uppsala Universitets Årsskrift.
- Vir. = Virittäjä.
- VKR VII = Voprosy kul'tury reči VII. Moskva 1966.
- VJa = Voprosy jazykoznanija.
- VL = Kleis, R., Silvet, J., Väari, E., Võõrsõnade leksikon. Tallinn 1961.
- VÕS, VÕS 1940 = Muuk, Elmar, Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Tartu 1940⁷.
- VÕS 1953 = Väike õigekeelsuse sõnaraamat. Tallinn 1953.
- ÕS = Õigekeelsuse sõnaraamat. Toimetanud E. Nurm, E. Raiet ja M. Kindlam. Tallinn 1960.
- ÄOLV = Äidinkielen Opettajain Liiton Vuosikirja.

2. MUUD LÜHENDID

- A1, A2 jne. = esteetiline
printsiiip
AI = Ameerika inglise keel
AL = arbitraarne lekseem
AO = ajalooline ortograafia
D = (1) diftong
(2) diglossia
e. = eesti
E1, E2 jne. = ökonomia
printsiiip
FO = foneemiline ortograafia
g = genitiiv
hisp. = hispaania
HS = häälikusümboolika
I = interpunktsioon
IE = indo-euroopa
ill. = illatiiv
ingl. = inglise
it. = itaalia
K = (1) konsonant
(2) liitsõna komponent
(3) diglossia kõrge
prestiižiga variant
KM = kombinatsioonimeetod
KRK = konstrueeritud
rahvusvaheline keel
KS = komasüsteem
KT = keelekorraldusteooria
KÜS = keskülemsaksa
ld. = ladina
LE = lõuna-eesti (murre)
LN = liitnoomen
LS = liitsõna
LV = liitverb
M = diglossia madala
prestiižiga variant
ML = motiveeritud lekseem
mrd. = murdeline
MS = mehhaaniline
komasüsteem
n = nominatiiv
N = normimine
OR = ortograafia reform
p = partitiiv
PD = progressiivne
derivatsioon
PE = põhja-eesti (murre)
pl = pluraal
plg = pluraali genitiiv
plp = pluraali partitiiv
pr. = preesens
PS = pausisüsteem
R1, R2 jne. = rakendusprint-
siip
RD = regressiivne
derivatsioon
RK = rahvusvaheline
(abi)keel
rm. = rumeenia
RS = rahvusvaheline sõna
rt. = rootsi
RV = rööpvorm
S = diglossia segavorm
S1, S2 jne. = selguse printsiiip
sg = singular
sgg = singulari genitiiv
sgn = singulari nominatiiv
sgp = singulari partitiiv
sk. = saksa
SK = sõnavarakorraldus
sm. = soome
SU = soome-ugri
SS = suhteline sümbolism
TL = transliteratsioon
TN = terminoloogia
normimine
ung. = ungari
V = vokaal
vn. = vene
VÜS = vanaülemsaksa

Indeks

1. KEELENDID

- abesiiv, 85, 86
abisõna, 30, 51—, 61, 62, 102,
 abiverb 54
abstraktsioon, *vt.* sekretsioon
adjektiiv, 76, 85—, 99, 105, 106,
 114—, 116, 121, 140—, 150
adverb, 80, 106, 114, 126, 141
adverbiaal, 77, 80—, 149, 150
afiks (abisõna vastandina), 30, 51—
agentaal, 64
ajend, 147
akusatiiv, 61—
allatiiv, 85
alteratsioonimeetod, 138—
alue, 122
analüütiline väljend, 17, 33, 39,
 51—, 58, 71, 88—, 116—, 150, 186,
 192, 197
ankeetima, 142
antonüüm, 29, 123, 125
arbitraarne sõna, *vt.* motivatsioon
arhaism, 17, 36, 88, 109, 135, 193
armima, 142
artikkel, 55—
arvsõna, *vt.* numeraal
asesõna, *vt.* pronomen
astmevaheldus, 65, 119, 121
atribuut, 76, 84, 85—
deklinatsioon, 64—, 119—, *vt.* *ka*
 genitiiv jm.
deminutiiv, 126, 141, 145
derivatsioon, 51, 98—, 113, 117, 140—,
 200, otsetuletus, 98—, 106, 142—,
 regressiivne d., 140, 147, *-is*, 104,
 -ism, 98, *-lik*, 145—, 147, *-line*, 145—,
 147, *-lisp*, 144, 147, *-matu*, 105, *-ne*,
 99, 145—, 147, *-ne-*, 145, *-neip*, 144,
 -tulg, 144, 147, *-u-*, 104, 145, *-us*,
 103—, 105, 144, 147
dialektism, 18, 36, 110, 123, 135, 184
dieetima, 142
edemus, 123
eelis, 147
eenma, 116
elatiiv, 52
embama, 134, 139
ese, 139
essiiv, 63—, 85, 86
evima, 139
fakultatiivne keelend, 31, 50—, 53,
 56—, 62, 71, 85, 102, 109
feminiin, 115, 117, 195
foneemisüsteem, 8, 33, 37, 42—, 97—,
 122—, 135, 165, 166
geenus, 9, 17, 55, 186
genitiiv, 9, 51, 59—, 76, 84, 86, 89,
 115, singulari g., 50, 62, 64, 65,
 164, pluurali g., 86, 182
gerund, 80—, 89, 92

- helge*, 112
 homonüümia, 50, 101, 102, 106—, 170—
hoomama, 116
hõir, 134, 140
hõivama, 138
häire, 112
 häälendus, 33, 97—, 161, 162, 163, 165, 167, 168, 169, 170, 174, 187
 häälikusümbolism, 119, 124—
hüüm, 139
- iduma*, 145
 illatiiv, 52, 68, 85—
 impersonaal, *vt.* passiiv
 inessiiv, 52
 infinitiiv, 80—, *da*-inf. 88, 90, *ma*-inf. 89—, 105, 122, *des*-vorm, *vt.* gerund
 instruktiiv, 64
 interpunktioon, 177—, 182
- jallis*, 139
jaunis, 139
jällima, 116
jülhe, 122
- kaatma*, 116, 140
 kaudne kõneviis, 72
 kohanimi, *vt.* pärisnimi
kokkupuut, 143
 kollektiiv
 kombinatsioonimeetod, 136—, 158
 komitatiiv, 85, 86
 komparatsioon, 69
 konditsionaal, 70, 71—
 kongruents, 9, 17, 37, 85—
 konjugatsioon, 9, 17, 33, 35, 69—, 87, 121—, 186, 192, *vt.* *ka* gerund, infinitiiv jm.
 kontraktsoonimeetod, 139—
koodima, 142
 kordinatsioon, 37, 86—
korrus, 102
kraavima, 145
kreemima, 145
- kreep*, 139
 k-relatiiv, 90
kuda, 121
kuid, 110
 kunstlik keelelooming, *vt.* vabalooming
kurv, 116
 kvantiteet 44—, 120, 121—, 123, 128—, 164
kõhnama, 142
 kõrvallause, 78—, 83, 88—, 178—, 181
käitlema, 116
 käänamine, *vt.* deklinatsioon
külmama, 142
 küsilause, 84
küülik, 138
küüruma, 142
- laap*, 116
 laensõna, 96, 100, 122, 135, 143, 165—, *vt.* *ka* võõrsõna
laenutama, 102
laihtuma, 122
laikima, 116, 122—
laip, 21, 139, 158
larskama, 140
laup, 116, 139
laupima, 116, 134
 lauselühend, 88—, 92
levi, 143
 liitsõna, 21, 33, 86, 96—, 115, 116, 117, 148—, 165, liitnoomen, 148—, 152, liitverb, 148—
lintima, 142, 145
luger, 140
luipama, 116
lurnis, 116
luster, 116
luutma, 139
 lühend, 138, 181—
lünk, 139
lüüme, 116
- maksuma*, 103
malbe, 116, 121
markima, 145

- meevima*, 140
minevik, 10, 17, 51
motivatsioon, 96—, 113—, 135, 157—
nullistus, 134
murdekeelend, vt. dialektism
mõuk, 134
mõrv, 112
- naasma*, 116
naissugu, vt. feminiin
naum, 116
neim, 116
nentima, 108
neologism, 20, 36, 40, 109, 111—, 121, 141, 142, 153, 155, 183—
nere, 134
neutraalvorm, 51, 57, 58, 71
niitama, 108
ning, 110
nominatiiv, 65, 88
nominatiivliitumine, 152
nullima, 145
numeraal, 29, 115, 185
nõme, 134
nõnge, 116, 134
- objekt*, 61—, 75, 76, 77, 87—, 90, 115, 164
oivaline, 116
omasõna, 96—, 108, 155, 156—
onomatopoeetne sõna, 124—, 136
ortograafia, 19, 24, 25, 41, 160—, 186, 187, 200
oskussõna, vt. terminoloogia
- paralleelvorm*, vt. rööpvorm
partitiiv, 88, singulari p., 62, 65, 164, pluurali p., 65—, 86, 182
partitsiip, 17, 80, 93, nud-p., 73, 89, 122, tud-p., 72—, 89
passiiv, 73—, 105, 145
peirima, 139
pell, 138
perifrastiline väljend, vt. analüütiline väljend
piiskama, 145
- pild*, 143
pluural, 9, 50—, 57—, 87, i-pluural, 68
polüseemia, 92, 100—, 157
postima, 142
postpositsioon, 33, 52, 54, 55, 59, 86, 106
praguma, 145
prepositsioon, 54, 55, 59, 60, 86, 106, 149, 150
privatiiv, 115, 141
pronoomen, 9, 29, 35, 57, 59, 70, 81, 84—, 126, 185, 192
puit, 102—
põle, 143
pärgama, 142
pärisnimi, 61, 166—, 169, kohanimi, 167, 169
päänima, 116
pööramine, vt. konjugatsioon
püündima, 140
- raal*, 138
rahvusvaheline sõna, 96—, 109, 156—, 173—, 201
ralk, 116
rase, 135
raul, 116
ravi, 143
ravima, 145
reduplikatsioon, 129
reelama, 139
reetma, 139
reevima, 139
relv, 21, 158
ridama, 145
riip, 134
riltma, 116
rimp, 116
roim, 112, 134
rõhk, 45, 47—, 164
rõhu raskus, 44, 164
rõivas, 103
röödk, 143
rööpama, 134
rööpvorm, 18, 19, 174, 185—, 194

- rümu*, 211
saiding, 139
sangama, 142
sarm, 135
seepima, 145
sedastama, 108
seisnema, 103
sekretsioon, 144
selmet, 140
siiras, 139
sivutama, 116
släng, 36
subjekt, 75, 76, 81—, 92
sulnis, 139
superlatiiv, 21, 52—, 186
suvatsema, 117
sõnajärg, 9, 54, 59, 61, 75—, 188
sõnavara, 12, 20, 21, 22, 23, 24, 25,
 30, 34, 35—, 39, 41, 44—, 94—,
 192
sünonüüm, 108—, 111, 157
sünteesiline väljend, 33, 39, 51—,
 89—, 149, 150, 186, 192, 197
sürjutama, 116
süüme, 116, 134

taunima, 116, 139
tautima, 116
telkima, 142
tempus, 9, 50—, 71
terminoloogia, 23, 24, 41, 44, 108,
 109, 140, 152—, 154, 155, 156—,
 192
tihnus, 140
translatiiv, 52
transliteratsioon, 167—

triik, 143
troll, 118
tuletus, vt. derivatsioon
tõdema, 142
tängima, 116
tümp, 134
tänav, 100

uje, 139
uuend, vt. neologism
uulits, 100

vaame, 121
vabalooming, 14—, 21, 90, 135,
 136—, 154, 158, 184, 201
vamm, 134
vargama, 145
vasn, 116, 134
veenma, 137
verbaalnoomen, 88—, 115, 141, 143,
 144, 148—, 151
vihik, 100
volbe, 139
võstma, 140
võõrhäälik, 46—, 97—
võõrsõna, 36, 86, 96—, 108, 135
 vt. ka rahvusvaheline sõna, orto-
 graafia
välde, vt. kvantiteet
värd, 147
värvus, 103

ärama, 142

übrutama, 116
üttama, 147

õõv, 134

2. KEELED

- albaania, 61, 195
altai, 56, 58, 85, 87
araabia, 58, 140, 190, 193
armeenia, 58, 176
- baski, 55, 58
bengaali, 193
birma, 58
bulgaaria, 176
- devanaagari, 177
draviidi, 58, 87
- eesti, 9, 12, 14, 15, 20, 21, 25, 31, 44,
45, 46, 47, 49, 59, 60, 62—, 69,
71, 77, 85—, 87, 89—, 93, 96,
98—, 100, 102—, 106, 112, 113, 114,
115, 116, 117, 118, 119—, 122, 123,
124, 125, 126, 127, 128, 129, 130,
132, 133—, 135, 137, 138, 139, 141,
142, 143, 144, 145—, 147, 148, 151,
152, 153, 155, 161, 162, 164, 165,
166, 167, 168, 169, 176, 178, 181,
182, 183, 184, 185, 186, 187, 188,
189, 192
- esperanto 10, 35, 36, 51, 123, 200
- germaani, 48, 100, 108, 141
gooti, 148
gruusia, 176
gudžerati, 177
- hamiidi-semiidi, 55
heebrea, 61, 128, 176, 190
hiina, 8, 9, 10, 36, 39, 51, 58, 59, 60,
61, 71, 106, 107, 118, 125, 160, 177
hindi, 125
hispaania, 126, 141, 147, 163, 164,
190
hollandi, 17, 137
- ido, 61, 200
india, 58
indiaani, 58, 126, 143, 163
- indo-euroopa, 36, 54, 57, 58, 59, 61,
70, 77, 128
indoneesia, 55
inglise, 8, 9, 10, 11, 12, 17, 19, 25,
35, 36, 47, 56, 57, 59, 60, 61, 76,
81, 86, 89, 91, 92, 98, 100, 101,
103, 104, 106, 107, 108, 113, 114,
115, 117, 118, 124, 125, 126, 127,
128, 129, 130, 133, 134, 135, 136,
137, 138, 139, 141, 142, 143, 144,
147, 148, 158, 160, 163, 165, 166,
167, 169, 170, 171, 172, 173, 174,
178—, 182, 185, 189, 190, 200, 202
- interglossa, 71, 106
interlingva, 77, 123, 133, 200
iraani, 58, 176
islandi, 190
itaalia, 126, 141, 165, 178, 190
- jaapani, 58, 59, 125, 126
- kanara, 177
karjala, 176
kaukaasia, 58, 176
kikongo, 198
kiliba, 198
korea, 128
kreeka, 8, 17, 35, 98, 134, 139, 158,
165, 168, 171, 173, 176, 186, 193,
200
kvakiutli, 9
- ladina, 56, 91, 98, 118, 138, 148, 157,
158, 165, 168, 171, 173, 182, 200
lapi, 88, 176
liivi, 79
lingala, 198
lõuna-eesti, 65, 72, 73, 103, 140
läänemeresoome, 77, 79, 81, 83, 88
- malai, 128
mandžu, 58
melaneesia, 55, 58

- mordva, 55
 munda, 58
 norra, 20, 21, 25, 70, 175, 179, 185,
 186, 190, 191, 194—
 noviaal, 57, 58, 59, 61, 62, 145

 oksidantaal, 77, 123, 133, 200
 ostjaki, 176

 paleosiberi, 58, 176
 poola, 154, 178
 prantsuse, 8, 10, 11, 12, 13, 17, 35,
 36, 45, 47, 56, 59, 61, 71, 75, 76,
 81, 85, 91, 101, 104, 106, 107, 108,
 118, 126, 127, 128, 129, 134, 135,
 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143,
 144, 147, 148, 160, 163, 164, 165,
 166, 167, 169, 170, 172, 174, 175,
 178, 182, 188, 189, 190
 põhja-eesti, 65, 68, 70, 72, 73, 85,
 113, 114, 115
 pärsia, 52, 56, 58

 rahvusvaheline keel, 8, 21, 22, 24,
 26, 31, 36, 39, 45, 51, 54, 57, 58,
 59, 60, 61, 62, 69, 70, 71, 75, 77,
 85, 107, 133, 199—
 romaani, 108, 141, 200
 rootsi, 9, 46, 52, 57, 58, 61, 70, 71,
 85, 98, 107, 118, 139, 142, 143, 147,
 148—, 151, 153, 163, 165, 166,
 172, 175—, 178, 179, 180—, 185,
 190, 196
 rumeenia, 57, 123, 147

 saksa, 9, 10, 11, 17, 23, 56, 59, 61,
 81, 83, 84, 98, 100, 101, 102, 103,
 104, 106, 107, 113, 118, 123, 127,
 129, 139, 141, 142, 143, 144, 145,
 147, 148, 151, 153, 166, 172, 175,
 178, 179, 181, 185, 186, 189, 190—,
 195—
 samojeedi, 176
 semiidi, 128
 serbokroaadi, 195
 skandinaavia, 48, 59, 81, 83, 96, 148,
 154, 165, 175—, 190
 slaavi, 141, 168, 176
 sloveeni, 17
 soome, 12, 21, 46, 47, 48, 63, 64, 70,
 72, 77, 79, 81, 82, 83, 84, 88, 89,
 93, 96, 99, 102, 103, 104, 112, 122,
 134, 135, 136, 139, 142, 143, 146,
 147, 151, 162, 165, 167, 169, 176,
 178, 179, 181, 186, 188, 189, 190—
 soome-ugri, 54, 70, 76, 77, 84, 87,
 88, 141, 142, 150, 165, 176
 suaheeli 128
 sumeri, 58

 taani, 47, 70, 99, 147, 150, 154,
 175—, 179, 190, 194
 tagalogi, 190
 tamili, 177, 194
 tshehhi, 17, 56, 125, 147, 188
 türgi, 70, 71, 84, 126, 176, 185

 ungari, 17, 20, 23, 31, 47, 55, 57,
 70, 81, 87, 88, 139, 142, 143, 144,
 147, 150—, 153, 162, 168, 176, 184,
 185, 186, 190—
 uraali, 56, 58, 59, 61, 70, 77
 urdu, 177

 vadja, 79
 vene, 47, 118, 139, 166, 167, 168, 169,
 175, 178, 191
 voguli, 176

3. ISIKUD

- Aasen, I., 21, 194
Aavik, J., 5, 7, 11, 14, 21, 23, 35, 36,
47, 48, 49, 52, 59, 60, 64, 65, 68,
69, 72—, 78, 79, 80, 81, 84, 87, 88,
89—, 92, 95, 98, 99, 100, 102, 104,
112, 116, 119, 120, 121, 122, 123,
132, 133—, 137, 138, 139, 140, 141,
144, 147, 152, 154, 165, 184, 185
Ahmanova, O. S., 24
Alisjahbana, S. T., 169
Alle, A., 151
Ariste, P., 48

Balassa, J., 23
Bally, Ch., 13, 27, 54, 55, 56, 144
Barbarus, J., 151
Bárczi, B., 23
Belic, A., 12, 113
Bel'čikov, Ju. A., 24
Berg, C. C., 8, 25, 31
Berko, J., 126
Black, A., 125
Blake, F. R., 27
Bloomfield, L., 46, 51
Boas, F., 46
Bodelsen, C. A., 127
Bonfante, G., 11
Bradley, H., 171
Brown, R. W., 125
Burgess, G., 137
Böjthi, A., 17

Carrol, L., 136
Carstensen, B., 104
Chastaing, M., 126, 127
Collinder, B., 14, 21
Comte, A., 14
Corneille, 173
Dauzat, A., 141
Dodd, S. C., 8, 106
Duden, 186
Du Pont de Nemours, 138
Dryden, J., 17

Eastman, G., 137
Faehlmann, F. R., 55
Fant, C. G. M., 42
Faraday, M., 158
Fombard, R., 141

Gabelentz, G., 126
Gerig, J. L., 46
Gjerdman, O., 180
Grass, G., 142, 148
Greenberg, J. H., 53
Gundersen, D., 25
Grünthal, I., 181

Haas, W., 91
Hakulinen, L., 89
Hall, R., 10, 137
Hallap, V., 15
Hamp, E. P., 130
Hansen, A., 180
Hardin, F., 201
Haugen, E., 25, 186, 191
Helmont, J. B. van, 137, 139
Hermann, K. A., 153
Hiir, E., 151
Hjelmlev, L., 61
Hogben, L., 71, 106
Holz, A., 139, 148
Homerost, 35
Horowitz, A. E., 125
Hörmann, H., 128

Ikola, O., 99
Ivanova-Perčinskaja, I., 154

Jakobson, A., 83
Jakobson, M., 92
Jakobson, R., 42
Jensen, A., 47
Jespersen, O., 8, 13, 14, 27, 31, 57,
58, 59, 60, 61, 129, 131
Joyce, J., 148
Jürgenson, A., 146

- Jürgenson, L., 146
- Kaiblinger, F., 13
- Keem, H., 140
- Kettunen, L., 63, 72, 81, 83
- Kilpi, V., 143, 147
- Kitzberg, J., 82, 83
- Koppelman, H., 123
- Kostomarov, G., 24
- Krapp, G. P., 46
- Kreutzwald, F. R., 142
- Krusten, P., 81, 83
- Kull, R., 15, 67
- Kärner, J., 151
- Künnapas, T., 87
- Laaban, I., 181
- Laht, U., 151
- Le Corbusier, 36
- Leetberg, K., 63, 73, 78, 82, 85
- Leibnitz, G. W., 51, 57
- Leino, E., 48
- Lindén, E., 78, 99
- Lindroth, Hj., 179, 180
- Lintrop, J., 81, 181
- Loorits, O., 47, 66, 71, 72, 78, 80,
81, 82
- Lubi, M., 137
- Lörincze, L., 24
- Malmberg, B., 8, 14
- Marchand, H., 130
- Markel, N. N., 130
- Martinet, A., 14
- Marty, A., 11, 22
- McMurray, G. A., 125
- Mead, H., 32
- Meillet, A., 35
- Meriste, H., 138
- Migliorini, B., 23
- Milton, J., 17
- Minimus, L., 146
- Miron, M. S., 126
- Mitrovich, P. 201
- Molière, 173
- Moser, H., 8
- Muuk, E., 82
- Mägiste, J., 23, 135
- Mälk, A., 82, 87, 110
- Möller, E. J., 22
- Müller, H., 129
- Newman, S. S., 125
- Nida, E. A., 163
- Nurkse, R., 78, 85, 86
- Ohwak, Y., 125
- Oks, J., 83
- Oksaar, E., 16
- Oras, A., 143
- Osgood, C. E., 53, 131
- Ostwald, W., 13
- Otto, E., 22
- Paget, R., 15, 117
- Pall, V., 15
- Palm, R., 16
- Peebo, J., 142
- Pei, M., 201
- Penttilä, A., 99
- Peškovskij, A., 23
- Pike, K., 144
- Poe, A. E., 90
- Pope, A., 17
- Pödder, M., 14
- Quirk, R., 130
- Racine, J. B., 173
- Raiet, E., 151
- Rajamets, A., 143
- Rajasaare, K., 83
- Raud, Mart, 82
- Ray, P. S., 25
- Reiss, S. 91
- Rommel, N., 78, 82, 89
- Révai, N., 17
- Ridala, V., 78
- Riikoja, E., 152
- Ristikivi, K., 81, 82
- Roback, A. A., 128, 130
- Rumor, K., 81

- Rünk, O., 138, 140, 158
- Saareste, A., 23, 65, 78, 79, 82, 85, 134
- Saari, H., 15
- Saarimaa, S. A., 87
- Sadeniemi, M., 48, 99, 130
- Sainte-Marie, P., 201
- Sang, A., 143
- Sapir, E., 11, 46, 51, 92, 125
- Saporta, S., 53
- Sato, K., 125
- Saukkonen, P., 89, 99
- Saussure, F. de, 20, 31
- Sauvageot, A., 12, 16, 75, 138, 158, 175
- Schlauch, M., 21
- Schuchardt, H., 20, 21
- Secheyaye, A., 76
- Seip, D. A., 195
- Sepamaa, K., 77, 92
- Shaw, B., 172
- Sivers, F., 130
- Sola, R. de, 182
- Spang-Hansen, H., 24
- Sprogviid, P., 22, 147
- Steche, Th., 23
- Stoltenberg, H. S., 142
- Strindberg, A., 142
- Swadesh, M., 126
- Swift, J., 17
- Tammsaare, A. H., 81, 82, 83
- Tauli, V., 6, 24, 46, 54, 60, 76, 77, 87, 110, 113, 114, 115, 129, 181, 188
- Taylor, I. K., 130
- Taylor, M. M., 128
- Tegnér, E., 107
- Traat, M., 118
- Trubetzkoy, N. S., 45
- Tuglas, F., 12, 47, 81, 87
- Twaddel, W. F., 8
- Under, M., 143
- Uuspöld, E., 92
- Vahtra, J., 89
- Vendryes, J., 12, 35, 136
- Veselitskij, V.V., 24
- Veski, J. V., 80, 102, 103, 104, 105, 135, 142, 143, 145, 147, 152, 153
- Vilde, E., 78, 89
- Vint, H., 146
- Värv, V., 128
- Wahl, E., 123, 200
- Weisgerber, L., 95, 138, 175
- Wellander, E., 57, 70
- Wertheimer, M., 131
- Wessén, E., 70
- Whatmough, J., 13, 16, 21
- Whorf, B. L., 19
- Wiedemann, J. F., 142, 143
- Wijk, A., 171
- Wisseman, H., 125, 127
- Wüster, E., 21, 117
- Åkermalm, Å., 150
- Zachrisson, R. E., 171

Sisukord

Eessõna	5
I. Sissejuhatus	7
1. Keele hindamine	7
2. Keelte puudulikkus	11
3. Keeleteadlaste suhtumine keelekorraldusse	13
4. Miks me vajame kompetentset keelekorraldust?	16
5. Kas keelekorraldus on teostatav?	20
6. Keelekorraldusteooria	22
II. Printsüübid ja meetodid	27
1. Keele ideaal	27
2. Selgus	29
3. Ökonoomia	30
4. Esteetiline printsüüp	31
5. Printsüüpide rakendus	37
6. Meetoditest	40
III. Fonoloogia	42
1. Ideaalne foneemisüsteem	42
2. Foneemisüsteemi muutus	46
IV. Morfologia	50
1. Üldprintsüübid	50
2. Geenused ja artikkel	55
3. Arv	57
4. Genitiiv	59
5. Akusatiiv	61
6. Uued käänded eesti keeles	63
7. Eesti deklinatsioon	64
8. Komparatsioon	69
9. Verbivormid	69
10. Uuenduslikud eesti verbivormid	71

V. Süntaks	75
1. Sõnajärg	75
2. Eesti keele sõnajärje probleeme	77
3. Kongruents ja kordinatsioon	85
4. Eesti objekt	87
5. Verbaalnoomeni tarindid	88
6. Süntaks ja loogika	91
VI. Leksikoloogia	94
1. Üldprintsiihid	94
2. Võõrsõnad	96
3. Polüseemia	100
4. Homonüümia	106
5. Sünonüümid	108
6. Täendusmuutus	110
7. Arbitraarsus ja motivatsioon	113
8. Sõna pikkus	117
9. Eesti muutetüübid	119
10. Häälikuline kuju	122
11. Uute sõnade hankimise allikad ja meetodid	135
12. Kombinatsioon, alteratsioon, kontraktsioon	136
13. Derivatsioon	140
14. Regressiivne derivatsioon	147
15. Sõnade liitmine	148
16. Sõnavarakorralduse taktika	153
17. Oskussõnad	156
VII. Grafeemika	160
1. Ortograafia	160
2. Transliteratsioon	167
3. Ortograafia reform	169
4. Interpunktatsioon	177
5. Lühendid	181
VIII. Taktika	183
1. Traditsioon ja uuendus	183
2. Normimine	185
3. Diglossia	192
4. Murded	195
5. Uued rahvus- ja kirjakeeled	197

IX. Interlingvistika	199
Lingvistiliste terminite seletus	203
Lühendid	204
1. Kirjandus	204
2. Muud lühendid	206
Indeks	207
1. Keelendid	207
2. Keeled	210
3. Isikud	212
Sisukord	216